

ЎЗБЕКИСОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ
ДАВЛАТ ТЕХНИКА УНИВЕРСИТЕТИ

АВТОМАТИК БОШҚАРИШ НАЗАРИЯСИ

фанидан

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

5521300 – “Электр техника, электр механика ва электр технология”
йўналиши бакалаврлари учун

Тошкент 2007

Муаллифлар: С.С. Саидахмедов Г.Н. Мустафакулова
УДК 621.313.2 (075.8)

“Автоматик бошқариш назарияси” фанидан ўқув қўлланма. / Тошк.
Дав.техн. уни-ти; Муал.: С.С. Саидахмедов, Г.Н. Мустафакулова
Тошкент, 2007, бет/

Мазкур ўқув қўлланмада автоматик бошқариш тизимларининг
(АБТ) тузилиши, характеристикалари, АБТ тадқиқотининг математик
аппарати, статик ва динамик характеристикалари, АБТ нинг динамик
звеноларини тадқиқ этиш, уларнинг узатиш функциялари, ўтиш
характеристикалари, логарифмик – фаза частота характеристикалари,
АБТ тузилиш схемалари, уларни келтириш қонунлари, барқарорлик
мезонлари, АБТнинг ўткинчи жараёнларини ҳисоблаш ва қуриш ,
ўткинчи жараёнларнинг сифат кўрсаткичлари, АБТ ни тадқиқ этишнинг
замонавий услублари келтирилган.

Ўқув қўлланма 5521300 – «Электр техника, электр механика ва
электр технология» ва 5140900 – Касб таълими (5521300 – «Электр
техника, электр механика ва электр технология) йўналиши бўйича
бакалаврлар учун «Автоматик бошқариш назарияси» фани дастурига мос
қелади.

Ўзбекистон республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Мувофиқлаштирувчи Кенгаши қарорига асосан ўқув қўлланма сифатида
чоп этилди.

Тақризчилар: ТТЙМИ” Автоматика ва телемеханика”
кафедраси профессори, т.ф.д, Арипов Н,
ТДТУ “Электр таъминоти кафедраси
мудир т.ф.н., Таслимов А.Д

I. КИРИШ

1.1. Асосий тушунчалар ва таърифлар

«Автомат» сўзи – ўзи ҳаракат қилади деган маънони англатади. Шу сабабли автомат деганда инсоннинг бевосита иштирокисиз ўз назорати остида ишлаб-чиқариш жараёнини бажарадиган қурилмага (машина, аппарат, асбоб, мослама) айтилади.

Биз ўрганадиган фан автоматни эмас, балки автоматик бошқаришдан билим беради.

Автоматик бошқариш деб, объектнинг ишлаши ва ундан кутилган натижа – маълум миқдорли, сифатли маҳсулот, жараён олиш учун автоматик бошқариш қурилмалари орқали бошқариш мақсадида, яъни маълум дастур асосида кўрсатиладиган таъсирлар тўпламига айтилади.

Хар қандай технологик жараён ишлатиладиган ашёга фаол (механик, термик, химик ва ш.ў) таъсирлар туфайли бўлади. Ишлов бериладиган ашёга фаол таъсир кўрсатадиган қурилма асосий технологик жихозни ташкил этади. Унга айрим механизмлар ёки машиналар, хатто бутун ишлаб чиқариш тўплами кириши мумкин. Бу қурилмалар бошқариш объекти ҳисобланади. Улар учун бир қатор ҳолатлар ёки иш режимлари борлиги одатий ҳолдир. Бошқарув объекти (БО)нинг иш режимига объектнинг махсус органига (киришига) мақсадли ўзгартириш туфайли эришилади. Бу таъсирларни бошқарувчи қурилма (БҚ) аниқлайди.

Автомат равишда бошқарув инсоннинг бевосита иштирокисиз автомат бошқарув қурилмалари ёрдамида амалга оширилади. Автомат бошқарув қурилмалари билан бошқарув объекти биргаликда *автомат бошқарув тизимини* (АБТ) ташкил этади.

Объект киришига бошқарувчи таъсир берилганда, объектда бошқарув мақсадига мос ҳаракат (жараён) ҳосил бўлади. Бу ҳаракат объектнинг ҳолатини баҳолайдиган ҳолат ўзгарувчилари ёки объектни координаталари деб аталадиган бошқарилувчи ўзгарувчи қийматлар билан аниқланади. Объектда ҳосил бўладиган ҳаракат нафақат

бошқарувчи таъсирни табиатига ва жадаллигига боғлиқ, балки турли тўлқинлантирувчи таъсирларга, шунингдек объектни статик ва динамик хусусиятларига ҳам боғлиқдир.

Тўлқинлантирувчи таъсирларга объектнинг юкласи, атроф – шароитини турли таъсирлари, объект ички параметрларининг ўзгариши туфайли ҳосил бўладиган таъсирлар киради. Объектнинг динамик хусусиятлари унинг структурасига ва параметрларига боғлиқдир. Ишлаш жараёнида кўпчилик объектларни динамик хусусиятлари қатъий ўзгармас деб бўлмайди, улар маълум чегарада ўзгаради ва бу ўзгариш одатда тасодифий равишда рўй беради.

Автомат равишда бошқарувчи тизимларнинг бошқарув таъсирлари келадиган ахборот (*информация*)га, яъни тизимни тахмин қилинган ёки бўлиб ўтган ҳолати ҳақида маълумотларга қараб белгиланади. Биринчи навбатда бу объектни характеристикалари ва параметрлари, ҳамда бошқарув жараёнини белгиловчи координаталари ҳақидаги қийматлардир.

Ахборотнинг икки турини яъни, бошланғич (даслабки) ёки априор (аввалдан) ва ишчисини ажратишади. Дастлабки ёки *априор ахборот* деб, тизим ишлашидан олдин бошқариладиган жараён ва бошқариш тизими ҳақида ихтиёримизда бўлган маълумотларга айтилади. *Ишчи ахборот* деб, тизим ишлаётган вақтда олинadиган ахборотга айтилади.

Дастлабки тўлиқ ахборотга эга тизимларда талаб этилган сифат кўрсаткичини таъминлаш мумкин. Дастлабки тўлиқ ахборотга эга бўлмаган тизимларда бошланғич ахборот бошқариш мақсадига ёки талаб этилган сифатларни олишга етарли эмас. Бундай тизимларда ишлаш жараёнида ишчи ахборот дастлабки ахборотда етишмайдиганларини ўз ахбороти билан тўлдириш зарур. Бу тизимларнинг ўзига хос хусусияти – бу объект характеристикаларини таҳлил қиладиган, қурилмаларнинг борлигидир ва улар етишмаган ахборотни манбаи бўлиб хизмат қилади.

Мураккаб объектни бошқариш алгоритм асосида амалга оширилади. *Алгоритм* деб, дастлабки маълумотларни изланган натижага ўтказиш йўл-йўриғи мазмунини ва кетма – кетлик операциясини белгилаб берадиган йўл – йўриққа айтилади. Бошқарувчи қурилма эса, бошқарув алгоритми асосида ҳаракат қилиб, унга келадиган ахборотга ишлов беради ва уларни бошқарув объектларини бошқарадиган таъсирларга айлантиради.

Алгоритмнинг муҳим хислати, унинг белгиловчи жараёни дискретлиги (уни айрим кетма – кет бўлаклардан иборат ишлаш) хусусиятидир.

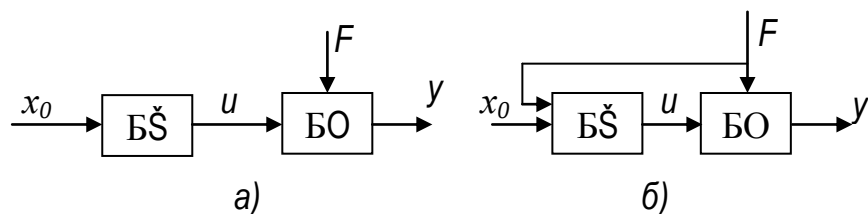
Автомат равишда бошқаришнинг асосий шакллари (турлари) куйидагича:

- 1) узилган таъсир занжири бўйича автомат равишда бошқариш;
- 2) автомат равишда ростлаш;
- 3) автомат равишда сошлаш;

Бошқаришнинг охириги икки тури бошқарув объектнинг киришига тескари боғланиш занжирлари орқали ахборот берилишини кўзда тутди. Бундай бошқарув турига мос тизимларни биринчи турли бошқарувдан фарқ қилиш учун *ёпиқ бошқарув тизими* дейлади.

1. Узилган таъсир занжирли автомат бошқариш бошқарув вазибалари билан бахоланади, аммо бошқариш ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий ҳолатининг бориши билан боғлиқ бўлмайди ва маълум охириги натижа олишни кўзлайдиган узилган цикл бўйича бажарилган бўлади (масалан, моторни ишга тушириш, реверслаш ва тўхтатиш) ёки ҳолатини катъий кетма-кетликда алмаштиришни мўлжаллайди.

Узилган АБТ ни бошқариш учун объект ҳақида фақат априор (даслабки) ахборот ишлатилади. 1.1-расмда энг оддий узилган тизимни функционал (вазифавий) схемаси кўрсатилган. Функционал схема функционал (маълум вазифани бажарувчи) элементлардан иборат бўлиб, схема бу элементларни ўзаро мақсадли боғланишини, тизимдаги таъсирларни, уни координатларини кўрсатади.

1.1-расм. Очик тизимнинг функционал схемасилари

Тизимнинг киришига белгиловчи (топшириқ) таъсир x_0 берилади ва бошқарувчи қурилма (БК) ёрдамида у бошқарувчи u таъсирга ўзгартирилади.

Бошқарув таъсир u натижасида БО объектнинг ҳолатини баҳоловчи координата (чиқишдаги қиймат) “ y ” ўзгаради (1.1,а-расм).

Тўлқинлантирувчи таъсир F борлиги туфайли бошқаришчи “ y ” координатани ҳақиқий қиймати u исталганидан фарқ қилади, яъни хато пайдо бўлади ва u анча катта бўлиши мумкин. Бу хатони камайтириш учун узилган тизимда тўлқинлантирувчи таъсир бўйича ростлаш (1.1, б-расм) қўлланилади.

Тўлқинлантирувчи таъсир бўйича ростлаш асосида (Понселе принципи) тўлқинлантирувчи таъсирни ўлчаб бошқарувчи қурилмага бошқариш учун узатилади. Натижада бошқарувчи u таъсир тўлқинлантирувчи таъсирни ҳам ҳисобга олган ҳолда шаклланади ва бошқарув БО объектнинг киришига тўлқинлантирувчи таъсирни компенсация қилиш (бўладиган таъсирга нисбатан оғиш туфайли ҳосил бўлган хатони тузатиш), бошқариладиган қийматга бўладиган таъсирнинг олдини олиш учун қўлланади. Бу ҳолда автомат бошқарув тизими бу тўлқинлантирувчи таъсирга инвариант (бефарқ) бўлади. Инвариантлик шарти тўлиқ ёки қисман, яъни маълум кичик ξ қийматгача аниқлик билан бажарилган бўлиши мумкин. Бу дегани ростланадиган қийматни тўлқинлантирувчи таъсирдан оғишини тўлиқ олди олинади ёки u маълум миқдорда рухсат этилганлик чегарасида бўлади.

2. Автоматик ростлашда бошқарувчи таъсир тескари боғланиш қурилмалари ёрдамида жараёни ҳақиқий боришини ҳисобга олиб шакллантирилади. Объект координаталарининг ҳолати ҳақидаги (информация) ахборот тескари боғланиш каналлари (йўллари) орқали бошқарувчи қурилма киришига берилади, унда ўзгартирилиб топшириқ таъсир билан солиштирилади. (1.2-расм). Тескари боғланиш сигнали x_0 ишорасига нисбатан (+) ёки (-) бўлиши мумкин. Амалиётда кўпроқ манфий ишорали тескари боғланиш ишлатилади, бу дегани БК киришидаги ξ оғиш (хато) миқдори $\xi = x_0 - u$ тенгликда аниқланади. Демак x_0 ва u солиштирилиб аниқланган ξ қийматига қараб бошқарувчи қурилма БК орадаги ξ фарқни камайтириш учун топшириқ ишлаб чиқади ва бу u сигнал БО ни шу йўналишда ҳаракат қилишга мажбур этади.

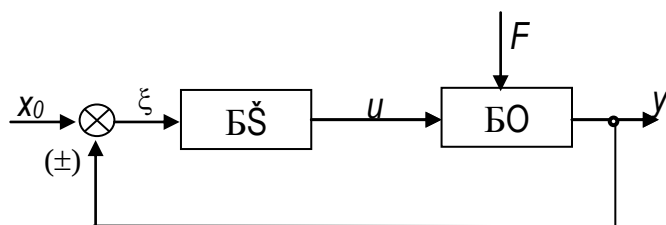
Тескари боғланиш принципи (яъни оғиш-хато бўйича бошқариш) универсаллиги ва таъсирчанлиги туфайли бошқариладиган қийматни

берилган қонун бўйича ўзгартиришга имкон беради ва бу оғишни ҳосил бўлишига сабабчи бўлган тўлқинлантирувчи таъсирнинг хусусиятига боғлиқ бўлмаган ҳолда амалга оширилади.

Бу услуб универсаллига туфайли ҳар хил динамик хусусиятларга эга, ҳатто беқарор тизимларни ҳам бошқаришга имкон беради.

Оғиш бўйича бошқариш принципи узилган тизимларга нисбатан ёпиқ тизимларда берилган объект учун ҳаракат қонунини юқори аниқлик билан амалга оширишга имкон яратади.

Бошқарувчи қурилма релативчи тескари боғланиш билан биргаликда релативчи ташкил этади. Бошқариш объекти релативчи билан биргаликда автомат релатив тизимини (АРТ) беради.

1.2–расм. Тескари боғланишли ёпиқ тизимнинг функционал схемаси

АРТ тескари боғланишлари тизимини статик ва динамик характеристикаларини шакллантиришга ёрдам қилади. Бу характеристикалар эса АРТ бажарадиган вазифаси, ҳамда технологик жараён томонидан қўйиладиган талаблар асосида аниқланади. Автомат релатив тизимини ҳеч бўлмаганда релативадиган координатани ҳақиқий ва берилган (топширик) қийматларини солиштириш учун хизмат қиладиган битта тескари боғланишга эга бўлиши зарур. Бундай тескари боғланиш *бош тескари боғланиш* деб аталади, чунки у тизим чиқишини кириши билан улайди ва барча асосий элементларни ўраб олади. Битта бош тескари боғланишга эга тизимларни бир контурли деб аталади. Айрим АРТ, сони релативадиган қийматлар билан белгиланадиган бош тескари боғланишлардан ташқари бир неча қўшимча (маҳаллий) тескари

боғланишларга ҳам эга бўлиши мумкин. Бундай боғланишлар тизимда битта ёки бир нечта элементларнинг чиқишини кириши билан улайди. Бош тескари боғланишдан ташқари яна бир ёки бир нечта қўшимча тескари боғланишларга эга АРТ *кўп контурли* деб аталади.

Таъсир сигналинини узатиш хусусиятига қараб тескари боғланишлар бикр (қаттиқ, мустаҳкам) ва қайишқоқ боғланишларга бўлинади.

Бикр тескари боғланиш тизимнинг жорий ҳолатида, ҳамда ўткинчи жараёнида ишлайди. У таъсирларни йиғадиган тугунларга назоратли қийматларга боғлиқ сигналларни узатади. Бикр тескари боғланишинини амалга оширадиган восита бўлиб, ҳар хил ўлчагич қурилмалар (датчиклар) хизмат қилишади ва улар сигналларни солиштириш тугунига узатишади. Айрим ҳолларда датчик билан солиштириш тугуни орасида кучайтиргич уланади.

Қайишқоқ тескари боғланишлар фақат ўткинчи жараён даврида ишлайди. Жорий (ўрнатилган) ҳолатда уларнинг ишлаши тўхтайдди. Улар вақт бўйича ўзгарадиган қийматлар ҳосиласи ёки интегралига пропорционал бўлган таъсирларни ўткинчи жараёни зарур йўналишда тузатиш (коррекция қилиш) учун солиштириш тугуни томон узатилади. Қайишқоқ тескари боғланишлар дифференциалловчи (электр сифимли ва индуктивли дифференциалловчи контурлар, стабилловчи трансформаторлар ва ш.ў.) ва интегралловчи (электр сифимли интегралловчи ва бошқа қурилмалар) қурилмалардан кучайтиргич билан бирга ёки кучайтиргичсиз фойдаланилади.

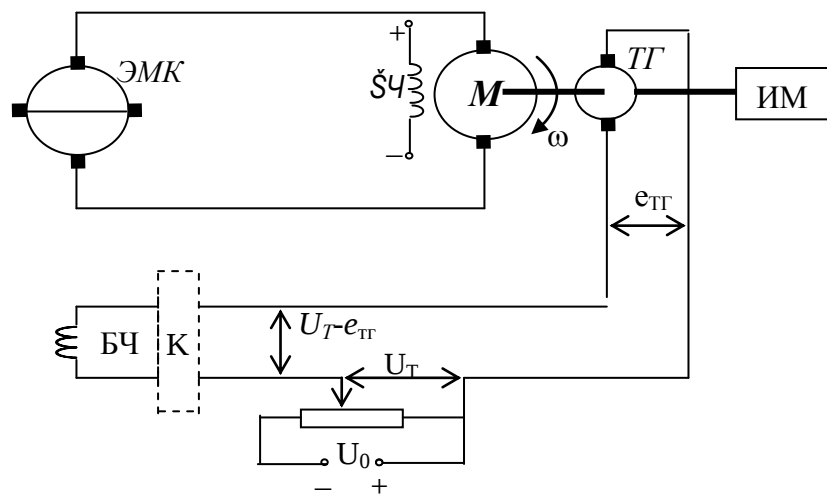
Юқорида айтилгандек тизимга кўрсатадиган таъсирга кўра тескари боғланишлар мусбат ва манфийларга бўлинади. Тизим чиқишини кириш билан боғлайдиган бош тескари боғланиш доимо манфий бўлади. Мисол сифатида 1.3-расмда ўзгармас ток M мотори тезлигини берилган маромда сақлашга мўлжалланган автомат тизим кўрсатилган. Мотор электр машинали кучайтиргич ЭМК таъминот олади ва уни бошқариш оғиш бўйича релативга асослангандир. Тизим M тезлиги бўйича манфий тескари боғланишга эга.

Моторнинг бурчак тезлигини ω белгилловчи u топширик кучланиши билан аниқланади ва бу кучланиш ω тезликка пропорционал бўлган тахогенератор ЭЮКи e_{TG} билан солиштиради. Бирорта сабаб туфайли солиштириш (йиғиш) тугуни чиқишида $u_T - e_{TG}$ айирманинг u_e оғишинини пайдо бўлиши бошқариш $БЧ$ чулғаида магнитловчи кучни

хосил қилади. Бу куч бошқарувчи таъсир бўлиб, у мотор якoriga ЭМК берадиган ЭЮКни ўзгартиради.

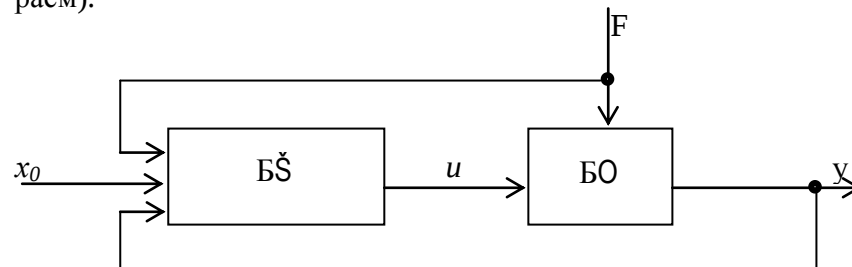
Натижада мотор тезлиги берилган қийматдан оғишни камайтириш томонга ўзгаради. Тезликни оғиш сабаблари бўлиб, хар хил тўлқинлантирувчи сабаблар хизмат қилиши мумкин. Бунда мотор валига уланган ва унинг тезлигини ўзгартирадиган ишчи механизм ИМни статик моменти, юклама асосий сабабчи бўлиши мумкин. Асосий сабабдан ташқари иккинчи даражалилари ҳам, хусусан АРТ элементларининг параметрларини ёки истеъмол кучланишининг номинал қийматдан оғишлари ҳам тўлқинлантирувчи таъсир бўлади. Шунингдек схемадаги қаршиликлар температура ўзгариши, солиштириш учун ишлатиладиган кучланишни, электр тармоқ кучланишини оғишлари ҳам шу сабаблар гуруҳига киради

Оғиш бўйича ростланадиган тизимда тўлқинлантирувчи таъсир туфайли пайдо бўлган оғиш, тесқари боғланишлар ёрдамида тизимнинг аниқ ишлашини маълум даражада тиклайди, аммо оғиш тўлиқ бартараф қилинмайди.

1.3-расм. Оғиш бўйича ростловчи АБТ схемаси

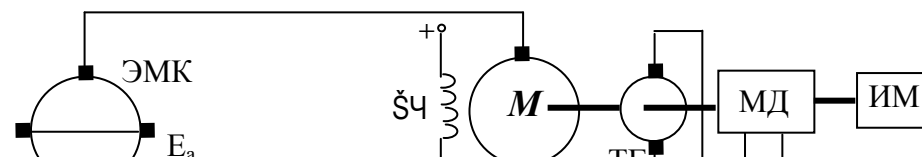
Тўлқинлантирувчи таъсир мавжуд бўлганда бошқарув тизимининг иш сифатини қўшма ростлаш қўллаб яхшилаш мумкин (1.4-расм).

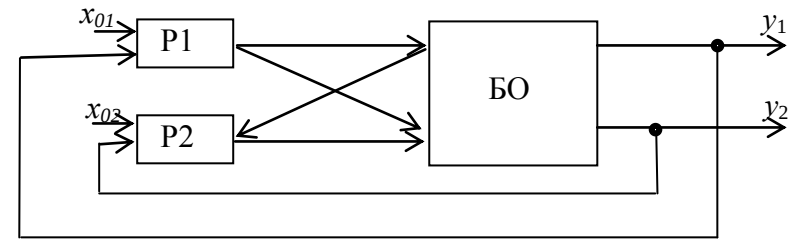
1.4-расм. Қўшма бошқаришли функционал схема

Бундай тизимларда бошқарувчи қурилма киришига топширик, ҳамда тесқари боғланиш сигналларидан ташқари ўлчаш йўли билан олинадиган тўлқинлантирувчи таъсир сигнали ҳам берилади. Одатда қўшма тизимларда фақат асосий тўлқинлантириш ўлчанади. Қолган тўлқинлантирувчиларни характеристикалари тесқари боғаниш занжирлари орқали ҳисобга олинади. Қўшма бошқариш оғиш бўйича бошқариш ва тўлқин-лантирувчи таъсир бўйича бошқариш принципларини бирикмасидан иборатдир. Бунга мисол сифатида 1.5-расмда қўшма бошқариш схемаси келтирилган. Унда статик (тўлқинлантирувчи) моментни U_m кучланишга ўзгартириб, кучайтиргич орқали ЭМК бошқариш БЧ2 чулғамига узатадиган МД датчиги бўлиб бу чулғамнинг ишлаши туфайли ЭМК ЭЮКда кўпайиб тўлқинлантириш таъсирини компенсация қилади.

Ёпиқ АБТ яна битта ва бир нечта ростланиш координаталарига эга тизимларга бўлинади. Ўзаро объект, ростлагич ёки юклама орқали боғланган бир нечта координаталари ростланадиган тизимларга кўп ўлчамли ёки кўп боғланишли тизимлар деб аталади. Бир нечта координаталари ростланадиган кўп боғланишли тизимни бирорта координатасини ўзгариши бошқаларини ҳам ўзгартиришига олиб келади. Чунки бундай боғланиш бошқариладиган объектни физик хусусиятлари билан белгиланади. Масалан, синхрон генераторнинг тезлигини ортиши кучланиш ва частотани кўпайтиради.

баҳоланади. Созлаш операцияси оптимал-технологик режим олиш мақсадида тизимнинг параметрларини

1.6- расм. Икки координатани ростловчи тизимнинг функционал схемаси

1.5-расм Қўшма бошқаришли АБТ схемаси

Шу сабабли объект координаталарини талаб этилганича бири бири билан боғланиши учун қўшимча ростловчи боғланишлар киргизилади. Мисол сифатида 1.6-расмда иккита y_1 ва φ_2 координаталар бўйича хар бирини ўз контури ва P_1, P_2 ростлагичлари бўлган функционал схема берилган.

Ростлагичларда кесишувчи боғланишларни қўллаш айрим контурлар орасидаги боғланишларни тўлиқ йўқ қилиб тизимда ростлаш мустақиллигини таъминлайди.

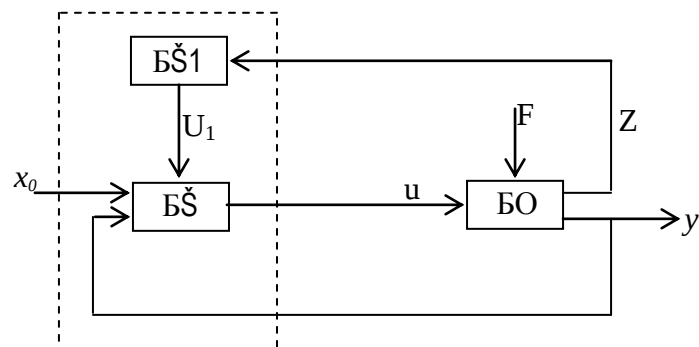
Қўп боғланишли ростлагич тизимларга мисол сифатида частота ва кучланиши маълум қонунларга биноан ростланадиган синхрон генераторни, прокатнинг қалинлигини ва тасма тортилиши таранглигини ростлайдиган тунока прокат станини, харорати ва босими ростланадиган буғ қозонини кўрсатиш мумкин.

3. Автоматик созлаш, иш режимини маълум маънода бошқариш орқали автоматик йўл билан энг яхши ҳолатга келтириб қўйиш билан

(характеристика) узлуксиз коррекция қилишдан (тузатиш ўзгартиришдан) иборатдир.

Автомат созлаш контурига эга ёпиқ тизимнинг функционал схемаси 1.7-расмда келтирилган. Бундай тизимни бошқарувчи БҚ қурилмаси асосий БҚ1 ва қўшимча БҚ2 кўринишдаги қурилмалар сифатида тасвир этилиши мумкин. Бошқарувчи БҚ қурилма, бошқариш БО объекти ва тескари боғланиш занжири асосий контурни ташкил этади ва у берилган оптималлик мезони (критерияси) бўйича оптимал жараён олишга мослаб соланади. Объектнинг характеристикаси ўзгарганда ўшанга мос Z информация бошқарувчи БҚ1 қурилма киришига келади ва у u_1 таъсир сигналинини ишлаб чиқаради. Бу сигнал (таъсир) объект характеристикаси ўзгарган ҳолда ҳам жараён оптимал бўлишини таъминлайдиган қилиб¹¹ асосий бошқарувчи БҚ қурилма созлашини ўзгартиради.

Бунга ўхшаш тизимларни ишлаш хусусияти яна шундаки, улар априор (даслабки) информация етарли бўлмаганида ҳам тизимнинг ишини таъминлайди. Шу сабабли маълум вақт ичида характеристикалари (параметрлари) ўзгарадиган ёки олдиндан номаълум объектларда адаптация (мослашув) принциpidан фойдаланилади. Адаптация деб, бошқарув тизимини жараён ўтишининг (боришининг) янги шароитларига мослашув қобилияти тушунилади. Бу принципда яратилган тизимлар *адаптив* деб аталади.

1.7-расм. Ўз-ўзини созловчи контурли АБТнинг функционал схемаси

1.2. Автоматик бошқариш тизимларининг таснифи

Автоматик бошқариш тизимларини таснифлашнинг асосий белгилари бўлиб қуйидагилар хизмат қилади: бошқаришнинг мақсади; бошқариладиган жараён ёки тизим ҳақидаги ахборотнинг хусусияти; бошқариш услуги; сигналларни шакллантириш принципи; чиқиш координаталарини кириш координаталарига боғлиқлик хусусияти.

Кўрсатилган белгилар бўйича тузилган АБТ таснифлаш схемаси 1.8-расмда келтирилган.

Бошқариш мақсади бўйича АБТ икки туркумдан: координаталарни берилган қонунга мос олишга ва жараённинг сифат кўрсаткичларини оптимал қийматини олишга мўлжалланган тизимлардан иборатдир.

Координаталар ўзгаришини берилган қонун каби олишга мўлжалланган тизимларга энг содда бошқарув тизимлари: очик ва автоматик ростлаш тизимлари (АРТ) киради.

Автоматик ростлаш тизимлари автоматик мўътадилловчи ва қайта (такрор) тикловчи тизимларга бўлинади.

Автоматик ростлаш тизимлари объектни ростланувчи u координатасини (1.2-расм) ўзгартирмасдан сақламоққа мўлжалланган бўлиб, бунда топшириқ x_0 таъсир ҳам ўзгармасдан қолади. Мисол сифатида, мотор тезлигини автоматик сақлаб туришга (1.3-расм) мўлжалланган тизимни кўрсатиш мумкин. Автоматик стабиллаш

тизимлари ишлаб чиқариш ускуналарида ҳар хил қийматларни: кучланиш, ток, қувват, тезлик, тезланиш, босим, ҳарорат, берилган йўналиш, ёруғлик, ҳар хил нисбатлар ва пропорцияларни ўзгармаслигини сақлаб туриш учун кенг ишлатилади.

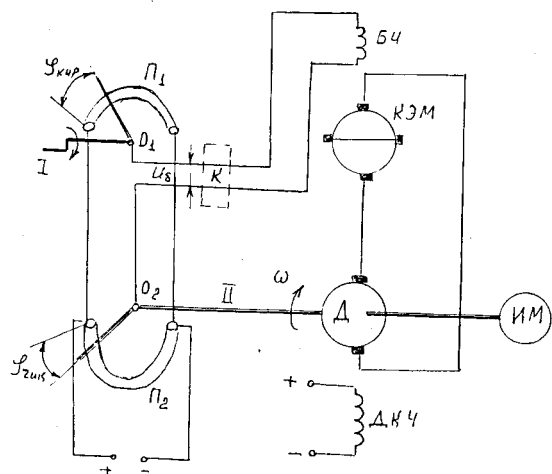
Қайта тиклаш тизимлари чиқиш координатасини маълум ўзгариш қонунига биноан қайтаришга (ишлаб беришга) мўлжалланган. Улар электрмеханик тизимларга нисбатан тадбиқ этилиб, қуйидагиларга: *кузатувчи* (тақлидчи), *дастурли* ва *ишга тушириш*, *реверслаш*, ҳамда *тўхтатиш* (тормозлаш) бўйича ишлайдиганларга бўлинади.

Кузатувчи тизимларни баҳолайдиган нарсa – бу чиқиш координатасининг ўзгариш қонуни вақтнинг тасодикий функцияси бўлишидир. Мисол сифатида учиб кетаётган самолётни кузатадиган

радиолокатор антеннасининг автоматик тизимини кўрсатиш мумкин. Антенна самолёт ҳаракатини кузатишда олдиндан уни ҳаракатини билмайди ва датчиклардан олинган маълумот туфайли унга эргашиб бурилади.

Кузатувчи тизимга мисол сифатида кузатувчи электр юритмани (1.9-расм) кўрсатиш мумкин. Унда юритма маълум аниқлик билан топшириқ белгилайдиган орган ҳаракатини такрорлайди. Бунда тизим ишчи органи топшириқ ва ҳақиқий ҳолати орасидаги аниқланган фарқ туфайли (оғиш бўйича ростлаш) силжиб, топшириқни ҳаракат кўринишда қайтаради.

Кузатувчи тизим потенциометрик П1-П2 ўлчагич қурилма, (ЭМК) электр машина кучайтиргичи, қўзғатиш чулғам ДКЧ эга ўзгармас ток мотори Д ва ишчи механизми ИМ дан иборатдир.

1.9-расм. Тақлидчи (кузатувчи) тизим

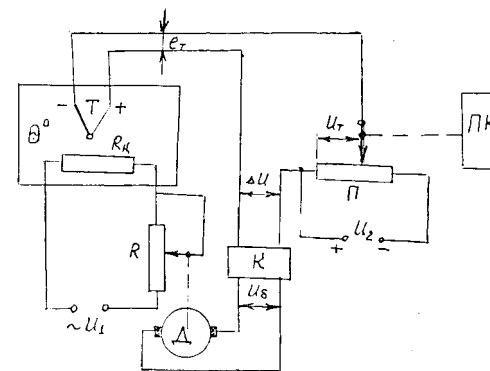
Дастлаб П1 ва П2 потенциометрлар ҳаракатсиз ва уларни сирғалгичларини бурчак фарқи (хатоси) йўқ деб ҳисоблаймиз. П1 потенциометрни бурганда уни сирғалгичи чиқиш потенциометри П2 бурчагидан фарқли бурчакка бурилади.

Натижада ҳосил бўладиган бурчак фарқининг (хатоси) $\delta = \varphi_k - \varphi_i$ туфайли O_1 ва O_2 нукталар орасида U_δ потенциаллар айирмаси пайдо

булади. Бу U_δ ана шу δ бурчакка пропорционал бўлиб, у электр машина кучайтиргичи (ЭМК) бошқарув чулғамига БЧ берилади. ЭМК чиқиш қисқичларида пропорционал бўлган ЭЮК ҳосил бўлади ва М мотор айланиб П2 сирғалгичини δ га камайтиришга қараб буради. Бурчак $\delta=0$, яъни $\varphi_k = \varphi_i$ бўлганда, мотор тўхтайди. Демак мотор (айланиб) механизмни берилган бурчакка силжитади.

Кузатувчи тизимлар ишлаб чиқаришда кенг қўлланилади. Улар қувурлардаги, каналлардаги вентилларни, клапанларни, сургичларни масофадан туриб бошқаришда, ҳар хил технологик жараёнларнинг кўрсаткичларини ўлчаб, анча наридаги назорат-бошқарув жойига узатишда ишлатилади.

Дастурли бошқариладиган тизимлар ростланадиган координатани олдиндан ўрнатилган маълум дастур деб аталувчи қонунга биноан вақт бўйича ўзгартиришга мўлжалланган. Бу ҳолда топшириқ таъсири вақтга боғлиқ қийматдир: $U_y = f(t)$. Бунга мисол сифатида тоблаш печи температурасини ростлаш тизимини (1.10-расм) кўрсатиш мумкин.

1.10-расм. Тоблаш печининг температура дастурли ростлаш тизими

Унда печни ўлчанадиган θ^0 температура Т термopа берадиган пропорционал ЭЮК айлантирилган топшириқ U_T кучланиш билан солиштирилади. Бу U_T кучланиш П потенциометрдан олинади, сирғалгични эса дастур қурилмаси ПК дастурда ёзилган қонунга биноан силжитади. П ҳаракати туфайли $U_T - E_T$ номувофиқлик кучланиш К

кучайтиргич билан кучайтирилиб M мотор якориға берилади. Мотор вали эса печни ишчи бўшлиғида жойлашган қиздирувчи R_K қаршилиқ занжиридаги R реостат билан боғланган. Мотор айлана бошлаганда R реостатнинг сирғалгичи номувофиқликни камайтиришга қараб силжийди, бунда печ занжиридаги қаршилиқ ортади ёки камайтирилади. Бу қаршилиқ ёрдамида занжирдаги ток ва печнинг харорати ростланади.

Дастурли бошқариладиган тизимлар шунингдек дастур асосида турли соҳалардаги хар хил механизмлар силжиши учун ҳам қўлланилади.

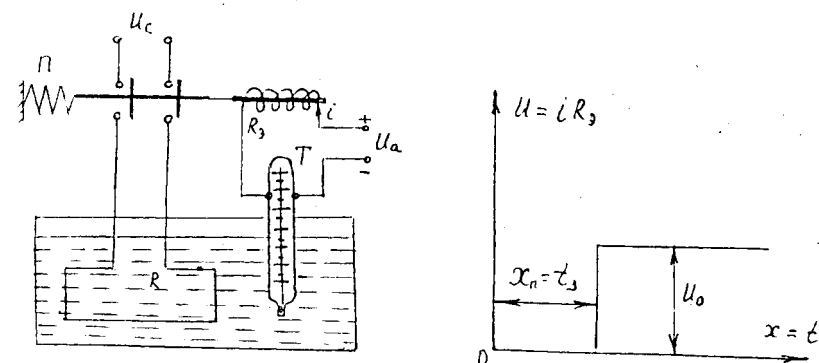
Ишга тушириш, тормозлаш ва реверслаш режимларида ишлатишга мўлжалланган электромеханизм АБТ ўткинчи жараён даврида объект координаталарини берилган қонунга биноан шакллантиришга мўлжалланган. Бу ҳолларда бошқарувнинг асосий мақсади бўлиб кўрсатилган режимлар учун тезлик, тезкорлик, тезланиш, тежамкорлик ва ш.у.лар бўйича оптимал ҳаракатларини олишга қаратилади. Жараёнларни бу тизимларда оптимал ўтишига лойиҳалаш даврида объект ҳақидаги априор (олдиндан берилган) ахборотдан фойдаланиб АРТ тузилмаси, ҳамда ростлагич ўлчамларини танлаш ҳисобиға эришилади.

АБТ бошқарув сигналлари шакллари бўйича узлуксиз ва дискретға бўлинади. Узлуксиз бошқариладиган тизимда бошқарувчи сигнал вақт бўйича узлуксиз функцияни ташкил этади ва бунга мисол қилиб 1.3-расмда келтирилган АРТ ни кўрсатиш мумкин.

Дискрет бошқариладиган тизимлар бошқарув сигналида узилиш ва сакрашлар борлиғи билан баҳоланади. Бу тизимлар яна релели, импульсли (турткили) ва рақамли гуруҳларға бўлинади.

Релели АБТ да бошқарувчи таъсир релели элементлар ёрдамида шаклланади. Релели элемент киришиға узлуксиз таъсир берилганда, у маълум бўсаға қийматига етганда унинг чиқишидаги бошқарув таъсир сакрашсимон кўпаяди. Мисол сифатида 1.11-расмда релели ҳаракатли АРТ келтирилган. У ваннадаги эритма температурасини спиралдан оқадиган ток билан қиздириб берилган даражада сақлашға хизмат қилади. Релели элемент сифатида Т-термометр қўлланилган бўлиб, температура берилган қийматға етганда уни симобли контактлари устуни билан уланади. Суюқлик қиздиришининг бошланғич даврида спиралға таъминот келадиган

кучли ток контактлари уланган, термометр контактлари эса узилган бўлади. Температура берилган қийматға кўтарилганда термометр контактлари бирлашиб Э-электромагнит чулғамни тармоққа улайди. Ишга тушган электромагнит ўз якори билан механик боғланган кучли контактлари орқали бош ток занжирини узади. Спирал занжирининг узилиши туфайли муҳит совийди, термометр контактлари ажралиб электромагнит узилади, ҳамда П пуржина ҳаракати туфайли бош контактлари ёрдамида уланади.

1.11–расм. Реле ҳаракатли АРТ: а) принципал схемаси; б) релели элемент характеристикаси

Баён этилган жараён қайтарилади, муҳит температураси берилган ўрта қиймат атрофида тебранади.

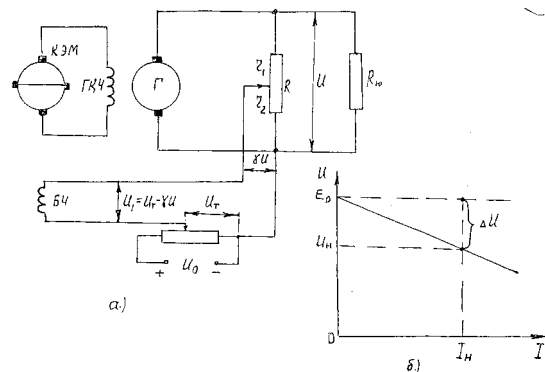
Чиқиш координаталарини киришидагиға боғлиқли хусусиятиға қараб АБТ чизикли ва ночизикли гуруҳларға бўлинади. Лекин юқори аниқлик билан қараганда барча амалиётдаги тизимлар ночизикдир. Аммо кўпчилик ҳолларда бу ночизикликлар аҳамиятли эмас, деб фараз қилинади ва шу сабабли бундай тизимларни чизикли деб қаралади.

Жиддий ночизикликка эга тизимларда юқори сифат кўрсаткичларига эришиш учун, у билан ҳисоблашиш ва ночизикли бошқарув услублари, ҳамда қурилмаларидан фойдаланиш зарур. Айрим ночизикли тизимлар чизикли тизимларда амалға ошириб бўлмайдиган сермахсул ва юқори сифатли ишлаш имконларини беради.

АБТ ростлаш принципига қараб *статик* ва *астатик* гурухларга бўлинади.

Ростланадиган координата ўрнатилган ҳолатда қолдиқ оғишга эга тизим статик АБТ бўлиб, уни миқдори юкламага боғлиқ бўлади ва шу қиймат тизимни аниқлик даражасини ҳам белгилайди.

Статик характеристика – ростланадиган координатанинг юкламага боғлиқлиги бўлиб, у берилган топшириқ таъсирнинг ўзгармас қийматида олинади.

1.12-расм. Генератор кучланишини ростлайдиган статик тизим:
а) принципал схемаси; б) тизимнинг статик характеристикаси

Статик тизимга мисол сифатида Г генератор кучланишини ростлайдиган (1.12-расм) схемани олсак бўлади. Унда генератор юклама R_ю резисторга уланган, уни кўзғатиш ГҚЧ чулғами ЭМК дан таъминот олади. Кучайтиргичнинг ЭЮК эса топшириқ U_Т кучланиш билан тескари боғланиш γU кучланишларнинг U₁=U_Т-γU айирмасига пропорционалдир. Потенциометрдан олинadиган γU кучланиш генератор кучланишининг бир қисми бўлиб солиштириш схемасига узатилади. Юклама R_ю қаршилиги ўзгарганда, масалан, камайганда генератор токи ортади, худди шунга мос якор чулғамига кетадиган кучланиш сарф кўпайиши туфайли, R_ю га келадиган U кучланиш, пасаяди. Бу ҳолда айирма U₁ ортади, натижада генераторнинг ЭЮК ҳам кўтарилади. Демак тизимни шундай ишлаши оқибатида маълум

аниқлик билан, генератор қисқичларидаги кучланиш берилган сатҳда сақланиб турилади.

Статик аниқлик ёки стабиллик тизимни статизм қиймати билан баҳоланади. Уни қуйидаги нисбатдан (1.12-расм) аниқласа бўлади:

$$\delta = \frac{E_0 - U_N}{E_0} = 1 - \frac{U_N}{E_0} \quad (1.1)$$

тизимни кучайтириш β коэффициентини эътиборга олиб

$$E_0 - U_N = \frac{\Delta U}{1 + \gamma\beta} \quad \text{деб ёзамиз,}$$

$$\text{у ҳолда,} \quad \delta = \frac{\Delta U}{E_0(1 + \gamma\beta)}. \quad (1.2)$$

Бундан кўринадики, статизм тизимнинг кучайтириш коэффициентига ва юкланиш даражасига боғлиқ экан.

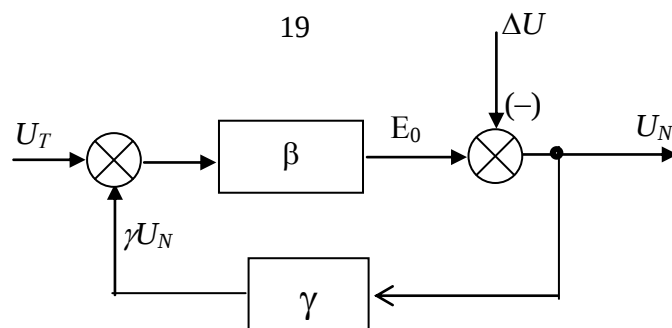
Шунингдек, агар k = γβ → ∞ га эришилса, унда яъни 1.13-расмдаги АБТ статик хатосиз бўлади.

Бу дегани АБТ *астатик* автоматик тизимга айланади (1.14-расм). Стабил режимда ишлайдиган автоматик тизимларда, топшириқ U_Т таъсири ўзгармас қийматли бўлса, кузатувчи тизимларда эса худди шундай топшириқ таъсирга нисбатан хатосиз бўлишлиги учун ҳаракат қилинади.

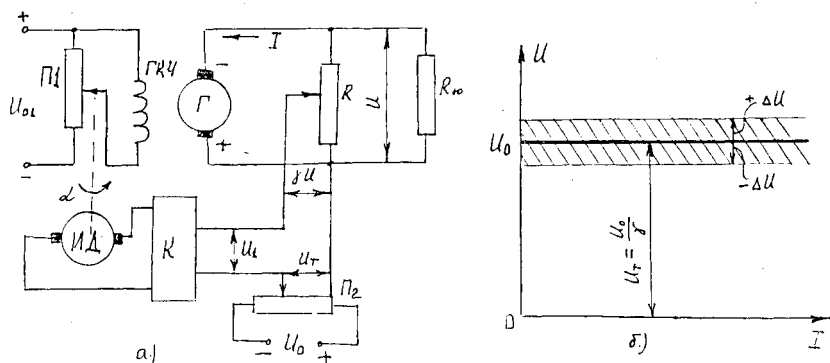
Генератор Г кучланишини стабилловчи астатик тизимда (1.14, а-расм) бошқарувчи таъсир генераторнинг кўзғатиш (ГҚЧ) занжирида ўрнатилган потенциометрдан берилади. Генератор кучланишига уланган R потенциометрдан олинadиган γU кучланиш топшириқ U_Т кучланиш билан солиштирилади. Ўрнатилган ҳолатда U₁=U_Т-γU кучланиш нолга тенг ва потенциометрни сирғалгичи тинч ҳолатда туради.

Генератор токи (юкламаси) ортиши билан R_ю га келадиган кучланиш камаяди ва оралиқ К кучайтиргич киришида U₁=U_Т-γU кучланишлар генераторнинг кўзғатиш чулғамига бериладиган кучланишни кўпайтириш томонига қараб П1 сирғалгичини силжитади. Натижада U_Т-γU айирма камайиб, нолга интилади ва U₁=0 бўлганида мотор ва ростлаш жараёни тўхтайди. Ростланадиган γU қийматнинг миқдори U_Т топшириққа деярли тенг бўлади.

Генераторнинг қўзғатиш чулғамига келадиган кучланиш ΔU_K орттирмаси, ростловчи таъсир бўлиб, у потенциометр сирғалгичини Δl силжишига пропорционал ва ўз навбатида мо

1.13-расм. Тизимнинг функционал схемаси.

1.14-расм. Генератор кучланишини ростлайдиган астатик тизим

тор валининг $\Delta \alpha$ бурилиш бурчаги билан аниқланади:

$$\Delta U_K = k_{\Pi} \Delta l = k_{\Pi} \Delta \alpha \quad (1.3)$$

бунда – k_{Π} , k_{Π} – пропорционаллик коэффициентлари.

Мотор валининг бурилиш бурчагини куйидаги кўринишда ёзса ҳам бўлади:

$$\Delta \alpha = \int_0^{t_p} \omega \alpha t \quad (1.4)$$

бунда t_p – ростланиш вақти, ω -мотор валининг тезлиги.

Моторни бурчак тезлиги ω уни қисқичларидаги кучланишга пропорционал, демак U_1 оғиш кучланишга ҳам пропорционалдир, яъни

$$\omega = k_{\Pi} U_1, \quad (1.5)$$

Ушбу (1.5) ва (1.4) ифодаларни (1.3) га қўйсак, у холда

$$\Delta U_K = k \int_0^{t_p} U_1 \alpha t \quad (1.6)$$

оламиз, бунда $k = k_{\Pi} k_{\Pi}$.

Шундай қилиб, оғиш интервалига пропорционал бўлган таъсирдан фойдаланиш астатик тизимни хусусияти бўлиб ҳисобланади. Ростлаш охирига боришида оғиш қиймати камайганлиги туфайли ростлаш ҳам сўна боради, тезкорлик сусаяди.

Статик $\pm \Delta U$ хато борлиги туфайли (1.14,б-расм) амалий астатик тизим ростланишида берилган U_0 қийматни аниқ сақлаб туришни таъминлаб бўлмайди. Бундаги статик хато $\pm \Delta U$ сезмаслик худуди қиймати билан белгиланиб, юкламага боғлиқ эмасдир (1.14, б-расм). Генераторнинг кучланиши камайишида, асосан ишқалишга боғлиқ бўлган статик моментдан ижрочи ИД мотор моментни ортамагунча тизим сезмас бўлиб қолаверади. Статик моментни қиймати генератор кучланишининг оғишига (1.14,б-расм) мос келади. Шу сабабли кучланиш оғишлари $\pm \Delta U$ сезмаслик худудидан чиқмаса, ростлаш тизим унга жавоб бермайди. Сезмаслик худудининг кенглиги статик моментга ва кучайтиргични кучайтириш коэффициентига боғлиқдир.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Автоматик бошқариш деб нимага айтилади?
2. Автоматик бошқариш тизими нима?
3. Бошқарувчи таъсир деганда нимани тушунаси?
4. Тўлқинлаштирувчи таъсир қандай таъсир?
5. Алгоритм нима?
6. Узулган занжирли автоматик бошқарув хақида сўзлаб беринг?
7. Автоматик ростлашни тушунтириб беринг?

8. Автоматик созлаш нима?
9. қандай тескари боғланишларни биласиз?
10. Статик хатолик тўғрисида гапириб беринг.

II. АВТОМАТИК БОШҚАРИШ ТИЗИМИ ТАДҚИҚОТИНИНГ МАТЕМАТИК АППАРАТИ

2.1 Сигналларни математик тасвирлаш

Автоматик бошқарув тизимининг ишлашида сигналлар моддий ахборот ташувчилар бўлиб хизмат қилишади. Улар мунтазам (детерминациялашган-аниқланган) ва тасодикий гуруҳларга бўлинади. Мунтазам сигнал деб, математик тасвири олдиндан берилган вақт функциясига эга бўлган сигналга айтилади. Мунтазам сигналларнинг асосий турига даврий, деярли даврий ва нодаврий сигналлар киради.

Даврий сигналлар $f(x)=f(t+T)$ шартини бажарадиган вақт функцияси тасвирига эга бўлиб, унда T -давр деб номланадиган маълум ўзгармас қийматдир.

Деярли даврий сигналлар эркин частотали гармоник ташкил этувчилар йиғиндисидан иборат вақт функцияси сигнал-ларидир. Масалан, каррالي частотага эга бўлмаган икки синусо-идани қўшилишидан деярли даврий сигнал олиниши мумкин.

Нодаврий деб, вақт функцияси кўринишида берилган чекли $(t_1 \leq t \leq t_2)$ чегарада ёки ярим чекли $(t_1 \leq t \leq +\infty)$ вақт оралиғи-даги мунтазам сигналларга айтилади, бу вақтлардан ташқарида эса у айнан нолга тенг бўлади.

Тасодикий сигнални эса олдиндан берилган вақт функцияси билан ифодалаб бўлмайди. Тасодикий сигналлар математик тасвирлаш учун эҳтимоллик назарияси ва статистик динамика услубларидан фойдаланилади.

Бошқариш техникасида узлуксиз, ҳамда дискрет сигналлар ишлатилади. Узлуксиз сигнал вақтни узлуксиз функцияси кўринишида тасвирланади. Айрим ҳолларда бу функция биринчи ёки иккинчи тур узилишларга эга бўлиб, чекли ёки чексиз қийматлар қабул қилади.

Дискрет сигналлар сатх бўйича ёки ҳам сатх, ҳам вақт бўйича дискрет бўлишлари мумкин.

АБТ динамик хусусиятларини тадқиқот қилишда намунавий сигналлардан фойдаланилади. Буларга поғонали, импульсли, гармоникали, чизикли ўсадиган ва бошқа сигналлар киради.

Поғонали (2.1-расм) сигнал энг содда кўринишли сигналлардан бири бўлиб, АБТ ўткинчи жараёнларни ҳисоблашда ишлатилади. У вақт функцияси бўлиб, $t=0$ пайтда $A=\text{const}$ қийматиға эришади ва келгусида ўзгармасдан қолади. $t<0$ бўлганда эса $x(t)=0$.

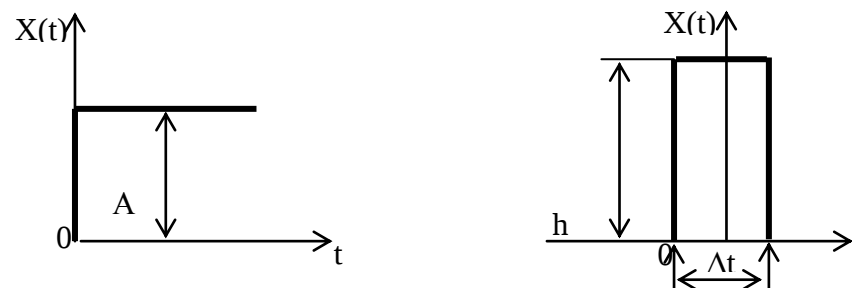
Поғонали функция математик равишда

$$x(t)=A \cdot 1(t)=\begin{cases} A, & \text{агар } t \geq 0; \\ 0, & \text{агар } t < 0 \end{cases}$$

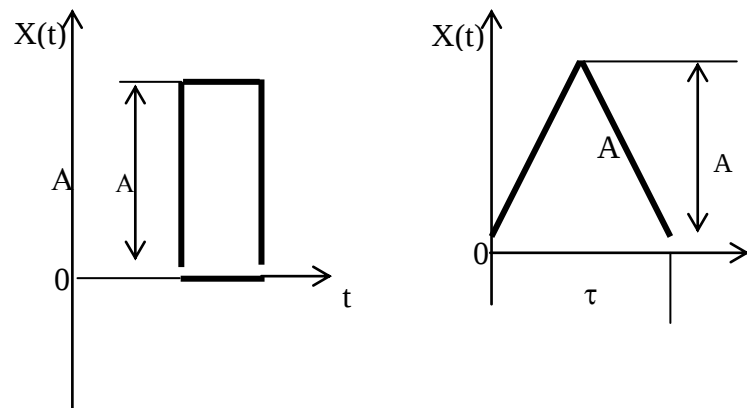
кўринишда ёзилади, бунда $1(t)$ -бирлик поғонали функция:

$$1(t)=\begin{cases} 1, & \text{агар } t \geq 0; \\ 0, & \text{агар } t < 0 \end{cases}$$

$A=1$ бўлганда бирлик поғонали сигнални оламиз.

2.1-расм. Поғонали сигналлар

2.2-расм. Импульсли сигналлар

Поғонали сигнални Лаплас бўйича тасвири:

$$L\{x(t)\} = \frac{A}{p}$$

Импульсли сигнални баландлиги $h \rightarrow \infty$, вақти $t \rightarrow 0$ бўлгандаги баландлиги h , давомийлиги Δt га тенг бўлган тўғри бурчакли импульсни лимити (чегаравий қиймати) деб қараш мумкин, унинг майдони $h \cdot \Delta t = A$ (2.2а-расм) тенг. У поғонали сигнал хосиласини беради:

$$x(t) = A \cdot 1'(t),$$

ёки

$$x(t) = A \delta(t),$$

бунда $\delta(t)$ –делта функция бўлиб, у поғонали бирлик $1(t)$ функция $1'(t)$ хосиласига тенгдир. Делта-функция математик равишда

$$\delta(t) = \begin{cases} 0, & \text{агар } t \neq 0; \\ \infty, & \text{агар } t = 0 \end{cases},$$

кўринишда ифодаланади, буни устига $\int_{-\infty}^{\infty} \delta(t) dt = 1$. Импульсли

$x(t) = A \cdot \delta(t)$ функцияни Лаплас бўйича тасвири

$$L\{x(t)\} = A,$$

яъни

$$L\{\delta(t)\} = 1.$$

Тўғрибурчакли (2.2,б-расм) импульс учун тасвир

$x(t) = A[1(t - \tau_1) - 1(t - \tau_2)]$ Лаплас бўйича тасвири эса

$$L\{x(t)\} = \frac{A}{p} (e^{-p\tau_1} - e^{-p\tau_2}),$$

бўлади. Учбурчакли (2.2,в-расм) импульс учун Лаплас бўйича тасвир

$$L\{x(t)\} = \frac{2A}{\tau p^2} \left(1 - e^{-p\frac{\tau}{2}}\right)^2$$
 кўринишга эга.

Гармоник (синусоидал ёки косинусоидал) сигнал автомат бошқарув тизимини ва уни элементларини частотали хусусиятларини тадқиқот қилишда кенг қўлланилади. У вақт функцияли бўлиб, $x(t) = A \sin(\omega t + \varphi)$ кўринишда бўлади ва гармоник сигнални Лаплас бўйича ўзгартирилиши:

$$L\{x(t)\} = \frac{p\omega \cos \varphi \pm p^2 \sin \varphi}{p^2 + \omega^2} \cdot \frac{A}{p}$$
 натижани беради.

Чизиқли ўсувчи сигнал одатда кузатувчи тизимлар динамикасини тадқиқот қилганда кўпроқ қўлланилади. У вақт бўйича чизиқли функция кўринишида ифодаланилади:

$$x(t) = at,$$

бунда a - коэффициент. Бу сигнални Лаплас бўйича тасвири эса

$$L\{x(t)\} = \frac{a}{p^2}$$

Чизиқли ўсадиган сигналдан ташқари айрим ҳолларда вақт бўйича квадрат функцияли $x(t) = at^2$; вақт бўйича (учинчи) куб даражали функция $x(t) = at^3$ ва бошқалар ҳам ишлатилади.

2.2. Автоматик бошқариш тизимининг статик ва динамик характеристикалари

Автоматик бошқариш тизимининг ишлаш сифатини уни статик ва динамик характеристикаларини таҳлил қилиб баҳоласа бўлади. Тизимни *статик характеристикалари* деб, ўрнатилган ҳолатда чиқиш координаталарини кириш таъсирларига боғлиқ характеристикаларига айтилади. Битта кириш ва битта чиқишга эга тизимларда битта характеристика бўлади, у тизимнинг ўрнатилган ҳолдаги қийматини киришдагига боғлиқлигини кўрсатади:

$$x_{\text{ўрн}} = \beta y_{\text{ўрн}},$$

бунда β - кучайтириш коэффициенти. Чизикли тизимлар учун $\beta = \text{const}$ бўлса, нозикликлар учун $\beta = f(x)$. Бир нечта киришга эга тизимлар статик характеристикалар гуруҳи билан баҳоланади.

Тизимнинг динамик характеристикалари деб, хар хил таъсирлар туфайли ҳосил бўладиган ўткинчи жараёнларга айтилади. Улар тизимни узатиш функцияси асосида олиниши мумкин.

Узатиш функцияси (УФ) деб, чиқиш ва кириш қийматларини операторли (Лаплас бўйича) тасвирини (нолдан чапда бўлган) бошланғич шартлари ноль бўлган ҳолдаги нисбатларига айтилади. Агар тизим битта киришга эга бўлса, уни узатиш функцияси

$$W(p) = \frac{y(p)}{x(p)} \quad (2.1)$$

бўлади, бу ерда $y(p)$, $x(p)$ - чапдан бошланғич шартлари нолга тенг бўлганда чиқиш ва кириш қийматлари орттирмасини операторли тасвирлари, агарда бир нечта киришга эга бўлса, уни (2.1) га ўхшаш узатиш функцияси хар бир кириш таъсири бўйича олиниши мумкин, бошқа киришлар бўйича кириш таъсирларини орттирмаси нолга тенг деб фараз қилинади.

Тўғри рационал касрнинг узатиш функцияси

$$W(p) = \frac{b_m p^m + b_{m-1} p^{m-1} + \dots + b_0}{c_n p^n + c_{n-1} p^{n-1} + \dots + c_0}$$

кўринишга эга, бунда c_j , b_j тизим параметрлари орқали аниқланадиган коэффициентлар; $n \geq m$. Узатиш функцияси ноллари ва қутблари ҳақиқий ёки қўшма комплекс сонлар бўлиши мумкин.

Агарда кириш таъсири сифатида поғонали бирлик функциядан фойдаланилса, бунда олинadиган ўткинчи жараёни ўткинчи функция ифодалайди. Бу функция чиқиш қийматини вақтга боғлиқлигини кўрсатади ва қуйидаги тенглама билан ифодаланади:

$$h(t) = L^{-1} \left\{ \frac{1}{p} \Phi(p) \right\} = \frac{1}{2\pi j} \int_{\sigma-jw}^{\sigma+jw} \frac{1}{p} \Phi(p) e^{pt} dp.$$

Умумий ҳолда $h(t) = x_m(t) + x_e(t)$, бунда $x_m(t)$ - мажбурий ташкил этувчи, у поғонали бирлик таъсирида тизимни кучайтириш коэффициентига тенг; $x_e(t)$ -эркин ташкил этувчи, тизимни янги ҳолатга ўтиш жараёнини баҳолайди. Барқарор тизимларда $x_e(t)$ -вақт ўтиши билан нолга интилади.

Агарда кириш таъсири бирлик импульс функция бўлса, бунда олинadиган жараён импульсли ўткинчи функция деб аталади:

$$g(t) = L^{-1};$$

$$g(t) = L^{-1} \{ \Phi(p) \} = \frac{1}{2\pi j} \int_{\sigma-jw}^{\sigma+jw} \Phi(p) e^{pt} dp$$

$$g(t) = h'(t) = \frac{dx_e(t)}{dt}.$$

Охириги тенглама импульсли ўткинчи функцияни ҳосиласи эканлигини англатади, тескари нисбат ҳам тўғри бўлади:

$$h(t) = \int_0^t g(t) dt.$$

Кириш таъсири ихтиёрий $x(t)$ шаклга эга бўлса, унда тизимдаги ўткинчи жараён қуйидаги тенглама билан аниқланиши мумкин:

$$x(t) = L^{-1} \{ X(p) \} = L^{-1} \{ Y(p) \Phi(p) \}.$$

Тизимни динамик хусусиятларини баҳолашда частотали характеристикалардан кенг фойдаланиш жорий қилинган. Улар тизимни гармоникали ω частотани нолдан чексизгача ўзгаргандаги таъсирга бўлган жавобни (реакциясини) характерлайди:

$$y(t) = A_k(\omega) e^{j(\omega t + \varphi_k(\omega))}.$$

Бу тенглама одатда частотали АБТ барқарорлигини ҳамда ўткинчи жараёнини тадқиқот қилишда ишлатилади.

Амплитуда ва фаза частота характеристикаси (АФЧХ) комплексли ифодаларнинг нисбатидан иборат:

$$\Phi(j\omega) = \frac{Y(t)}{X(t)} \quad (2.4)$$

Бунда $y(t) = A_q(\omega) e^{j(\omega t + \varphi_q(\omega))}$ – гармоникали чиқиш сигнали, одатда қуйидагича ёзилади:

$$\Phi(j\omega) = A(\omega)e^{j\varphi(\omega)} \quad (2.5)$$

Бундаги $A(\omega)$ -амплитуда частота характеристикаси (АЧХ)

$$A(\omega) = \frac{A_y(\omega)}{A_x(\omega)} = \frac{|y(t)|}{|x(t)|} \quad (2.6)$$

$\varphi(\omega)$ -фазали частота характеристикаси (ФЧХ):

$$\varphi(\omega) = \varphi_y(\omega) - \varphi_x(\omega) \quad (2.7)$$

Амплитуда ва фаза частота характеристикаси комплексли ўзгарувчан киймат бўлгани учун уни қуйидаги кўринишда ёзиш мумкин:

$$\Phi(j\omega) = P(\omega) + jQ(\omega) \quad (2.8)$$

бунда: $P(\omega)$ - тизимни ҳақиқий частота характеристикаси, $Q(\omega)$ -мавхум частота характеристикаси (МЧХ).

Частота $\Phi(j\omega)$, характеристикаси (асосида) тизимни ўтқинчи $x(t)$ характеристикаси Фурьени тескари ўзгартириш ёрдамида олиниши мумкин:

$$x(t) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} y(j\omega)\Phi(j\omega)e^{j\omega t} d\omega \quad (2.9)$$

Автомат бошқариш назариясида динамик хусусиятларини текширишда, айниқса АБТ барқарорлигини, кўп ҳолларда уни логарифмли частота характеристикаларидан (ЛЧХ) фойдаланилади. Улар автомат бошқариш тизимининг жараёнини берилгандек шакллантирадиган ростлагичларни тузилмасини, ҳамда параметрларини аниқлашда кенг қўлланилади.

АФЧХ (2.5) тенгласини чап ва ўнг томонларини логарифмлаб,

$$\ln\Phi(j\omega) = \ln A(\omega) + j\varphi(\omega) \quad (2.10)$$

эришамиз.

Бунда $\ln A(\omega)$ ва $\varphi(\omega)$ тегишлича *логарифмли амплитуда* (ЛАХ) ва *логарифмли фаза* (ЛФХ) характеристикаси ҳисобланади.

Иккита киймати ёки умумий рақамлари нисбатини баҳолаш учун логарифмли бирлик қилиб децибелл (дБ) ишлатилади. L рақам билан умумий тарзли A рақамли ўртасидаги боғланиш қуйидаги тенглама

$$L = 20 \lg A, [\text{дБ}]$$

билан берилади. Мисол сифатида $A=10$ сонига 20 дБ тўғри келади. ЛАХ ва ЛФХ тўғри бурчакли координаталари тизимида графиклар кўринишида берилади. Абцисса ўқидан логарифмли масштабда ω частота, ордината ўқидан ЛФХ киймати децибелда, ФЧХ киймати градусда (ёки радианда) бир текисда қўйилади.

2.3 . Автоматик бошқариш тизими динамикасининг тенгламалари

Автоматик бошқариш тизимларини ўтқинчи жараёнини тадқиқот қилиш учун дифференциал ёки интеграл тенгламалардан фойдаланилади. Параметрлари тўпланган тизимлар учун бу оддий дифференциал тенгламалар бўлса, параметрлари тақсимланганлар учун хусусий ҳосилали дифференциал тенгламалар билан ифодаланади.

АБТ динамик жараёнларни ўрганишда одатда ростланадиган кийматни ва қурилмани муайян физикавий табиатини четда қолдириб бошқариш жараёнини математик модели билан қизиқишади. Тизимни математик моделини яратишда динамик звенолардан ташкил топган тузилма схемаси асос қилиб олинади. Динамик звеноларда жараёнлар физика қонунлари асосида дифференциал ёки операторли тенгламалар билан ифодаланади. АБТ битта қурилмаси бир ёки бир нечта динамик звенолар билан тақдим этилган бўлиши мумкин.

Динамик звенолар учун олинган дифференциал тенгламалар мажмуаси тизимни математик модели бўлиб бутун тизим дифференциал тенгламаларини олишга хизмат қилади.

Умумий ҳолда элементларнинг ёки тизимларнинг дифференциал тенгламалари ночизиклидир. Аммо мувозанат ҳолатида кичик оғишларда ночизик тенгламаларни тахминий чизикли тенгламалар билан алмаштирсак бўлади. Бундай алмаштириш дифференциал тенгламаларни чизиклаштириш деб аталади. Ночизикли кўп ўзгарувчан функцияларни чизиклаштиришда кичик оғишлар услубидан фойдаланилади. Бунда ўрнатилган ҳолатда ўзгарувчи кийматларга кичик оғишлар берилиб, улар Тэйлор қаторига кичик ўзгаришлар даражасига қараб ёйилади.

АБТ ушбу дифференциал тенгламалар тизими билан ифодалаган математик моделга эга деб фарз қилайлик:

$$\frac{dx_k}{dt} = X_k(x_1, x_2, \dots, x_n), k = 1, 2, \dots, n \quad (2.11)$$

бундаги x_k – тизим координаталари.

Агар нозичикли $x_k(x_1, x_2, \dots, x_n)$ функциялар ўрнатилган $x_{k0} = \text{const}$ режимни қандайдир H атрофида x_{k0} учрашадиган бўлса, унда бу тенгламалар Тейлор қаторига ёйилиши мумкин.

Ушбу $x_k = x_{k0} + \Delta x_k$ шартни қабул этиб, (2.11) тенглама қуйидаги кўринишда ёйилиши мумкин:

$$\frac{d\Delta x_k}{dt} = X_k(x_{10}, x_{20}, \dots, x_{n0}) + \left. \frac{\partial X_k}{\partial x_1} \right|_0 \Delta x_1 + \left. \frac{\partial X_k}{\partial x_2} \right|_0 \Delta x_2 + \dots + \left. \frac{\partial X_k}{\partial x_n} \right|_0 \Delta x_n + F_k(x_1, x_2, \dots, x_n)$$

бунда Δx_k – k координатанинг кичик оғишлари; $\left. \frac{\partial X_k}{\partial x_i} \right|_0$, $k=1, 2, \dots, n$,

$i=1, 2, \dots, n$ – ўрнатилган режим нуқтасида ҳисобланган хусусий ҳосилалар; $F_k=(x_1, x_2, \dots, x_n)$ ўз таркибида иккинчи даражали кичикликдан паст бўлмаган ҳадларни олган функциялар. $x_k=(x_1, x_2, \dots, x_n)=0$ (2.12) тенгламалардан ўрнатилган режим тенгламалар тизимини айириб, ҳамда $F_k=(x_1, x_2, \dots, x_n)$ эътиборга олмасдан қолдирсак, ўзгармас коэффициентларга эга оғишлар бўйича чизикли тенгламалар тизимини оламиз, улар биринчи яқинлашиш тенгламаларидир:

$$\frac{d\Delta x_k}{dt} = \sum_{i=1}^n a_{ki} \Delta x_i, k = 1, 2, \dots, n,$$

бунда
$$a_{ki} = \left. \frac{\partial X_k}{\partial x_i} \right|_0$$

АБТ ни тақрибий тадқиқ қилишда чизикли автоматик бошқариш назарияси муҳим аҳамиятга эгадир. Шу сабабли материалларнинг келгуси баёнида асосий диққат АБТнинг чизикли назариясига берилади. Нозичикли ва импульсли АБТ жараёнларининг хусусиятларига келсак, улар махсус қурилади, чунки чизикли назария ёрдамида бу хусусиятларни очиб бўлмайди.

2.4. Дифференциал тенгламаларнинг ечими ҳақида

Дифференциал тенгламаларнинг ечимларини топишнинг ягона усули мавжуд эмас, шунинг учун одатда дифференциал тенгламаларнинг турларига қараб ечими ахтарилади. Дифференциал тенгламаларнинг ечим АБТ сифатини аниқлаш учун зарурдир.

Хар қандай тизимда энг катта юкланишлар, зўриқишлар, хатолар ўткинчи жараён пайтида юз беради. Бундан ташқари ўткинчи жараён вақтида бир қатор қурилмаларда, тизимларда катта энергия исрофлари ҳосил бўлади. Ана шу ҳолатларни сифат ва сон жиҳатдан аниқлаш учун дифференциал тенгламаларни ечиш, уларнинг илдизларини аниқлаш керак. Илдизларни комплекс текисликнинг қаерида, қайси қисмида жойлашганига қараб тизимнинг барқарор ёки бекарор эканлигини, ўткинчи жараён хусусиятлари, тизимда юз бериши мумкин бўлган зўриқиш, тезкорлик, хато қаби кўрсаткичларининг чегараларини билиб олиш мумкин.

Дифференциал тенгламаларни аналитик ва таркибий усуллар билан ечиш, ундаги жараён ҳақида хар тарафлама ахборот беради. Хусусан, жараён кўрсаткичларини объектив, автоматик тизим билан қандай боғлиқлигини, ҳосил бўладиган чиқиш координаталарининг параметрлари қандай нисбатда эканлиги маълум бўлади. Аналитик ечимга қараб лойиҳалаш бўйича умумий ҳулоса ва таклифлар киритиш мумкин. Аммо учинчи даражадан юқори бўлган дифференциал тенгламаларни бундай ечимини олиш мураккаб ёки умуман имкони йўқдир.

Амалиётда кўриладиган ва ишлатиладиган АБТ одатда юқори даражали дифференциал тенгламалар билан ифодаланилади, кўпчилиги эса нозичикли ҳадларга ҳам эга бўлиши мумкин.

АБТни тадқиқот қилишда дифференциал тенгламаларни Лаплас бўйича ўзгартилиш услуги кенг қўлланилиши билан мураккаб тизимларнинг дифференциал тенгламалари алгебраик тенгламалар билан алмаштирилади. Бундан ташқари бу ерда бошланғич шартларни ҳисобга олиш, бир жинсли бўлмаган тенгламаларни ечиш, тўлқинлантирувчи таъсирни эътиборга олиш ҳам анча енгиллашади.

Автоматик ростлаш тизимлари динамикасини ҳисоблашда ҳақиқий частота характеристикалар (ХЧХ) услуги кенг қўлланилган. Бу таркибий усул бўлиб, бир неча қадамларни ўз ичига олади.

Хозир хамма соха каби АБТ ни хисоблашда хам ЭХМ кенг қўлланилмоқда. Уларни нафақат чизикли, балки деярли хар қандай ночизик тенгламалар тизимини ечиб беришга, унинг хар бир коэффициентини тахлил қилиб, керакли ахборотни тадқиқотчи-хисобчига қулай шаклда, графиклар, чизмалар, уларнинг хар хил аниқлик, яққоллик, кўрсатмали қулайлик мажмуаси билан бера олади. АБТ ни тадқиқ, тахлил қилишда ЭХМ нинг ишлатилиши анъанавий хисоблаш услубига қарашни бир мунча ўзгартиради. ЭХМда дастур тузишга қулай, қайта ишлаб, юқори аниқлик, батафсиллик берадиган усуллар кўпроқ қўлланилиб, бошқалари эса четда қолиб кетяпти. Машинали хисоблаш аналитик усулларга нисбатан ўзининг бир қанча устунликларга эга, шу сабабли дифференциал тенгламаларни ечишга бўлган иштиёқ бир оз камайди. Айниқса тенгламанинг даражаси учинчидан юқори бўлса ёки тенгламалар таркибида ночизик коэффициентлар, характеристикалар бўлса, машинанинг хисоблаши қулай, тез батавсил ва юқори аниқликда бўлади.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Импульсли сигналлар тўғрисида маълумот беринг.
2. Динамик характеристика дегенда нимани тушунасиз?
3. Динамик тенгламалар қандай тузилади?
4. Дифференциал тенгламалар ечими ҳақида нималарни биласиз?
5. Амплитуда фаза частота характеристикаси қандай аниқланади?
6. Фаза-частота характеристикаси қандай аниқланади?
7. Частота характеристикасига асосланиб вақт бўйича тизим ўткинчи жараёни қандай аниқланади?
8. АБТ нинг статик тавсифини тушунтириб беринг.

III. АВТОМАТИК БОШҚАРИШ ТИЗИМИНИНГ ДИНАМИК ЗВЕНОЛАРИ ВА ТУЗИЛМА СХЕМАЛАРИ

3.1. Намунавий динамик звенолари ҳақида умумий тушунчалар

Автоматик бошқарув тизимида бўладиган ўткинчи жараён хусусияти тизимни ташкил этган элементларга боғлиқдир. Автоматик тизимнинг қаерда қўлланишига, унинг вазифаси, конструктив бажарилиши, ишлаш принципи ва ш.ў. қараб элементлар таркиби хар хил бўлади. Улар машина, механизм, аппарат, асбоб, хар хил ҳаракатли қурилма (масалан механик, электрик, гидравлик, пневматик ва ш.ў) кўринишида бажарилади. Аммо АБТни ташкил этувчи элементларнинг вазифаси, конструктив ижро этилишига қарамасдан, улар чекланган сонли звеноларга ажратилиб, бир хил динамик хусусиятларга эга бўлади, шу сабабли уларни *намунавий динамик звенолар* деб аташади.

Хар бир динамик звено- бу йўналган ҳаракатли элементдир. Бу дегани элементда бир қийматларнинг бошқасига ўзгариши маълум бир йўналишда (масалан, элементни ишдан чиқишига қараб) бўлиб ўтади. Динамик звено киришига бериладиган ўзгарувчан физик қиймат – кириш қиймати x_k , звено ташқарисида олинadиган ўзгарган қиймат - y_k чиқиш қиймати деб юритилади.

Звенонинг статик характеристикаси деб, ўрнатилган ҳолатдаги чиқиш ва кириш қийматларнинг боғланишига айтилади. Динамик звеноларнинг статик характеристикаси аналитик (яъни тенглама кўринишида) ёки график $y_q=f(x_k)$ функция кўринишида, нозиклик звеноларнинг эса кўпроқ график кўринишда тақдим этилади.

Чизиқли звенонинг статик характеристикаси (3.1-расм) тенгламаси чизиқли функциядир:

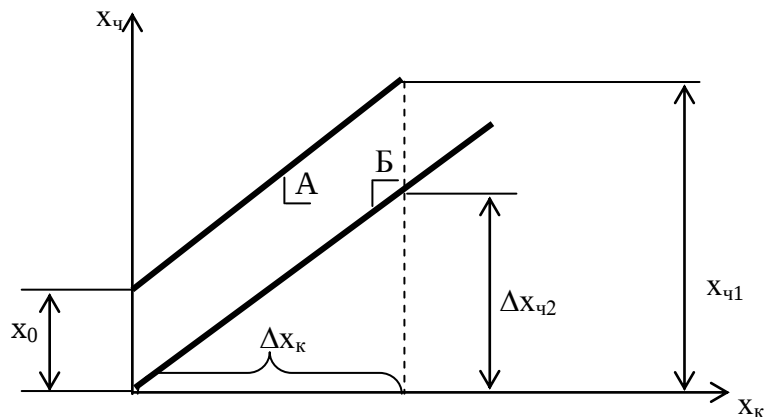
$$y_q = x_0 + kx_k$$

Бунда x_0 – чиқиш қийматининг $x_k=0$ бўлгандаги бошланғич миқдори; k - характеристикасини абсцисса ўқига оғиш тангенс бурчаги. Чиқиш қиймати орттирмасининг кириш қиймат орттирмасига бўлган нисбатидан аниқланадиган k қиймат, звенонинг статик кучайтириш коэффициентини (узатиш коэффициентини) деб аталади, агар $x_0=0$ бўлса, $k=y_q/x_k$.

Звенонинг динамик хусусиятлари дифференциал тенглама билан аниқланади ва бу тенглама ўткинчи жараён ўзгаришини ифодалайди. Дифференциал тенгламани ечими туфайли динамик звенонинг ўткинчи (ёки бошқачасига – вақтга боғлиқли чиқиш) характеристика, яъни чиқиш қийматининг кириш таъсирига боғлиқлигини вақт бўйича ўзгаришини олиш мумкин. 33

Олдин кўрсатилганидек, ўткинчи жараёнда звено объект хусусиятини ўрганиш учун уни киришига намунавий таъсирлар (поғонали, импульсли гармоник ва ш.ў.) берилади.

Ўткинчи жараёни ўтиш хусусиятига қараб намунавий динамик звеноларни инерциясиз, нодаврий, тебранма, дифференциалловчи, интегралловчи ва кечикувчи звеноларга ажратилади.

3.1-расм Чизиқли звенонинг статик характеристикаси

3.2. Инерциясиз ва биринчи даражали инерцияли звенолар

Инерциясиз звено деб, ҳар онда чиқиш y_q ва кириш x_k қийматлари орасида пропорционаллик бўлган звенога айтилади.

$$y_q = kx_k; \quad W(p) = \frac{y_q}{x_k} = k,$$

бунда, k -пропорционаллик ёки кучайтириш коэффициентини деб ҳам аталади.

Адабиётларда бу звенони пропорционал, кучайтирувчи, идеал, сифимсиз звено деб ҳам аташади. Инерциясиз звенога мисоллар: кучланишни бўлувчи сифатида ишлатиладиган потенциометрни, ярим ўтказгич кучайтиргичини (паст частоталарида), механик рычагнинг кўрсатиш мумкин. Бундай звено киришига поғонали таъсир берилганда, ўша онда чиқишда тегишли қиймат ўрнатади.

Динамик звеноларни вақт бўйича ўзгариш имкониятларини ва хусусиятларини частотага боғлиқ характеристикалари кўрсатади. Яъни частота характеристика тизим звеносининг гармоник таъсирига реакциясидир (жавобидир). Шу сабабли ҳар бир звено фақат ўзига хос динамик хусусиятларга эга.

Частота характеристика чиқиш сигнали фазаси ва амплитудасининг нисбий қийматини чиқиш таъсири частотасига боғлиқлиги сифатида кўрсатилади. Амплитудани нисбий қиймати эса чиқиш ва кириш сигналларининг нисбати билан ифодаланилади. Масалан, инерцияли звенонинг киришига частотаси ω_1 ва амплитудаси U_{km} га тенг синусоидал кучланиш берилса, унда звено чиқишда ўша частотали U_{qm} га тенг ва кириш сигналига нисбатан φ_1 бурчакка силжиган кучланиш оламиз.

Амплитудаларни ω_1 частотадаги нисбати $A(\omega_1) = U_{qm}(\omega_1) / U_{km}(\omega_1)$ бўлади. Кириш сигнали бошқа ω_2 частотали бўлганда, бунга мос бошқа фаза бурчаги ва амплитудалар $A(\omega_2) = U_{qm}(\omega_2) / U_{km}(\omega_2)$ нисбатига эга бўламиз ва ш.к.лар. Олинган маълумотлар асосида амплитудалар

$A(\omega)=\varphi_1(\omega)$ ва фазаларнинг $\varphi(\omega)=f_2(\omega)$ частота характеристикаларини кўриш мумкин. Кўп ҳолларда комплекс текисликда $A(\omega)$ вектор уч билан ω частота ўзгаришига боғлиқ чизик берадиган годограф асосида олинadиган амплитуда – фаза характеристикаси (АФХ)дан фойдаланиш мақбул бўлади.

Биринчи даражали инерцияли (нодаврий, реакцияли, апериодик, бир сиғимли) звено деб, чиқиш қиймати вақт бўйича экспоненциал конун бўйича ўзгарадиган звенога айтилади. Бу звено биринчи даражали дифференциал тенглама билан ифодаланилади:

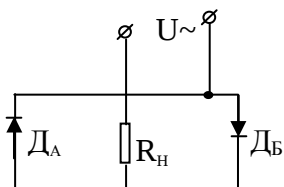
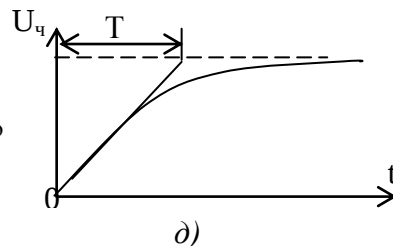
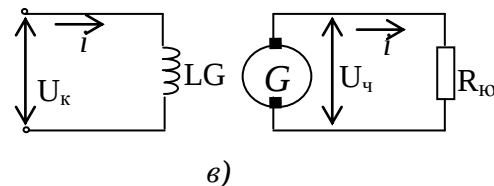
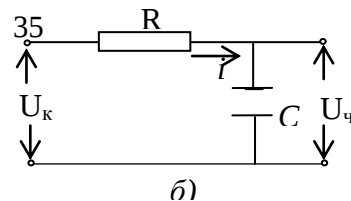
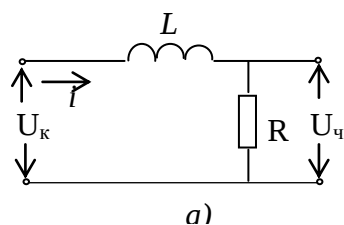
$$T \cdot \frac{dy}{dt} + y = kx_k,$$

бу тенгламанинг бошлиғич шарты чапдан ноль бўлганда Лапласга биноан ўзгартирганда операторли кўринишда:

$$(Tp+1)y_u=kx_k \quad (3.1)$$

олаимиз, бунда T – звенонинг вақт доимийсидир.

Инерцияли звенонинг узатиш функцияси $W(p)=k/(Tp+1)$ бўлади.

3.2-расм. Инерцияли звено: а) R-L контур;

б) R-C контур; в) ўзгармас ток

генератори; г) магнит кучайтиргич;

д) ўткинчи жараён графиги

Инерцияли звенога мисол қилиб: R-L, R-C контурларини (3.2,а,б-расм), ўзгармас ток генераторини (3.2,в-расм), магнит кучайтиргич (3.2,г-расм), термисторлар ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Агар R-L контурнинг (3.2,а-расм) киришига поғонали кучланиш берилса, ўткинчи жараён ҳосил бўлади. Индуктивлик чулғамининг актив қаршилигини эътиборга олмасак, унда кириш занжир учун

$$U_k = iR + L \frac{di}{dt}, \quad 36(3.2)$$

тенгламани ёзиш мумкин. Чиқиш кучланиши учун эса

$$U_q = iR. \quad (3.3)$$

(3.3) тенгламани i токка нисбатан ечиб ва уни (3.2) га қўйиб

$$T \frac{dU_q}{dt} + U_q = U_k \quad (3.4)$$

олаимиз. Бу тенглама оператор кўринишида ёзилса

$$(Tp+1)U_q(p)=U_k(p) \quad (3.5)$$

олинади. Бунда $T=L/R$ – контурнинг вақт доимийси.

R-C контурининг (3.2,б-расм) кириш ва чиқиш занжирлари учун Крхгофнинг иккинчи қонунига асосан ушбу тенгламаларни ёзамиз:

$$U_k = iR + \frac{1}{c} \int i dt \quad (3.6)$$

$$U_q = \frac{1}{c} \int i dt \quad (3.7)$$

ёзиш мумкин (3.7) тенгламани дифференциаллаб

$$\frac{dU_q}{dt} = \frac{1}{c} i \quad (3.8)$$

(3.6), (3.7) ва (3.8) тенгламаларни биргаликда ечими (3.5) га ўхшаш тенгламани беради, фақат бундаги вақт доимийси $T=RC$ ифода билан аниқланади.

Ўзгармас ток генератори (3.2, в-расм) учун кириш қиймати қўзғатиш чулғами (LG) га бериладиган U_k кучланиш бўлса, чиқиш (ростланувчи) қиймати якордан олинadиган U_q кучланиши хисобланади. Киришга кучланиш берсак, LG занжири учун қуйидаги дифференциал тенгламани

$$U_k = i_k R_k + L_k \frac{di_k}{dt} \quad (3.9)$$

оламир. Бунда i_k , R_k , L_k - генератор қўзғатиш чулғамининг токи, актив қаршилиги, индуктивлиги. (3.9) тенгламани R_k га бўлиб ва уни Лапласга биноан ўзгартириб

$$g_k U_k(p) = (T_k p + 1) \cdot i_k(p) \quad (3.10)$$

оламир. Бунда $U_k(p)$, $i_k(p)$ – кучланиш ва токни операторли тасвири; $g_k = 1/R_k$ қўзғатиш чулғамини ўтказувчанлиги; $T_k = L_k/R_k$ қўзғатиш чулғамини электромагнит вақт доимийси.

Бош занжир индуктивлигини эътиборга олмасдан қуйидаги операторли тенгламани оламир:

$$U(p) = e(p) - Ri(p). \quad (3.11)$$

Бунда $U(p)$, $e(p)$, $i(p)$ – генераторни кучланиши, ЭЮК ва токининг операторли тасвирлари; $R = R_{яг} + R_{ю}$ – генератор якор занжирининг қаршилиги.

Генераторнинг салт ишлаш характеристикаси чизиқли деб

$$e(p) = k_k i_k(p), \quad (3.12)$$

тенгламани ёзиш мумкин. Бунда k_k – генераторни ЭЮК ва қўзғатиш токи орасидаги пропорционаллик коэффициентини.

$i = U/R_{ю}$ ни хисобга олиб, (3.10), (3.11) ва (3.12)ларни биргаликда ечиб, генераторнинг операторли тенгламасини қуйидаги қўринишда оламир:

$$g_k U_k(p) = (T_k p + 1) \left(1 + \frac{R}{R_{ю}} \right) \frac{U_q(p)}{k_k},$$

ёки

$$(T_k p + 1) U_q(p) = \alpha \beta U_k(p); \quad W(p) = \frac{U_q(p)}{U_k(p)} = \frac{\alpha \beta}{(T_k p + 1)},$$

бу ерда $\alpha = R_{ю}/(R_{ю} + R)$; $\beta = k_k g_k = E/I_k R_k = E/U_k$ – генераторнинг кучланиш бўйича кучайтириш коэффициенти; E , I_k – генераторни ўрнатилган ЭЮК ва қўзғатиш токи.

Магнит кучайтиргичнинг (МК) (3.2 расм, г) – бошқарув чулғаидаги кучланиш поғонали ўзгарганда, бир қанча вақт ўтгандан кейин, ўткинчи жараёнга асосланган бошқарилган янги кучланишга тўғри келадиган ишчи чулғаидаги ток ўзининг катта лигига эришади. Бу ҳолат магнит кучайтиргичларнинг инер-цияланишидан содир бўлади. МКларнинг АБТда ишлатилиш-ининг биринчи даражали ахамиятга эгаллиги шунда.

Бир тактли МКнинг операторли қўринишини топамиз. МКнинг бошқарув занжири учун кучланиш тенгламасини қуйидагича ёзиш мумкин:

$$u_6 = (R_6 + R_k) i_6 + w_6 S \cdot 10^{-8} (dB_A/dt - dB_B/dt), \quad (3.13)$$

бу ерда u_6 , i_6 – бошқарув занжиридаги кучланиш ва ток; R_6 , R_k – бошқарув чулғаидаги қаршилиқ ва бошқарув занжиридаги қўшимча қаршилиқ; B_A , B_B – А ва Б ўзаклардаги магнит индук-ция.

(3.13) тенгламанинг иккинчи бўлаги, индукцияланган бошқариш занжиридаги ЭЮКни беради. $B_A = B_B + 2B_0$ эканлигини эътиборга олиб:

$$u_6 = (R_6 + R_k) i_6 + 2w_6 S \cdot 10^{-8} (dB_0/dt), \quad (3.14)$$

бу ерда B_0 – ҳар бир ўзакдаги магнит индукциянинг ўзгармас ташкил этувчиси:

$$B_0 = B_s - B_m + \frac{R w_6 i_6}{8 f w_p^2 S \cdot 10^{-8}} \quad (3.15)$$

Бу ерда B_m – индукциянинг ўзгарувчан амплитуда ташкил этувчиси; B_s – тўйинган индукциянинг қиймати; f – частота; $R = R_{ю} + R_b + R_{и}$ – юк

занжиридаги қаршилиқ: юкдаги, вентилдаги ва ишчи чулғамдаги қаршилиқлар йиғиндиси.

(3.15) тенгламадаги B_0 ни (3.14)га қўйиб, дифференциаллаб келтиргандан сўнг қуйидагиларни топамиз:

$$T_6 \frac{1}{1 + R_m / R_6} \cdot \frac{di_6}{dt} + i_6 = \frac{u_6}{R_6 + R_m}, \quad (3.16)$$

бу ерда T_6 —бошқарув чулғамининг ўзгармас вақт доимийлиги:

$$T_6 = \frac{R w_6^2}{R_6 w_{и}^2} \cdot \frac{1}{4f}.$$

Белгилашлар киритамиз:

$$T = T_6 \frac{R_6}{R_6 + R_m}; \quad \beta = k_u \frac{R_6}{R_6 + R_m}; \quad u_q = k_u i_6 R_6,$$

бу ерда u_q —МК чиқишидаги кучланиш.

Бу қийматларни (3.16)га қўйиб қуйидагини оламиз:

$$(Tp+1)u_q = \beta u_6 \\ W(p) = \frac{u_q}{u_6} = \frac{\beta}{Tp+1}$$

Бу ерда T , β — МК бошқариш занжиридаги вақт доимийлиги ва кучайтириш коэффициенти.

Юқорида келтирилган мисоллардан аён бўладики, қўрилган схемалар ҳар хил бўлишига қарамасдан улар ҳаммаси бир хил дифференциал тенглама билан ифодаланар экан.

Звонони поғонали таъсирга бўлган реакцияси — ўткинчи характеристикаси $y=f(t)$ боғланиш билан аниқланади. У эса оператор кўринишидаги (3.1) тенгламани ечиш йўли билан топилади. Характеристик $Tr+1=0$ тенглама илдизи $p_1=-1/T$ қийматга эга, бунда

$$y_q = kx_k(1-e^{-t/T}) \quad (3.17)$$

Ўткинчи характеристика экспонентадан иборат бўлиб, у 3.2,г- расмда келтирилган. Бу ерда яна ўткинчи жараён вақт доимийсини топиш услуги ҳам кўрсатилган. Чиқиш қиймати ўзини ўрнатилган қийматига эришиши учун кетадиган вақти 3-4T га тенг деб қабул этилади.

Инерцияли звено учун АФХ тенгламаси (3.4) дифференциал тенглама асосида топилиши мумкин. Звено киришига синусоидал кучланиш берилган деб тасаввур қилайлик:

$$U_k = U_{km} \sin \omega t \quad (3.18)$$

Унда звено чиқишида фаза бўйича φ бурчакка силжиган кучланишни оламиз:

$$U_q = U_{qm} \sin(\omega t + \varphi) \quad (3.19)$$

Кучланишларнинг (3.18) ва (3.19) қийматларини (3.4) га қўйиб

$$\omega T U_{qm} \cos(\omega t + \varphi) + U_{qm} \sin(\omega t + \varphi) = k U_{km} \sin \omega t \quad (3.20)$$

топамиз. Энди киришга косинусоидал $U_k = U_{km} \cos \omega t$ таъсир бериб, олдингиларига ўхшаб:

$$-\omega T U_{qm} \sin(\omega t + \varphi) + U_{qm} \cos(\omega t + \varphi) = k U_{km} \cos \omega t \quad (3.21)$$

оламиз. (3.20) ифодани $j\omega$ га кўпайтириб, уни (3.21) билан қўшамиз:

$$\omega T U_{qm} [j \cos(\omega t + \varphi) - \sin(\omega t + \varphi)] + U_{qm} [\cos(\omega t + \varphi) + j \sin(\omega t + \varphi)] = k U_{km} (\cos \omega t + j \sin \omega t)$$

энди

$$\cos \psi + j \sin \psi = e^{j\psi}; \quad j \cos \psi - \sin \psi = j e^{j\psi}$$

хисобга олиб

$$j\omega T U_{qm} e^{j\omega t} e^{j\varphi} + U_{qm} e^{j\omega t} e^{j\varphi} = k U_{km} e^{j\omega t} \quad (3.22)$$

эришамиз. (3.22)ни икки томонини $e^{j\omega t}$ га қисқартириб

$$(1 + j\omega T) U_{qm} e^{j\varphi} = k U_{km}$$

топамиз, бундан

$$\frac{k}{j\omega T + 1} = \frac{U_{qm}}{U_{km}} e^{j\varphi}. \quad (3.23)$$

(3.23) тенгламадан АФХ қуйидагича ифодаланиши мумкин

$$W(j\omega) = \frac{k}{j\omega T + 1}, \quad (3.24)$$

ёки

$$W(j\omega) = \frac{U_{qm}}{U_{km}} e^{j\varphi} = A(\omega) e^{j\varphi}. \quad (3.25)$$

Бунда $A(\omega)$ - амплитудалар нисбатидир. Кўпинча $W(j\omega)$ - ифодани узатишнинг комплекс коэффициенти деб ҳам аташади. Звоннинг АФХ тенгламасини бевосита узатиш функциядан p операторни $j\omega$ га

алмаштириш билан олиш мумкин. Бу қоида билан бошқа звеноларга, шунингдек чизикли АРТ га тадбиқ этса бўлади, умумий ҳолда эса

$$W(j\omega)=[W(p)]_{p=j\omega},$$

деб ёзиш мумкин.

(3.24) тенгламанинг ўнг томони комплексли ифода бўлиб, унинг сурат ва махражни ифода махражига қўшма бўлган сонга кўпайтириб ҳақиқий ва мавҳум қисмларга ажратиш мумкин:

$$W(j\omega)=\frac{k}{T^2\omega^2+1}-j\frac{k\omega T}{T^2\omega^2+1}=P(\omega)+jQ(\omega), \quad (3.26)$$

бундаги $P(\omega)=f(\omega)$ ва $Q(\omega)=f(\omega)$ ҳақиқий ва мавҳум частотавий характеристикалар деб аталади.

Динамик звеноларнинг АФХ ларини кўриб чиқамиз:

Инерциясиз звено учун

$$W(j\omega)=k$$

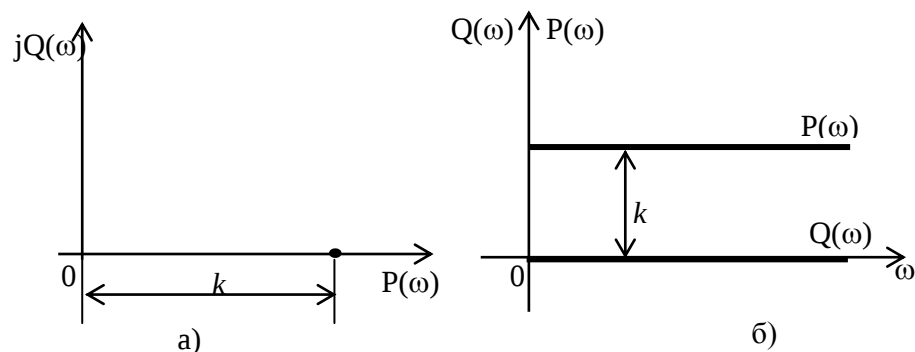
бу дегани инерциясиз звенонинг АФХ комплекс текисликдаги координаталар бошидан k масофада ҳақиқий ўқда жойлашган (3.4,а-расм) нуқта қилиб тасвирланади.

Ҳақиқий ва мавҳум частотавий характеристикаларни тенгламалари (3.4,б-расм)

$$P(\omega)=k; \quad Q(\omega)=0 \quad (3.27)$$

кўринишда бўлади.

3.3-расм. Частота характеристикаларни олишга доир тасвир

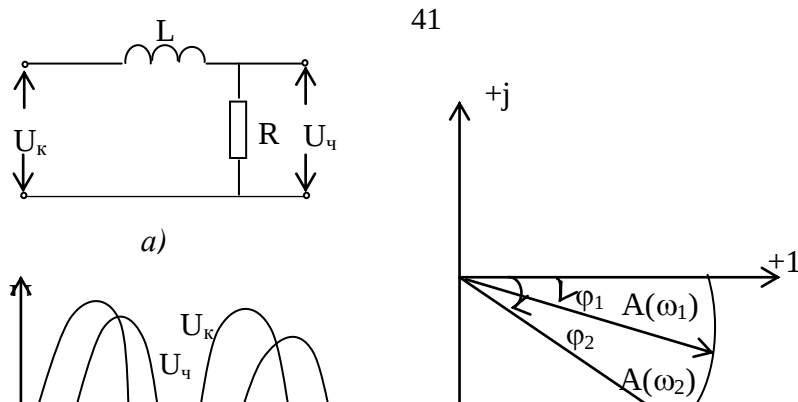
3.4- расм. Инерциясиз звенони АФХ, ХЧХ ва МЧХ

Апериодик звенонинг АФХ сини қурийш учун

$$W(j\omega)=\frac{k}{\sqrt{\omega^2 T^2+1}}e^{-j \arctg \omega T} \quad (3.28)$$

ифодадан фойдаланилади. Бу эса (3.24) тенгламадан комплекс сони

$$a+jb=\sqrt{a^2+b^2} e^{j \arctg \frac{b}{a}} \quad (3.29)$$

кўринишда тасвирлаш мумкинлиги асосида олинган (3.28)

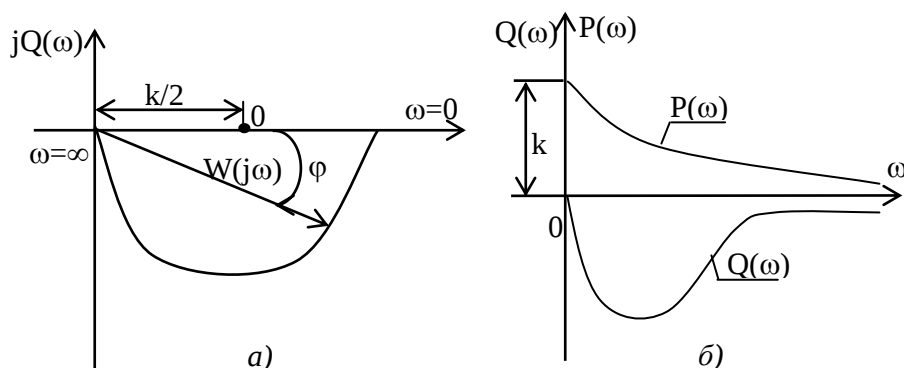
тенгламадаги $W(j\omega)$ векторни $\frac{k}{\sqrt{\omega^2 T^2 + 1}}$ – модулини $\arctg \omega T = \varphi$ –

аргументини беради. Бу ҳолда апериодик звенонинг АФХ маркази координата бошидан абсисса ўқи бўйлаб $k/2$ масофада жойлашган 0 нуқтада жойлашган $k/2$ радиусга эга ярим айланани тасвирлайди. Частота $\omega=0 \div \infty$ оралиғида ўзгарганда $W(j\omega)$ вектор $\varphi = -\pi/2$ бурчакка бурилади.

Ҳақиқий ва мавҳум частота характеристикалар (ХЧХ, МЧХ):

$$P(\omega) = \frac{k}{\omega^2 T^2 + 1}; \quad Q(\omega) = -\frac{k\omega T}{\omega^2 T^2 + 1} \quad (3.30)$$

тенгламалар асосида кўрилган ва улар 3.5, а, б-расмда кўрсатилган.

3.5-расм. Инерцияли нодаврий звенонинг АФХ, ХЧХ, МЧХ лари

3.3 Иккинчи даражали инерцияли звенолар

Иккинчи даражали инерцияли (бошқача қилиб) айтганда икки сиғимли, иккинчи даражали нодаврий ёки тебранма) звено деб, киришига поғонали таъсир берилганда чиқишда тебранмали сўнадиган ёки ўрнатиладиган қийматга нодаврий (монотон) яқинлашадиган сигнал берувчи звенога айтилади. Бундай звенода ўткинчи жараён иккинчи даражали дифференциал тенглама билан ифодаланади:

$$T_1 T_2 \frac{d^2 y_q}{dt^2} + T_1 \frac{dy_q}{dt} + y_q = k x_k \quad (3.31)$$

бунда T_1, T_2 – вақт ўлчамига эга вақт доимийлари; k – звенони кучайтириш коэффициентини.

Бу тенглама бошланғич шартини чапдан нол бўлганда операторли тасвирда

$$(T_1 T_2 p^2 + T_1 p + 1) y_q(p) = k x_k(p) \quad (3.32)$$

кўринишли бўлади. Бу тенгламадан тебранувчи звенонинг узатиш функциясини оламиз:

$$W(p) = \frac{k}{T_1 T_2 p^2 + T_1 p + 1}.$$

Ўткинчи жараён хусусияти характеристик тенглама илдизларига, яъни T_1 ва T_2 вақт доимийларини нисбатига боғлиқ бўлиб, нодаврий ёки тебранма тусга эга бўлиши мумкин.

Иккинчи даражали инерцияли звеноларга мисол сифатида индуктивлик, электр сиғими ва актив қаршиликдан иборат $R-L-C$ тебранма электр контурлар (3.6-расм); электромеханик элементлар, масалан якорнинг инерция моментида кинетик энергия, якор занжирини индуктивлигида электромагнит энергия ғамлай оладиган электр мотор; кучайтиргич электр машина; масса ва тарангликка (эгилувчанликка), ҳамда ишқаланиш ёпишқоқлигига эга механик элементлар ва ш.ў. кўрсатиш мумкин.

$R-L-C$ контурнинг (3.6-расм) кириш занжири учун дифференциал тенгламаси

$$L \frac{di}{dt} + iR + \frac{1}{C} \int i dt = U_k \quad (3.33)$$

кўринишга эга бўлади. Чиқиш занжири учун

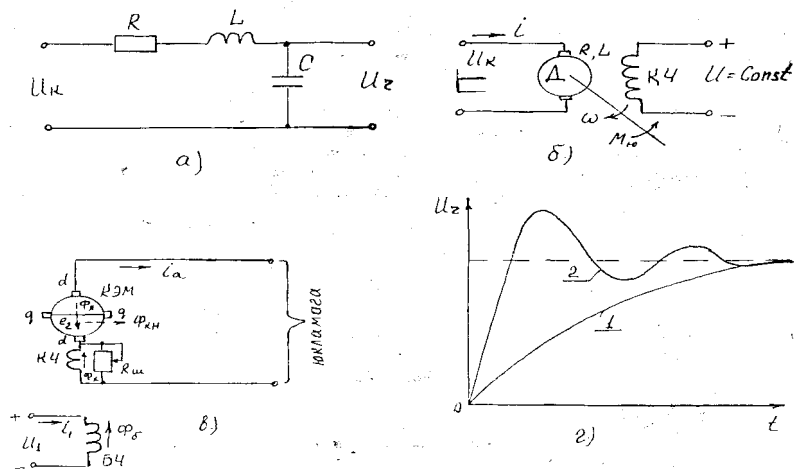
$$U_q = \frac{1}{C} \int i dt \quad (3.34)$$

деб ёзиш мумкин. (3.34) тенгламани дифференциаллаб, олинган ифодани (3.33) ва (3.34) тенгламалар билан биргаликда ечиб

$$T_1 T_2 \frac{d^2 U_q}{dt^2} + T_1 \frac{dU_q}{dt} + U_q = U_k \quad (3.35)$$

олинади, бунда $T_1 = RC$, $T_2 = L/R$, - вақт доимийларидир

Лаплас бўйича ўзгартириш киритиб контурни оператор

3.6-расм. Иккинчи даражали инерцияли звенолар (а, б, в) ва уларнинг динамик характеристикалари (г)

тенгламасини куйидаги кўринишда оламиз:

$$(T_1 T_2 p^2 + T_1 p + 1) \bar{U}_y = k \bar{U}_k \quad (3.36)$$

Энди мустақил қўзғатишли ўзгармас ток моторини (3.6,б-расм) оператор тенгламасини оламиз. Бунда моторни магнит оқими ўзгармас, уни қаршиликлари ҳам доимий, магнит тизими тўйинмаган, жараёнларга гистерезисга, уярма тоқларга бўлган исрофлар, чўтка-коллектор ўткинчи қаршилиги, якор реакцияси таъсир кўрсатмайди каби жоизликларни қабул қиламиз. Шунинг-дек, мотор валидаги юклама $M_{ю}$ моменти, инерция J моменти битта валга – мотор валига келтирилган ва уларни ҳам киймати ўзгармас деб оламиз. Ишчи механизм ва узатмалардаги (редуктор, қайишли узатма ва ш.ў.) исрофлар, инерциялар ҳам ҳисобга олинган деб қабул қиламиз.

Бу бошқарув объекти (3.6,б-расм) учун кириш сигнали қилиб якор занжирига бериладиган кучланиш, чиқиш сигнали қилиб якорни айланиш ω тезлиги қабул этилган. Агарда якор занжирига сакраш кўринишли кучланиш берилса, ўткинчи жараён ҳосил бўлиб, у

Кирхгоф ва Ньютон қонунларига асосан куйидаги тенгламалар билан баён этилади:

$$U = e + iR_M + L_M \frac{di}{dt}; \quad (3.37)$$

$$M = M_c + J \frac{d\omega}{dt}. \quad (3.38)$$

Бунда, (3.37) ифода бош занжир учун кучланишлар тенгламаси, (3.38) эса электр моторни ҳаракат тенгламасидир, улардаги e , i , R_M , L_M тегишлича мотор якорини ЭЮК, токи, актив қаршилиги ва индуктивлиги; M - моторнинг электромагнит моменти:

$$M = ci \quad (3.39)$$

M_c - мотор валидаги статик момент:

$$M_c = cI_{ю} \quad (3.40)$$

J - мотор валига келтирилган инерция моменти; c – мотор моменти ва токи орасидаги ёки моторни ЭЮК ва тезлиги орасидаги пропорционаллик коэффиценти; $I_{ю}$ – мотор валига қўйилган юкламага пропорционал бўлган якор занжиридаги ток.

(3.39) ва (3.40) ифодаларни эътиборга олиб (3.38) тенгламани куйидагича ўзгартирамиз:

$$i = I_{ю} + \frac{cT_{эм}}{R_M} \cdot \frac{d\omega}{dt}, \quad (3.41)$$

бунда $T_{эм} = JR_M/c^2$ - моторни электромеханик вақт доимийлиги.

Пропорционаллик коэффиценти c ни куйидаги тенгламадан аниқласа бўлади:

$$c = \frac{U_N - I_N R_M}{\omega_N} \quad (3.42)$$

бундаги I_N , ω_N - моторнинг токи ва бурчак тезлигининг номинал кийматлари. (3.37) ва (3.41) тенгламаларни Лапласга биноан ўзгартириб

$$U_k(p) = e(p) + R_M i(p) + L_M p i(p); \quad (3.43)$$

$$i(p) = I_{ю}(p) + \frac{cT_{эм}}{R_M} p \omega(p) \quad (3.44)$$

эришамиз. Бу тенгламаларни биргаликда ечиб, моторни оператор тенгламасини оламиз:

$$U_K(p) = (T_{эм} T_M p^2 + T_{эм} p + 1) c \omega(p) + (T_M p + 1) R_M I_{ю}(p) \quad (3.45)$$

бунда $T_M = L_M / R_M$ – мотор якори занжирининг электромагнит вақт доимийлиги.

Тўлқинлантирувчи таъсирни $R_o I_{ю}(p) = 0$ деб, моторни оператор тенгламасини ушбу кўринишда

$$(T_{эм} T_M p^2 + T_{эм} p + 1) c \omega(p) = U_K(p); \quad (3.46)$$

$$W(p) = \frac{\omega(p)}{U(p)} = \frac{1}{c(T_{эм} T_M p^2 + T_{эм} p + 1)}$$

олинади, бунда $U_K(p)$ - кириш таъсири; $\omega(p)$ - чиқиш координатаси.

Электр машина кучайтиргичи (ЭМК) асосан олдин ишлаб чиқарилган автоматик тизимларда кўп ишлатилган нодир машиналардан биридир. Уни кучайтириш коэффициенти $1 \cdot 10^4$ ва ундан хам юқори бўлишлиги ўз вақтида автоматик тизимларни ривожланишини ва оммавий тарқалишини рағбатлантирган. Аммо бу машинани мураккаблиги, характеристикаларининг нотурғинлиги, ишлатиш, ростлашни анча мураккаблиги, хамда бир қатор аён устунликларга эга ярим ўтказгичли асбобларни пайдо бўлишлиги бу машиналар ишлатилишини тўсиб қўйди. Аммо ЭМК ўзини хусусиятлари билан, математик ифодаланиши, ичидаги жараёнлар, ўрганишга, тушунишга, тасаввур қилишга ўрнаклиги, очиклиги, аниқлиги билан электромеханик тизимлар ичида алоҳида ўрин эгаллайди, уни ўқиш – ўргатиш учун фойдаланиш кўп йиллар керак бўлади.

ЭМК мураккаб динамик объект бўлиб ички тузилиши, бўладиган жараёнлар, машина бўлақларини бир-бири билан узвий бевосита ёки билвосита боғлиқлиги, ўзаро таъсирлари ва уларнинг хар хил омилларга қараб ўзгариши ўрганиш, тахлил қилиш, хисоблаш ишларини оғирлаштиради, аммо тадқиқотчидан буларни қайси бирини, қачон хисобга олиш ёки олмаслик, чек қўйишлик каби қарорлар қабул қилишга мажбур этади.

ЭМК ўзида деярли иккита электр машинани мужассамлашгани бўлиб, жуда юқори сифатли, тўғри бурчак гистерезис сиртмоқли магнит тизимига эга машинадир. Уни биринчи поғонаси кириши бўлиб бошқарув чулғами (БЧ) (3.6, в-расм) хисобланса, чиқиши этиб – кўндаланг якор чулғами (q-q нукталар оралиғи) қабул этилади. Бу машинанинг энг мухим хусусиятларидан яна бири – бу якорнинг кўндаланг чулғамини қаршиликсиз q-q нукталар ораси қисқа туташтирилгандир.

Иккинчи поғонаси кириши бўлиб, кўндаланг якор чулғами хисобланса, чиқиши қилиб d-d нукталар орасидаги бўйлама якор чулғами хисобланади.

Бошқарув чулғамига (БЧ) жуда кичик ток (сигнал) берилганда Φ_K оқим ва у туфайли кўндаланг якор чулғамида унча катта бўлмаган $1 \div 3$ вольтга яқин кучланиш хосил бўлади. q-q нукталар орасида қаршилик бўлмаганлиги ва контурни қаршилиги ўша кўндаланг чулғам қаршилигидан иборат бўлганлиги учун бу контурда анча катта i_2 ток хосил бўлади. Бу i_2 ток пайдо қилган магнит оқим нисбатан катта бўлиб, бўйлама якор чулғамида (d-d нукталар орасида) тегишли e_a ЭЮК хосил қилади ва у ташқи занжирга – юкламага узатилади. Агар юклама уланса бу занжирда i_q ток пайдо бўлади.

Хар бир чулғамдан оқадиган ток ўз магнит оқимини Φ_δ , Φ_{KM} , Φ_K , Φ_α , хосил қилади. Булардан Φ_{KH} , Φ_α якор тоқларининг реакцияси бўлиб, улар асосий Φ_δ оқимга таъсир ўтказиб, камайтиради. Ана шу оқимлар таъсирига қарама- қарши оқим хосил қилиш, уларни салбий ҳаракатини олдини олиш учун машинада махсус компенсация чулғами (КЧ) ўрнатилади. Бу КЧ оқим Φ_K хам Φ_{KM} , Φ_α билан бирга ўсиб-камаяди ва $R_{ш}$ қаршилик билан ўшаларни салбий таъсири ўрнини тўлдириш даражаси танланади.

Машина ичидаги барча чулғамлар магнит тизимлари ва оқимлари орқали доимо бир-бирларига таъсирларда бўлади ва хар хил омилларга қараб ўзгаради. Ана шу барча кўрсатилган сабаблар туфайли бу ЭМК мураккаб қурилмадир ва уни ичидаги барча жараёнларни, ўзаро боғланишларини ўзгариш қонунларини тўлиқ хисобга олиш имкони йўқ ва бунга кўпинча эҳтиёж хам йўқ. Келгуси ишларни осонлаштириш учун биз бир неча соддалаштирувчи, чекловчи шартларни қабул этамиз. Хусусан, машина тизими тўйинмаган, гистерезис, уюрма тоқлар исрофи

кичиклиги учун эътиборга олмаса ҳам бўлади, якор чулғамларини реакциялари тўлиқ компенсация қилинган, ички қаршиликлари, чўтка – коллектор қаршиликлари, индуктивликлар ўзгармайди, ЭМК бурчак тезлиги ўзгармас яъни юкланишга боғлиқ эмас деб фарз қиламиз.

Шу айtilганларни эътиборга олиб биринчи кучайтириш поғона (каскад) учун Кирхгоф қонунига асосан:

$$U_1 = r_1 i_1 + L_1 \frac{di_1}{dt} \quad (3.47)$$

деб ёзамиз, бунда U_1 - бошқарув чулғамига бериладиган сакрашсимон кучланиш; i_1 , r_1 , L_1 , - бошқарув чулғамининг токи, қаршилиги ва индуктивлиги.

ЭМК биринчи поғонасини магнитловчи характеристикаси характеристикаи $e_2 = f(i_1)$ чизикли деб

$$e_2 = k_1 i_1 \quad (3.48)$$

ёзишимиз мумкин, бунда k_1 – кўндаланг контур ЭЮК ва бошқарув токи орасидаги пропорционаллик коэффициент. (3.47) тенгламани r_1 га бўлиб, Лапласга биноан ўзгартириб, ҳамда (3.48) ифодани ҳисобга олиб:

$$k_1 g_1 U_1(p) = (T_1 p + 1) e_2(p) \quad (3.49)$$

деб ёзамиз, бунда $T_1 = L_1 / r_1$ – бошқарув чулғамини вақт доимийлиги; $g_1 = 1 / r_1$ - бошқарув чулғамининг ўтказувчанлиги.

Кучайтиргични иккинчи поғонаси учун ҳам Кирхгофни қонунига биноан:

$$e_2 = r_2 i_2 + L_2 \frac{di_2}{dt} \quad (3.50)$$

деб ёзамиз, бунда i_2 , r_2 , L_2 - кўндаланг контурнинг токи, қаршилиги ва индуктивлиги.

Бу сафар ҳам иккинчи поғона магнитлаш характеристикаси чизикли деб

$$e_a = k_2 i_2 \quad (3.51)$$

ёзамиз, бунда k_2 – ЭМК ЭЮК билан кўндаланг контур токи орасидаги пропорционаллик коэффициент.

Ток i_2 қийматини (3.51) ифодадан (3.52) тенгламага қўйиб, ҳамда Лаплас бўйича ўзгартириб:

$$k_2 g_2 e_2(p) = (T_2 p + 1) e_a(p) \quad (3.52)$$

эришамиз, бунда $g_2 = 1 / r_2$ – кўндаланг контурнинг ўтказувчанлиги; $T_2 = L_2 / r_2$ – кўндаланг контурни электромагнит вақт доимийлиги.

$e_2(p)$ қийматини эса (3.52) ифодадан (3.49) га қўйиб ЭМК чиқишдаги ЭЮК $e_a(p)$ қийматини кириш $U_1(p)$ кучланишига боғлиқли тенгламасини оператор шаклида оламиз:

$$e_a(p) = \frac{\beta}{(T_1 p + 1)(T_2 p + 1)} U_1(p) \quad (3.53)$$

бунда $\beta = k_1 k_2 g_1 g_2 = \frac{E_2}{I_1} \cdot \frac{E_a}{I_2} \cdot \frac{1}{r_1} \cdot \frac{1}{r_2} = \frac{E_a}{U_1}$ - ЭМК кучланиш бўйича ЭЮК

ва кучайтиргич коэффициентини беради; E_2 , I_a , I_1 , I_2 – ЭЮК ва токларни ўрнатилган қийматлари. 49

ЭМК одатда иккита ва ундан кўпроқ бошқарув чулғамларига эга бўлади. Агарда ишлатилишда бир нечта бошқарув чулғами қўлланилса, унда тўлиқ вақт доимийлиги ўша чулғамларнинг барчасини вақт доимийликлари йиғиндиси қилиб олинади.

Ҳақиқатда эса ЭМК тузилиши, ички жараёнлар ва уларни ўзаро турлича боғланишлари туфайли ундаги жараён (3.53) берилганидан маълум даражада фарқ қилади. Шу соддалаштиришни ҳисобга олиб, юкланиш бўйича сакраш йўқ деб, жараённи умумий ҳолда:

$$(a_0 p^2 + a_1 p + 1) e_a(p) = \beta U_1(p) \quad (3.54)$$

тенглама билан ифодаласа бўлади.

Энди (3.36), (3.46) ва (3.54) тенгламаларни солиштирсак, унда звеноларнинг тузилиши, ишлаши анча фарқ қилинишига қарамасдан улар бир хил тузилмага эга эканлигини сезамиз. Шу сабабли (3.36) оператор тенгламани ечиш мисолида ўткинчи характеристикани тадқиқ қиламиз. Унга асосан характеристик тенглама

$$T_1 T_2 p^2 + T_1 p + 1 = 0$$

кўринишга эга, унинг илдизлари эса

$$p_{1,2} = -\frac{1}{2T_2} \left(1 - \sqrt{\frac{T_1 - 4T_2}{T_1}} \right)$$

ифодадан аниқланади. Агарда $T_1 > 4T_2$ бўлса, тенглама илдизлари ҳақиқий бўлиб, унинг ечими

$$U_4 = U_k + c_1 e^{p_1 t} + c_2 e^{p_2 t} \quad (3.55)$$

кўринишли бўлади. Бу (3.55) ифода ўткинчи жараён нодаврий, тебранишсиз бўлишлигини белгилаб беради. (3.6,г-расм, 1-эгрилик). Бундай хоссаларга эга звенолар *иккинчи даражали нодаврий* (ёки икки сифимли нодаврий) звенолар деб аталади.

Агар $T_1 < 4T_2$ бўлса, унда тенглама иккита қўшма комплекс илдизга эга:

$$p_{1,2} = -\alpha \pm j\omega.$$

Бу ерда $\alpha = 1/(2T_2)$ – сўниш коэффициент; $\omega = \frac{1}{2T_2} \sqrt{\frac{4T_2 - T_1}{T_1}}$ –

тебранишларни бурчак тезлиги. Бу ҳолда (3.36) тенгламанинг ечими:

$$U_q = U_k + C_0 e^{-\alpha t} \sin(\omega t + \varphi) \quad (3.56)$$

кўринишда бўлади, бунда C_0 , φ – бошланғич шартлардан аниқланадиган доимийликлардир. Агар $t=0$ бўлса, унда $\varphi = \arctg \omega/\alpha$; $C_0 = -\omega_0/\omega U_k$. Энди C_0 ва φ қийматларни (3.56) ифодага қўйиб,

$$U_q = U_k \left[1 - \frac{\omega_0}{\omega} e^{-\alpha t} \sin(\omega t + \varphi) \right] \quad (3.57)$$

эга бўламиз, бунда $\omega_0 = 1/\sqrt{LC}$ – хусусий тебранишлар частотаси.

(3.57) тенгламага мос ўткинчи характеристика 3.6,г-расмда (2-эгрилик) келтирилган. Бундай ўткинчи характеристикага эга звенолар *тебранма звено* деб аталади.

Тебранма звенонинг хусусий холи бу– звенода демпферлашни (сўндиришни) йўқлигидир, унда звено *консерватив звено* деб аталади ва унинг дифференциал тенгламаси:

$$T^2 \cdot \frac{d^2 y_q}{dt^2} + y_q = k x_k \quad (3.58)$$

кўринишга эга бўлади. Бунда T – вақт доимийлиги, k –кучайтириш коэффициент. Нолдан чапда бўлган бошланғич шартларни эътиборга олиб, бу тенгламани Лапласга биноан ўзгартириб, операторли шаклдаги

$$(T^2 p^2 + 1) \bar{y}_q = k \bar{x}_k \quad (3.59)$$

тенгламани оламиз.

Консерватив звенога мисол қилиб, идеал индуктивлик ва сифимдан иборат пасив тўрт кутбикни кўрсатиш мумкин. Бу звенони

ўткинчи характеристикаси сўнмайдиган тебранма эгриликни ташкил этади.

Энди *иккинчи даражали инерцияли звенони частота бўйича характеристикаларини* кўриб чиқайлик. Бунинг учун звенонинг узатиш функциясини (3.46) оператор тенглама мисолида оламиз:

$$W(p) = \frac{\omega(p)}{U(p)} = \frac{k}{-T_1 T_2 p^2 + T p + 1}, \quad (3.60)$$

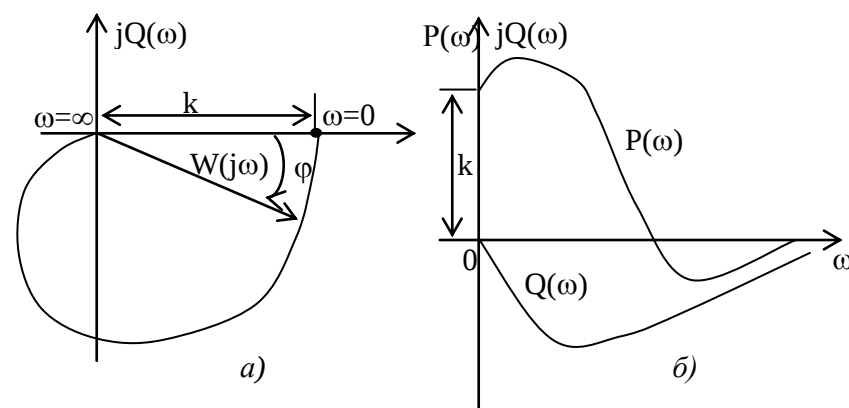
бунда $k=1/c$. Энди p ўрнига $j\omega$ қўйиб, звенонинг АФХ тенгламасини қуйидаги кўринишда оламиз:

$$W(j\omega) = \frac{k}{-T_1 T_2 \omega^2 + T j\omega + 1}. \quad (3.61)$$

(3.29) ифодани эътиборга олиб,

$$W(j\omega) = \frac{k}{\sqrt{(1 - \omega^2 T_1 T_2)^2 + \omega^2 T_1^2}} e^{-j \arctg \frac{\omega T_1}{1 - \omega^2 T_1 T_2}} \quad (3.62)$$

тенгламага эришамиз. Бу (3.62) тенглама асосида ω частотани $0 \div \infty$ гача ўзгартирганимизда $W(j\omega)$ вектор $\varphi = -\pi$ бурчакка бурилади (3.7,а-расм) ва иккинчи даражали инерцияли (тебранма) звенони амплитуда ва фаза частота характеристикаси (АФХ)

3.7-расм. Иккинчи даражали инерцияли (тебранма) звенонинг частота характеристикалари

олинади. Тебранма звенони

$$\left. \begin{aligned} P(\omega) &= \frac{k(1 - T_1 T_2 \omega^2)}{(1 - T_1 T_2 \omega^2)^2 + T_1^2 \omega^2} \\ Q(\omega) &= \frac{k T_1 \omega}{(1 - T_1 T_2 \omega^2)^2 + T_1^2 \omega^2} \end{aligned} \right\} (3.63)$$

тенгламалар асосида олинган хақиқий ва мавхум частота характеристикалари 3.7,б – расмда келтирилган.

3.4 Дифференциалловчи, интегралловчи ва кечикувчи звенолар

Идеал дифференциалловчи звено деб, чиқиш қиймати кириш таъсирининг ўзгариш тезлигига пропорционал звенога айтилади:

$$y_c = k \frac{dx_k}{dt}; \quad W(p) = kp \quad (3.64)$$

Агарда киришига поғонали сигнал берилса, звенонинг чиқишида назарий жихатдан чексиз катта амплитуда ва кенглиги жихатдан чексиз кичик оний импульс олинади. Аммо идеал дифференциалловчи звенолар бўлмайди. Амалиётда бирмунча инерцияга эга звенолар билан ишлашга тўғри келади, яъни *реал дифференциалловчи* звено билан. Бундай звенони дифференциал тенгламаси қуйидаги кўринишга эгадир:

$$T \frac{dy}{dt} + y = kT \frac{dx_k}{dt} \quad (3.65)$$

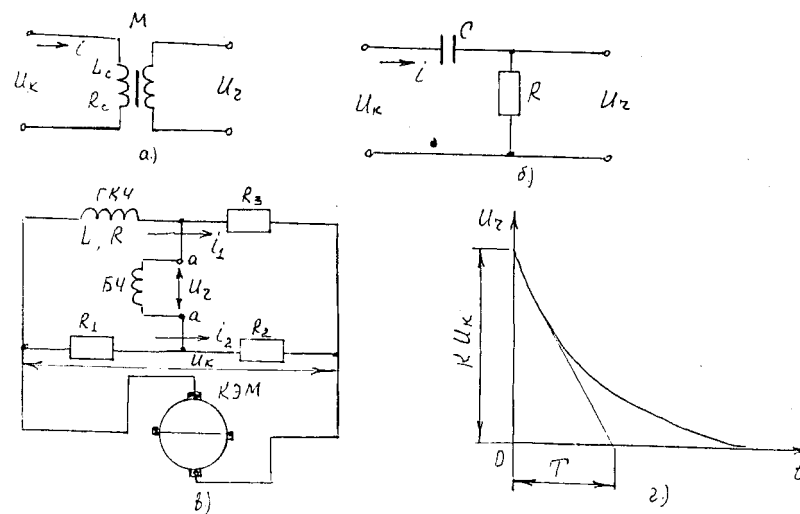
бунда, T , k – звенонинг вақт доимийлиги ва кучайтириш коэффициентни.

Ушбу (3.65) ифода оператор шаклида:

$$(Tp + 1)y(p) = kTp x_k(p); \quad W(p) = \frac{kTp}{Tp + 1} \quad (3.66)$$

ёзилади.

Дифференциалловчи звенолар одатда ўткинчи жараёни коррекция (яхшилаш, тузатиш) қилиш учун қўлланилади. Бунга мисол қилиб *стабилловчи трансформаторларни, конденсаторли дифференциалловчи контурларни, дифференциалловчи кўприксимон схемаларни* ва ш.ў кўрсатиш мумкин. *Стабилловчи трансформатор* (3.8, а-расм) – бу бир фазали кучланиш трансформаторидир, унинг магнит тизимида хаво тирқиши бўлади. Тирқиш оралиғи ўзгартирилиб, трансформатор индуктивлиги ростланади. Бундан ташқари, трансформаторни бирламчи ва иккиламчи чулғамларининг ўрамлар сони нисбатини ўрнатиш йўли билан уни кучайтириш коэффициентини танлаш мумкин. Одатда стабилловчи трансформатор катта қаршиликка эга юкламага ишлашга мўлжалланганлиги туфайли юкламаси салт режимга яқин бўлиб, қуйидаги тенгламалар билан ифодаланади:

3.8-расм. Дифференциалловчи звенолар (а, б, в) ва уларнинг ўткинчи характеристикаси (г)

$$U_k = iR_c + L_c \frac{di}{dt}; \quad (3.67)$$

$$U_q = M \frac{di}{dt}. \quad (3.68)$$

Бу икки тенгламани дифференциаллаб, кейин олинган тенгламаларни U_k ва U_q кучланишларига нисбатан ечиб,

$$T_c \frac{dU_q}{dt} + U_q = kT_c \frac{dU_k}{dt}$$

оламиз, бунда

$$T_c = \frac{L_c}{R_c}; \quad k = \frac{M}{L_c} = \frac{W_2}{W_1} \quad (3.69)$$

L_c , R_c - трансформаторнинг бирламчи чулғамини индуктивлиги ва актив қаршилиги; M – бирламчи ва иккиламчи чулғамларни ўзаро индукцияси; W_1 , W_2 – трансформаторнинг бирламчи ва иккиламчи чулғамларининг ўрамлар сони.

Сигимли (конденсаторли) дифференциалловчи контурни кириш ва чиқиш занжирлари учун тенгламалар қуйидаги кўринишга эга бўлади (3.8,б-расм):

$$U_k = iR + \frac{1}{C} \int i dt; \quad (3.70)$$

$$U_q = iR. \quad (3.71)$$

Олдинги сафаргидек икки тенгламани ҳам дифференциаллаб, олинган тўрт тенгламани U_k ва U_q кучланишларига нисбатан ечиб,

$$T_c \frac{dU_q}{dt} + U_q = T_c \frac{dU_k}{dt}$$

оламиз, бунда $T_c = RC$ – контурнинг вақт доимийлиги.

Стабилловчи кўприксимон схемада (3.8,в-расм) чиқиш кучланиши R_1 , R_2 , R_3 , ҳамда R қаршиликларга ва L индуктивликка эга ГҚЧ ташкил этган кўприксимон схеманинг диагонали a -а нукталаридан олинади. Ўрнатилган режимда кўприк мувозанатлаштирилган. Ўткинчи режимларда токни вақт бўйича

ўзгариши туфайли индуктивли ГҚЧ чулғамда ўз индукция ЭЮК ҳосил бўлиб, кўприкнинг мувозанати бузилади.

Бундай курилмалар генераторнинг қўзғатиш чулғамини (ГҚЧ) таъминловчи ЭМК кучланишини стабилловчи схемаларда фойдаланилади. Унда бу схема ЭМК бошқарув чулғамига (БЧ) бериладиган чиқиш сигналинини шакллантирувчи индуктив элемент сифатида ишлатилади. Стабилловчи кўприк учун

$$U_k = L \frac{di_1}{dt} + (R + R_3)i_1 = (R_1 + R_2)i_2;$$

$$U_q = i_1 R_3 - i_2 R_2,$$

тенгламаларни ёзиш мумкин. Уларни кўприк мувозанат ҳолда деб, биргаликда ечиш туфайли (3.69) тенгламани оламиз, фақат бу ҳолда $k = R_3 / (R + R_3)$; $T = L / (R + R_3)$ ифодалар орқали аниқланади.

Дифференциалловчи звенони (кириш таъсири поғонали бўлганда) ўткинчи характеристикасининг ифодаси (3.66) оператор тенгламани ечиб олинади. Бу ечим:

$$u_q = kx_k e^{-t/T} \quad (3.72)$$

беради. Ўткинчи характеристикасини графиги эса (3.8,г-расм) экспонента кўринишида бўлиб, жараён $t=0$ бўлганда бир онда $u_q = kx_k$ қийматгача жадаллашиб, кейин $t \rightarrow \infty$ бўлганида, $u_q \rightarrow 0$ га эришади. Шу сабабли дифференциалловчи звенонинг хусусиятига қараб айрим ҳолларда жадаллаштирувчи звено деб ҳам айтишади.

Интегралловчи звено – интегралловчи (айрим нейтрал–бетараф, астатик) звенода чиқиш қиймати кириш қийматини вақт бўйича олинган интегралига пропорционалдир:

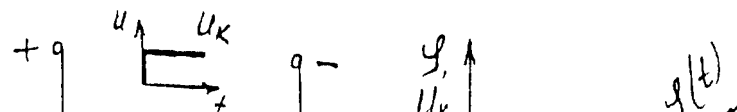
$$u_q = k \int x_k dt \quad (3.73)$$

$$\text{ёки} \quad \frac{dy}{dt} = kx_k, \quad (3.74)$$

бунда k -интегралловчи звенонинг узатиш коэффиценти бўлиб, u чиқиш қийматининг ўзгариш тезлигини кириш қиймати нисбатига тенгдир. (3.74) ифода операторли шаклда:

$$p u(p) = k x_k(p); \quad W(p) = \frac{k}{p}$$

Интегралловчи звенога мисол қилиб: магнит оқими ўзгармас, ҳамда электромагнит ва электромеханик вақт доимийликларини

эътиборга олмаса бўладиган ўзгармас ток моторини олиш мумкин (3.9-расм).

$$U_k = iR; \quad i = U_k/R \quad (3.78)$$

кўринишни олади. Бундаги ток қийматини (3.7) қўйсак:

$$U_q = \frac{1}{Rc} \int U_k dt$$

интегралловчи звенонинг узатиш функцияси:

$$W(p) = \frac{k}{p}, \quad (3.79)$$

кўринишни олади.

Кечикувчи звено. Кечикувчи звено деб, чиқишида кириш сигналининг хеч бузмасдан, аммо бир мунча доимий τ кечикиш билан худди ўзидай қайтарадиган звенога айтилади. Бошқача сўз билан айтганда, чиқиш сигнали кириш сигнални τ вақтга силжитиб қайтаради:

$$y(t) = x_k(t - \tau) \quad (3.80)$$

Кечикувчи звеноларга мисол сифатида бункердан тарозига юк берадиган транспортерни (3.10,а-расм), гидравлик қувур узатувчисини, узун электр линиясини, кучайтириш режимида ишлайдиган релени, улангандан бир неча вақт кейин айлана бошлайдиган моторни кўрсатиш мумкин. Бункердан тушаётган юк, B бункердан чиқиб l масофани V лента тезлиги билан $\tau = l/v$ вақт ўтгандан сўнг T тарозига етиб келишидан кейин ўлчанади. Бунда кириш x_k сигнали бункердан чиқадиган юкни оғирлиги бўлса, чиқиш y_q сигнали ўлчаниш вақтидаги юк оғирлиги бўлади. Кўриладиган хол учун кечикиш теоремасига мувофиқ

$$\bar{y}_q = L[x_k(t - \tau)] = \int_0^{\infty} x_k(t - \tau) e^{-pt} dt$$

олинади. Яна $\lambda = t - \tau$ белгилаш киргизиб,

$$\bar{y}_q = e^{-p\tau} \int_0^{\infty} x_k(\lambda) e^{-p\lambda} d\lambda = e^{-p\tau} \bar{x}_k$$

олинади.

Кўрилган звеноларни узатиш функцияларини юқорида айтилган таърифларга биноан: реал дифференциалловчи звено учун (3.66) ифодадан

3.9-расм. Интегралловчи звено (а) ва унинг ўткинчи характеристикаси (б)

Кириш қиймати бўлиб U_k кучланиш хисобланса, чиқиш қиймати бўлиб вални буралиш φ бурчаги хизмат қилади:

$$U_k = k'_e \omega = k'_e \frac{d\varphi}{dt} \quad (3.75)$$

олиш мумкин; бунда $\omega = d\varphi/dt$ – мотор валининг бурчак тезлиги. (3.75) тенгламадан

$$\varphi = \frac{1}{k'_e} \int U_k dt. \quad (3.76)$$

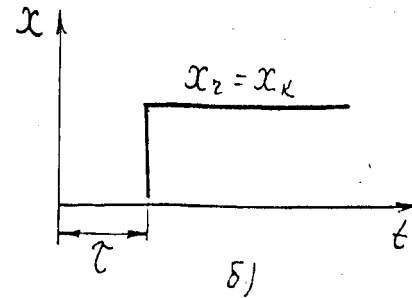
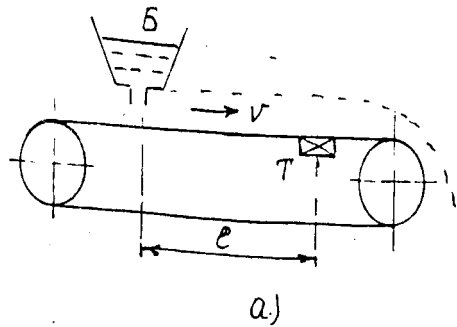
$U_k = \text{const}$ бўлгани учун

$$\varphi = \frac{1}{k'_e} U_k t. \quad (3.77)$$

$\varphi(t)$ ифода интегралловчи звенонинг ўткинчи характеристика тенгламаси бўлиб, у тўғри (3.9,б-расм) чизикдан иборат.

Интегралловчи звенога бошқа мисол сифатида (3.2,б-расм) R - C контурини кўрсатиш мумкин. Бунда R ва C нисбатларини олишда конденсатор қисқичларидаги кучланиш тушиши R қаршиликдаги кучланиш тушишига нисбатан анча кам бўлиши шарт ва бу холда (3.6) тенглама:

$$W(p) = \frac{y_q(p)}{x_k(p)} = \frac{kTp}{Tp + 1}; \quad (3.81)$$

3.10-расм. Кечикувчи звено (а) ва унинг ўткинчи характеристикаси (б)

интегралловчи звено учун (3.74) ифодадан

$$W(p) = \frac{y_q(p)}{x_k(p)} = \frac{k}{p}; \quad (3.82)$$

кечикувчи звено учун

$$y_q(p) = ke^{-p\tau} x_k(p)$$

ифодадан

$$W(p) = \frac{y_q(p)}{x_k(p)} = ke^{-p\tau} \quad (3.83)$$

олинади.

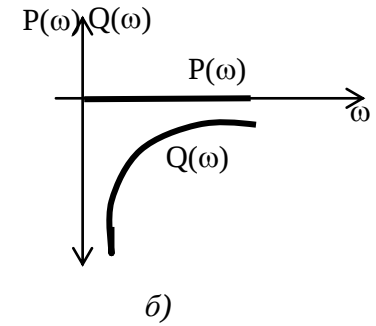
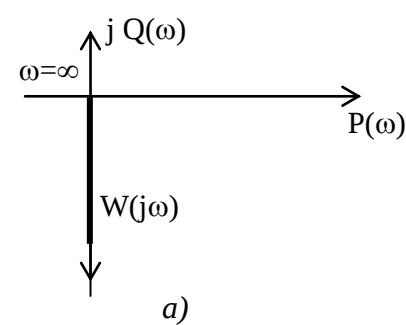
Бу звеноларнинг АФХларини аниқлаймиз. Дифференциалловчи звенонинг АФХ $p=j\omega$ эътиборга олиб, (3.81) ифодадан

$$W(j\omega) = \frac{jk\omega T}{j\omega T + 1} = \frac{k\omega T}{\omega T - j}$$

аниқлаймиз. Бунда (3.29) ифодани инobatга олиб, ушбу тенгламани

$$W(j\omega) = \frac{k\omega T}{\sqrt{\omega^2 T^2 + 1}} e^{j \arctg \frac{1}{\omega T}} \quad (3.84)$$

топамиз. Бу эса маркази координаталар бошидан хақиқий ўқ бўйлаб $k/2$ масофасида жойлашган айлананинг тенгласидир.

3.11-расм. Дифференциалловчи звенонинг АФХ, ХЧХ, МЧХлари

Частота ω нолдан чексизгача $0 \div \infty$ ўзгарганда $W(j\omega)$ вектор $\varphi = \pi/2$ бурчакка бурилади (3.11,а-расм). Хақиқий ва мавхум частота характеристикалари эса:

$$P(\omega) = \frac{k\omega^2 T^2}{\omega^2 T^2 + 1}; \quad Q(\omega) = \frac{k\omega T}{\omega^2 T^2 + 1}$$

тенгламалар асосида қурилади (3.11,б-расм).

3.12-расм. Интегралловчи звенонинг АФХ, ХЧХ, МЧХлари

Интегралловчи звенонинг АФХ₅₉ ини $p=j\omega$ эътиборга олиб (3.82) ифодадан:

$$W(j\omega) = \frac{k}{j\omega} = \frac{k}{\omega} e^{-j\frac{\pi}{2}}$$

чиқарамиз. Бу эса мавхум ўқнинг манфий ишорали томонида ётадиган тўғри чизикни беради (3.12,а-расм). Бу дегани тебранишлари хар қандай частотада хам кириш тебранишларидан $\varphi = -\pi/2$ бурчакка орқада қолишини англатади. Хақиқий ва мавхум частотавий характеристикалари:

$$P(\omega)=0; Q(\omega)=-k/\omega$$

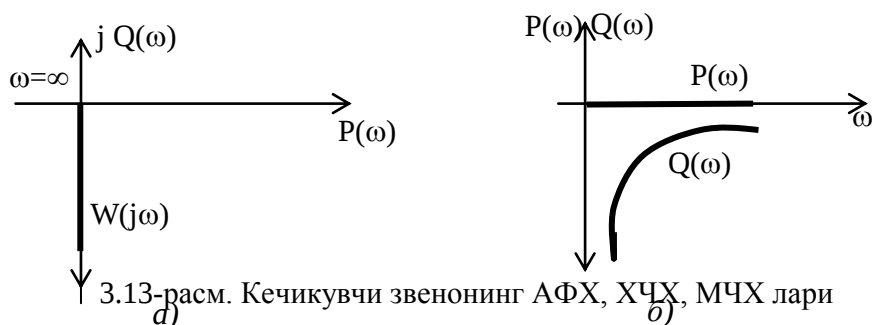
Кечикувчи звенонинг АФХ

$$W(j\omega) = ke^{-j\omega\tau} = k(\cos \omega\tau - j \sin \omega\tau)$$

тенгламага биноан координаталар ўқининг бошида жойлашган k -га тенг радиусли айланани (3.13,а-расм) беради. Хақиқий ва мавхум частотавий характеристикалари

$$P(\omega) = k \cos \omega\tau; \quad Q(\omega) = -k \sin \omega\tau$$

тенгламаларга биноан, косинусоидал ва синусоидал эгриликларини (3.13,б-расм) беради.

3.13-расм. Кечикувчи звенонинг АФХ, ХЧХ, МЧХ лари

3.5 Динамик звеноларнинг логарифмик частота характеристикалари

АБТда динамик звеноларнинг логарифмик частота характеристикалари (ЛЧХ) қулай кўринишда берилиши учун логарифмик амплитуда характеристикалари (ЛАХ) ва логарифмик фаза характеристикалари (ЛФХ) билан ифодаланади.

(3.59) тенгламадан динамик звенонинг оддий ЛАХини олиш мумкин:

$$L = 20 \lg A(\omega),$$

унинг ординатаси децибелда (дБ) белгиланади, ЛФХси:

$$\varphi = \varphi(\omega),$$

унинг ординатаси эса радианларда (рад) белгиланади.

Энди ҳар бир звенонинг ЛЧХсини кўриб чиқамиз.

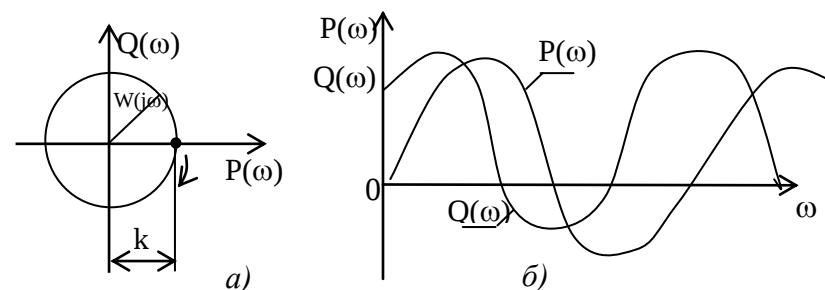
Инерциясиз звено. (3.60) ифодани логарифмлаб инерциясиз звенонинг ЛАХни топамиз:

$$L(\omega) = 20 \lg k.$$

k коэффиценти частотага боғлиқ бўлмагани учун, инерциясиз звенонинг ЛАХи абсцисса ўқига параллел тўғри чизикни беради (3.14-расм).

Апериодик звено. (3.61) ифодани логарифмлаб апериодик звенонинг ЛАХ ва ЛФХни топамиз:

$$L(\omega) = 20 \lg k - 20 \lg \sqrt{\omega^2 T^2 + 1}; \quad \varphi(\omega) = -\arctg \omega T. \quad (3.85)$$

3.14 расм. Инерциясиз звенонинг ЛАХи

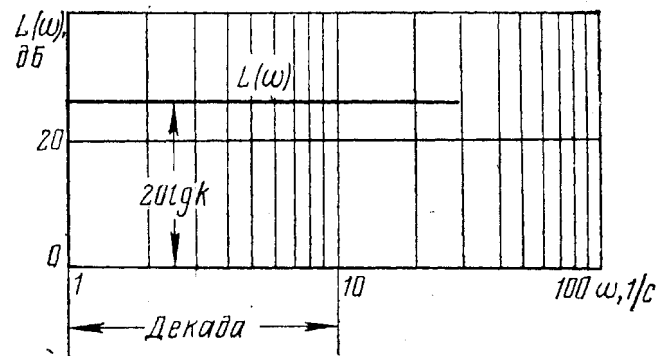
ЛАХнинг иккинчи ташкил этувчисини кўриб чиқамиз:

$L_2(\omega) = -20 \lg \sqrt{\omega^2 T^2 + 1}$, $\omega^2 T^2 \ll 1$ бўлганда, $L_2(\omega) = 0$ оламиз. Агар $\omega^2 T^2 \gg 1$ бўлса, $L_2(\omega) = -20 \lg \omega T$ бўлади. Агар $\omega T = 1$ бўлса, илдиз остидаги ифода иккига тенг ва $L_2(\omega) = 3$ дБ бўлади. ЛАХ бу ҳолда иккита тўғри чизик ҳолда бўлади ва $\omega_k = 1/T$ нуктасида кесишади. ω_k –кесишиш частотаси дейилади. $L_2(\omega) = 0$ асимтотаси абсцисса ўқи билан бир хил; иккинчи $L_2(\omega) = -20 \lg \omega T$ эса биринчига нисбатан эгилган бўлади. Шу эгилганликни қуйидагича топамиз: $\omega = \omega_1$ частотада ордината $-20 \lg \omega_1 T$ нуктада тўғри чизик бўлади, $\omega = 2\omega_1$ частотада $-20 \lg 2\omega_1 T$ бўлади. Ординаталарнинг фарқи: $-(20 \lg 2\omega_1 T - 20 \lg \omega_1 T) = -20 \lg 2\omega_1 T / \omega_1 T = -20 \lg 2 = -6$ дБ.

Шундай қилиб, частотани икки марта ўзгартирсак, тўғри чизик -6 дБ октавага эгилар экан. *Октава* деб, частотани икки марта ўзгартиргандаги абсцисса ўқидаги оралиқ тушунилади. Агар частотани ўн марта ўзгартирсак, ординатанинг фарқи:

$$-(20\lg 10\omega_1 T - 20\lg \omega_1 T) = -20\lg \frac{10\omega_1 T}{\omega_1 T} = -20\lg 10 = -20 \text{ дБ.}$$

Демак тўғри чизикнинг эгилиши -20 дБ/декадани ташкил этар экан. *Декада* деб, частотанинг 10 марта ўзгаришига тўғри келадиган абсцисса ўқидаги оралиқ тушунилади. Минус белгиси ЛАХ частотаси ошиши билан ординатаси камаяди (тескари эгилиш). 3.15-расмда иккита асимптоталарнинг кесишиши кўрсатилган. (3.85)

3.15 расм. Аперийодик звенонинг ЛАХ ва ЛФХ си

тенгламанинг биринчи ташкил этувчиси $20\lg k$ масофага орқада қолувчи абсцисса ўқида параллел тўғри чизикни ҳосил қилади. ЛАХ абсцисса ўқини кесиб ўтадиган частота *кесишиш частотаси* ω_k дейилади. Логарифмик фаза характеристикаси $\varphi(\omega) = -\arctg \omega T$ (3.15-расм) нуқталар орқали қурилади. Характерловчи нуқталар: $\varphi(0) = 0$; $\varphi(\omega_k) = 45^\circ$; $\varphi(\infty) = 90^\circ$.

Тебранувчи звено. Бу звенонинг ЛАХни қуриш учун (3.62) тенгламани қуйидагича ёзамиз:

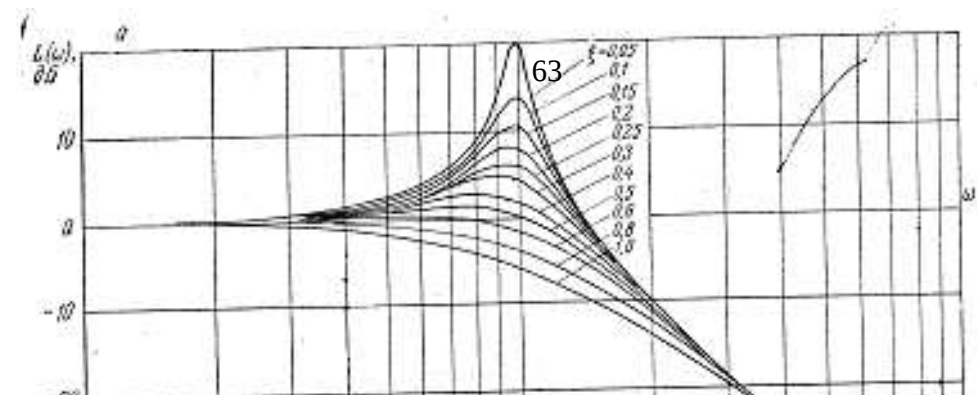
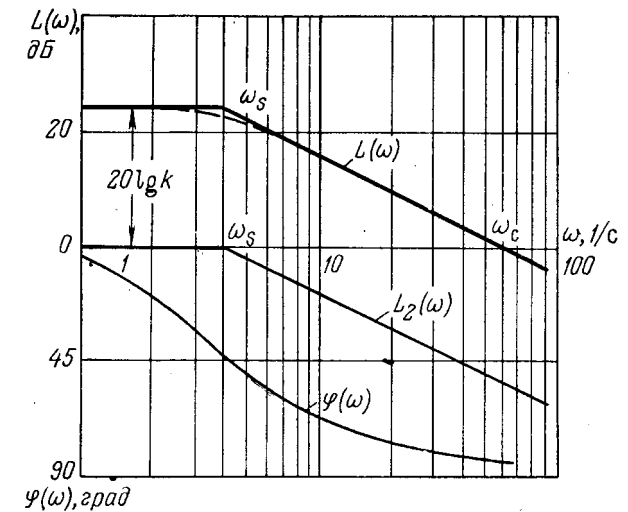
$$W(j\omega) = \frac{k\omega_0^2}{\sqrt{(\omega_0^2 - \omega^2) + (2\xi\omega_0\omega)^2}} e^{-j\arctg \frac{2\xi\omega_0\omega}{\omega_0^2 - \omega^2}} \quad (3.86)$$

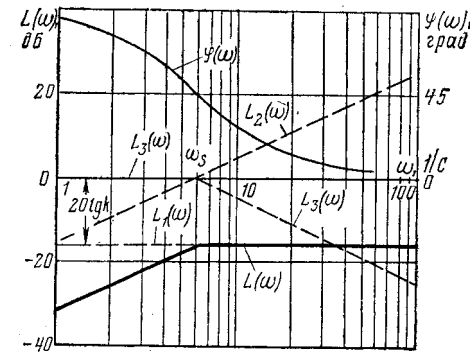
бу ерда, бошланғич частота $\omega_0^2 = 1/T_1 T_2$; сўндирувчи коэффициент $\xi^2 = T_1/4T_2$.

(3.86) ифодани логарифмлаб, ЛАХ ва ЛФХни оламиз:

$$L(\omega) = 20\lg k + 20\lg \omega_0^2 - 20\lg \sqrt{(\omega_0^2 - \omega^2)^2 + (2\xi\omega_0\omega)^2}; \quad (3.87)$$

$$\varphi(\omega) = -\arctg \frac{2\xi\omega_0\omega}{\omega_0^2 - \omega^2}. \quad (3.88)$$

3.17– расм. Дифференциалловчи звенонинг ЛАХ ва ЛФХси

$L_1(\omega)=20\lg k$ –тўғри, абсцисса ўқиға параллел; иккинчиси $L_2(\omega)=20\lg\omega T$ –тўғри, 20 дБ/дек га нисбатан мусбат эгилган, $\omega_k=1/T$ кесишиш частотасида абсцисса ўқидан ўтади; учинчи ташкил этувчи $L_3(\omega)=-20\lg\sqrt{\omega^2 T^2+1}$ иккита асимптотадан иборат: $\omega_k=1/T$ да кесишувчи ҳамда -20 дБ/декадага нисбатан манфий эгилган. Учала ташкил этувчиларнинг йиғиндисидан дифференциал звенонинг ЛАХ келиб чиқади. $\varphi(\omega)$ ЛФХ ω га сонлар бериб, нуқталар бўйича қурилади. Характерловчи нуқталар: $\varphi(0)=90^\circ$; $\varphi(\omega_k)=45^\circ$; $\varphi(\infty)=0$. 3.17–расмда дифференциалловчи звенонинг ЛАХ ва ЛФХлари кўрсатилган.

Интегралловчи звено. ЛАХ ва ЛФХ қуйидаги тенгламалардан қурилади:

$$L(\omega)=20\lg k-20\lg\omega,$$

$$\varphi(\omega)=-\pi/2.$$

ЛФХ абсцисса ўқиға параллел ва $-\pi/2$ масофада тўғри чизик бўлади.

Кечикувчи звено. Бу звенонинг ЛАХ ва ЛФХси:

$$L(\omega)=20\lg k, \quad \varphi(\omega)=-\omega\tau.$$

3.16– расм. Тебранувчи звенонинг ЛАХ (а) ва ЛФХ (б)

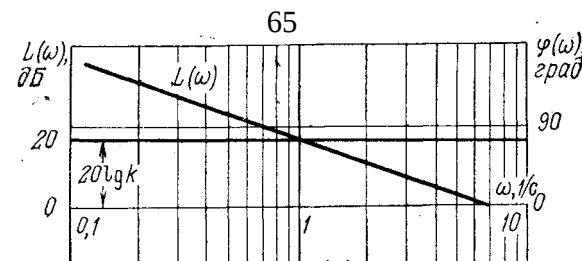
(3.87) ва (3.88) тенгламалар бўйича ω_0 ўзгармас, ξ нинг хар хил қийматларида қурилган ЛАХ ва ЛФХ 3.16-расмда берилган.

Дифференциалловчи звено. (3.84) тенгламани логарифмлаб звенонинг ЛАХ ва ЛФХни оламиз:

$$L(\omega)=20\lg k+20\lg\omega T-20\lg\sqrt{\omega^2 T^2+1};$$

$$\varphi(\omega)=\arctg \frac{1}{\omega T}.$$

$L(\omega)$ ЛАХ учта ташкил этувчилар бўйича қурилади: биринчиси

IV АВТОМАТИК БОШҚАРИШ ТИЗИМИНИНГ ТУЗИЛИШ СХЕМАЛАРИ

4.1 Тузилиш схемалари ва уларни ўзгартириш

Автомат ростлаш тизимининг динамик хусусиятлари узатиш функциялари билан белгиланадиган ва ўзаро маълум равишда боғланган звеноларни тузилиш схемаси кўринишида тасвирлаш мумкин. Бундай тузилиш схемаси ҳақиқатда мавжуд физик тизимни математик тузилмаси бўлиб, уни тузилма схемаси дейилади. Унинг таркибига кирадиган динамик звенолар асосий таъсирлар занжирини ва тескари боғланиш (ТБ) занжирларини ташкил этади. Звенолар ўзаро боғланиш чизиқлари билан уланиб, уларнинг ўқи сигналнинг таъсир йўналишини кўрсатади. Тузилма схемаларда солиштириш ёки жамлаш (ўзаро кесишган чизиқларни ичига олган доира кўринишли) тугунлари ва шахобчалана-диган сигнал учун (қалин) нукталари кўрсатилади. Шахобчалана-диган нуктадан чиқадиган хамма алоқа чизиқлари бир хил сигналларни олиб узатади.

Тузилма схемаси тизимни динамик хусусиятларини текшириш учун зарур бўлган оператор кўринишидаги тенгламаларни ва узатиш функцияларини оддийроқ усул билан олиш имконини беради. Тизимнинг оператор тенгласини олишда тузилма усулини қўллаш тенгликни ўнг томонидаги ($t > 0$ холдаги) нолга тенг бўлмаган бошланғич шартларни автомат равишда ҳисобга олиш имконини беради. Тузилма схемаларини қуйидаги қонунларга асосан ўзгартирилади (келтирилади).

1. Кетма-кет уланган звенолар тузилиш схемасини ўзгартириш

Узатиш функциялари $K_1, K_2, \dots, K_n$ (4.1, а-расм,) бўлган кетма-кет уланган звеноларни узатиш функцияси эквивалент (тенг) бўлган битта звено

$$W(p) = K_1 K_2 \dots K_n \quad (4.1)$$

билан алмаштириш мумкин. Буни асослаш учун хамма звеноларни узатиш функциялари (УФ)

$$\bar{x}_2 = K_1 \bar{x}_1; \bar{x}_3 = K_2 \bar{x}_2; \dots \bar{x}_{n+1} = K_n \bar{x}_n \quad (4.2)$$

берилган деб фараз қилайлик. Унда, қоидага биноан, бутун занжирни узатиш функцияси:

$$W(p) = \bar{y} / \bar{x}_1 \quad (4.3)$$

3.18– расм. Интегралловчи звенонинг ЛАХ ва ЛФХси

3.18–расмдан кўринадикки ЛАХ тўғри чизиқ ва у $\omega=1$ нуктасидан абсцисса ўқидан 20lgk масофада -20 дБ/дек эгилиш билан ўтади.

Демак, кечикувчи звенонинг ЛАХ худди инерциясиз звенодагидай, ЛФХси эса $\omega=0 \div \infty$ гача ўзгарганда чексиз ўсувчи чизиқни беради.

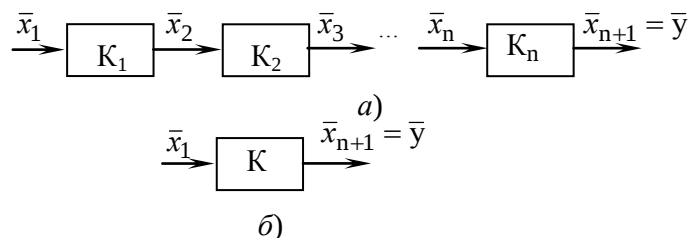
САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Намунавий динамик звено дегенда нимани тушунасиш?
2. Инерциясиз звенонинг узатиш дирекцияси ва ўтиш характеристикасини тушунтириб беринг.
3. Инерциясиз звенонинг ЛАЧТ ва АФТ ларини чизиб тушунтириб беринг
4. Биринчи даражали инерцияли звено тавсифларини тушунтириб беринг.
5. Тебранувчи звенонинг узатиш функциясини ва ўтиш характеристикаларини тушунтириб беринг.
6. Тебранувчи звенонинг АФХ ваа ЛАЧТ ларини қуриб тушунтириб беринг
7. Дифференциалловчи ва интегралловчи звенонинг тавсифларини чизиб тушунтириб беринг.
8. Кечикувчи звено мисоллар келтиринг.
9. Аперидик звенога мисоллар келтиринг.
10. Тебранувчи звенога мисоллар келтиринг.

тенгдир. Демак ёзилган (1.2) тенгликларни чап ва ўнг қисмларини ўзаро кўпайтирсак қидирилган

$$\bar{y} / \bar{x}_1 = K_1 K_2 \dots K_n \quad (4.4)$$

натижани оламиз, чунки ҳамма оралиқ x_i ўзгарувчилари бундай

4.1-расм. Кетма-кет уланган звенолар.

кўпайтириш натижасида ўзаро қисқариб кетади. Демак,

$$W(p) = \prod_{i=1}^n K_i(p) \quad (4.5)$$

бўлади, бунда $\prod_{i=1}^n K_i(p)$ кетма-кет уланган n -та звеноларнинг УФ

ўзаро кўпайтирилишини англатади 4.1,б-расм.

Шундай қилиб, кетма-кет уланган звеноларнинг умумий (эквивалент) УФни аниқлаш учун барча звенолар УФни бир-бирига кўпайтириш керак бўлади.

II. Параллел уланган звенолар тузилиш схемасини ўзгартириш

Ўзаро параллел уланган (4.2,а-расм) $K_1, K_2, \dots, K_n$ УФ ларига эга бўлган звеноларни шу звенога эквивалент бўлган битта звено билан алмаштириш мумкин (4.2,б-расм). Унинг УФси қуйидагича:

$$W(p) = K_1 + K_2 + \dots + K_n \quad (4.6)$$

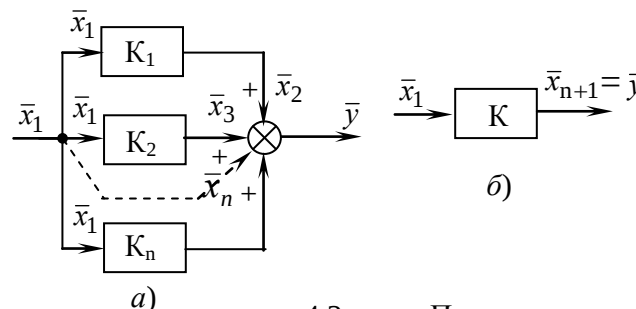
Занжирнинг чиқиш қиймати кириш сигналларининг йиғиндисидан

$$\bar{y} = \sum_{i=1}^n x_i \quad (4.7)$$

иборат бўлса, унда занжир УФ си:

$$W(p) = \frac{\bar{y}}{x_1} = \sum_{i=1}^n K_i \quad (4.8)$$

кўринишига эга бўлади, яъни ўзаро параллел уланган звенолардан ташкил топган очиқ занжирни УФ ҳамма звеноларнинг УФ йиғиндисидан иборат бўлади.

4.2-расм. Параллел уланган звенолар

III. Махаллий тескари боғланишга эга занжир

Берилган махаллий тескари боғланишга эга кетма-кет ва параллел (4.3,а,б-расм) тузилма чизмаларидаги звенолар тескари боғланиш звено $K_{тб}$ билан ўралган бўлиб, унда олинadиган $x_{тб}$ сигнал K_n звенодан келадиган x_{n+1} сигналга нисбатан манфий ёки мусбат, яъни $x_{тб}$ сигнал x_{n+1} дан олинishi ёки қўшилиши мумкин. Шу белгисига қараб манфий ёки мусбат ТБ дейилади. Амалиётда кўпроқ манфий, яъни $x_1 = x_0 - x_{тб}$ ТБ ишлатилади.

Тескари боғланишга эга кетма-кет уланган звенолар учун УФ:

$$W(p) = \frac{\bar{y}}{x_0} = \frac{K_1 K_2 \dots K_n}{1 + K_{тб} K_1 K_2 \dots K_n} \quad (4.9)$$

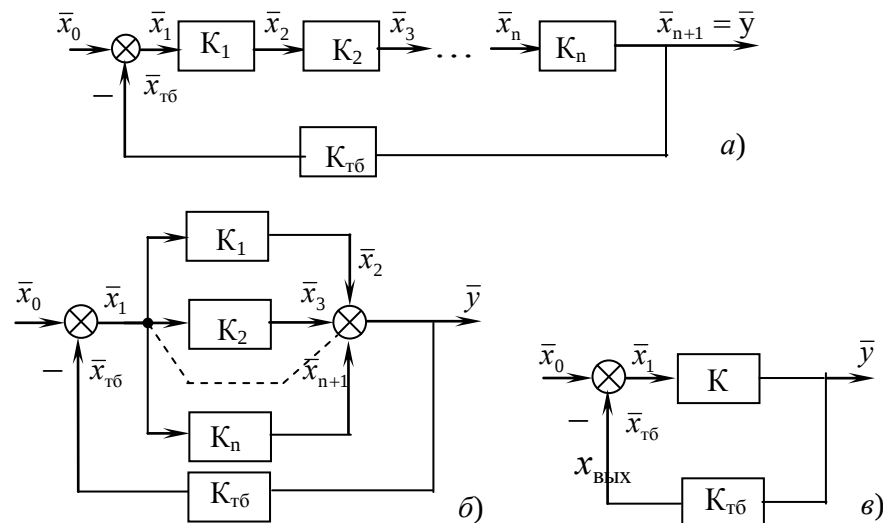
Тескари боғланишга эга параллел уланган звенолар учун УФ:

$$W(p) = \frac{\bar{y}}{x_0} = \frac{K_1 + K_2 + \dots + K_n}{1 + K_{тб} (K_1 + K_2 + \dots + K_n)} \quad (4.10)$$

(4.3,а,б-расм)да берилган тузилма чизмаларни эквивалент чизма кўринишига келтириб 4.3,в-расм, УФни ёзамиз:

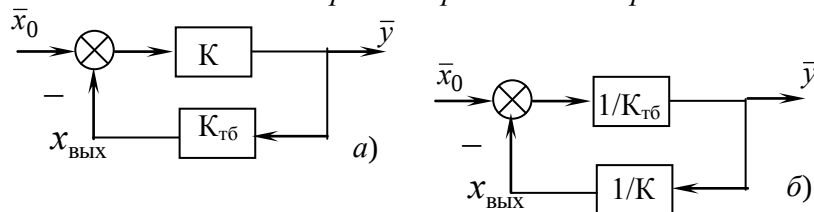
$$K_{мтб}(p) = \frac{\bar{y}}{x_0} = \frac{K}{1 + K_{тб} K} \quad (4.11)$$

Бу (4.11) тенгликка асосан қуйидаги қонидани ёзишимиз мумкин: ТБ билан ўралган занжирни УФ бўлинмали ифода бўлиб, суратида тўғри занжирдаги звеноларни УФ кўпайтмаси бўлса, махражида ТБ занжиридаги ва у ўраб олган тўғри занжирдаги звеноларни ўзаро кўпайтмасини бирга қўшган йиғиндидан иборат бўлади. Агарда ТБ мусбат белгили бўлса унда махраждаги ифодада минус белги ёзилади.

4.3-расм. Тескари боғланиш билан ўралган кетма-кет (а) ва параллел (б) тузилма схемаларини келтириш (в)

IV. Звеноларни инверсли алмаштириш

4.4-расм. Звеноларни инверсли алмаштириш

Берилган чизмадаги (4.4,а-расм) звеноларни ўрни тескари қиймат билан алмаштирилса (4.4,б-расм) олинадиган ўзгарувчини қиймати ўзгармайди. Бу чизмаларни тенглиги (эквивалентлиги) уларни УФ:

$$W(p) = \frac{K_1}{1 + K_1 K_{тб}} = \frac{\frac{1}{K_{тб}}}{1 + \frac{1}{K_{тб} K_1}} \quad (4.12)$$

тенглиги билан исботланади.

V. Сигнални олиш (тарқалиш) нуқтасини қўчириш

Агар 4.5-расмдаги чизма берилган бўлса, унинг УФ

$$W(p) = \frac{K_1 K_2 K_3}{1 + K_1 K_2 K_{тб}} \quad (4.13)$$

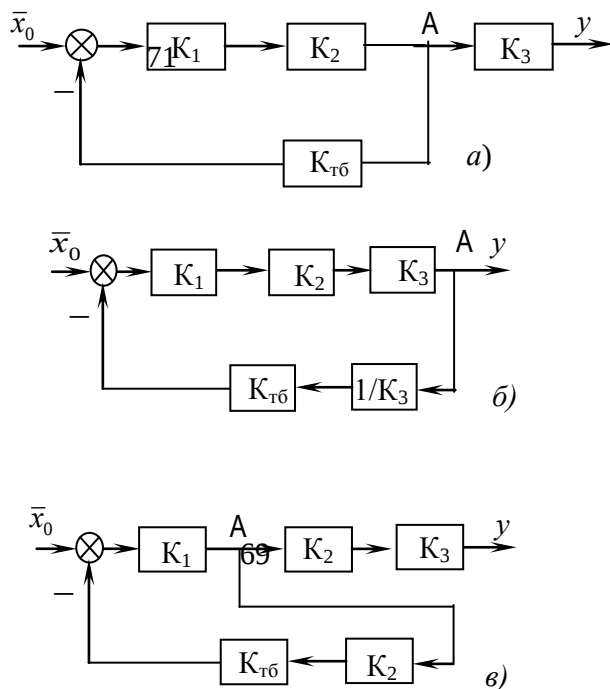
ифода билан аниқланади. Зарурият бўлганда, ТБ занжири ажралиб чиқадиган А нуқтани орқага ёки олдинга силжитиш эҳтиёжи туғилади. Бундай ўзгартириш даврида берилган топшириқ кириш x_0 сигнали (хабари) қийматида ўзгармаса, олинадиган чиқиш хабарини ҳам қиймати ўзгармаслик шarti бажарилиши керак. Унда ўзгартирилган 4.5,б-расм учун УФ:

$$W(p) = \frac{K_1 K_2 K_3}{1 + K_1 K_2 K_3 K_{тб} \frac{1}{K_3}} = \frac{K_1 K_2 K_3}{1 + K_1 K_2 K_{тб}} \quad (4.14)$$

кўринишли, яъни ўзгармасдан қолади. Шунингдек, хабарни олиш нуқтаси олдинга (K_2 звенони олдида) кўчирсак (4.5,в-рasm) унда УФ

$$W(p) = \frac{K_1 K_2 K_3}{1 + K_1 K_2 K_{\tau 6}} \quad (4.15)$$

бўлиб, яна олдинги (4.13) тенгламани беради. Демак, хабарни олиш нуқтаси олдинга кўчирилса, унда ТБ занжирига олиш нуқтаси устидан ўтган звеноларнинг УФ тескари бўлган УФ звенолар ТБ занжирига қўшилади. Худди шунингдек, хабар олинадиган А нуқта орқага суриладиган бўлса, унда ТБ занжирига нуқта устидан ўтган звеноларни УФ тенг бўлган звенолар ТБ занжирига киргизилади.

4.5-рasm. Cигнални олиш (тарқалиш) нуқтасини кўчириш

VI. Жамловчи элемент (йиғинди туғунини) схеманинг бошиқа жойига кўчириш

Бундай холда бажариладиган ўзгартириш қоидаcини ўрганишда ҳам юқоридаги шарт, яъни схема ўзгартирилганда берилган x_0 қийматидан олинадиган чиқиш қиймати y ўзгармаслиги керак. Масалан 4.6,а-рasmда берилган тизимнинг узатиш функцияcини ёзамиз:

$$W(p) = K_1 \cdot \frac{K_2 K_3}{1 + K_{\tau 6} K_2 K_3} \quad (4.16)$$

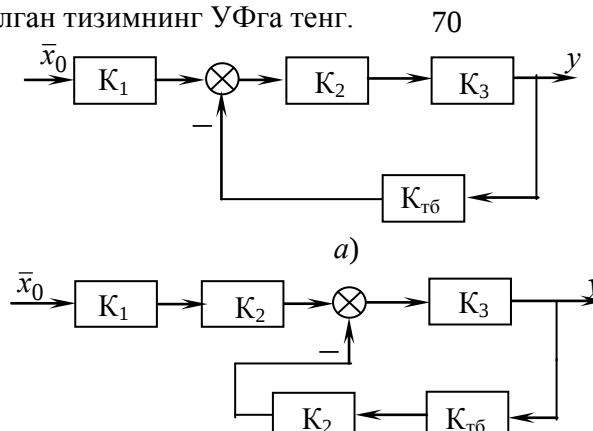
Бу тизимнинг тескари боғланиш занжирига занжирдан чиқиб кетган, (ТБ ичига кирган) звенолар қўшиб қўйилади. Эквивалент тизим УФ ни ёзамиз:

$$W(p) = K_1 K_2 \frac{K_3}{1 + K_{\tau 6} K_2 K_3} \quad (4.17)$$

(4.7) берилган тизимнинг УФга мос келади. Жамловчи (йиғинди) белгисини асосий сигнал йўналишига тескари (орқага) йўналиш бўйича қўчирсак, эквивалент тизим ҳосил бўлади (4.6,в-рasm). ТБ занжирига қўшилиб қолган звеноларга тескари звенолар қўшиб қўйилади. Эквивалент тизим УФси

$$W(p) = \frac{K_1 K_2 K_3}{1 + K_{\tau 6} \frac{1}{K_1} K_1 K_2 K_3} \quad (4.18)$$

берилган тизимнинг УФга тенг.

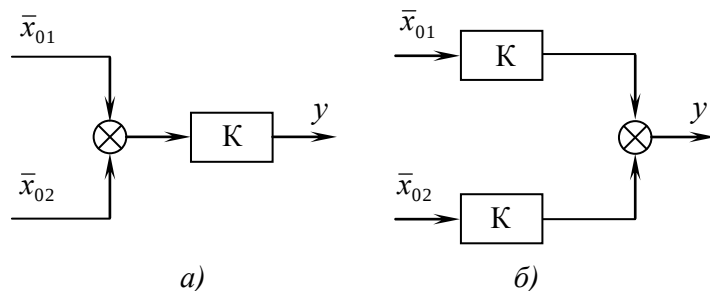

4.6-расм. Жамловчи элементни чизманинг бошқа жойига кўчириш

VII. n сигналга эга занжирни, n параллел занжирга бўлиш

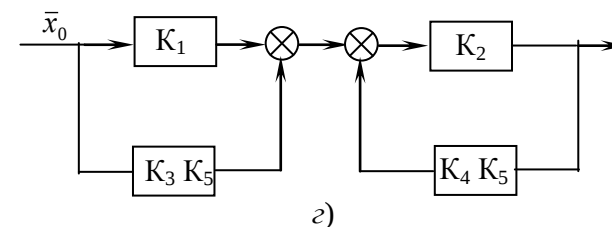
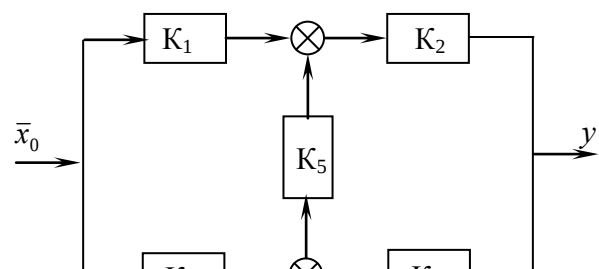
73

Берилган умумий занжирга кирган звеноларни узатиш функциялари хар бир эквивалент занжирга киритилади (4.7, а,б -расм).

а)

б)

з)

4.7-расм. n сигналга эга занжирни, n параллел занжирга бўлиш (а,б) ва бир хил элементларга эга бўлган, бир неча параллел занжирларни бирлаштириш (в,г) у

VIII. Бир хил элементларга эга бўлган, бир неча параллел занжирларни бирлаштириш

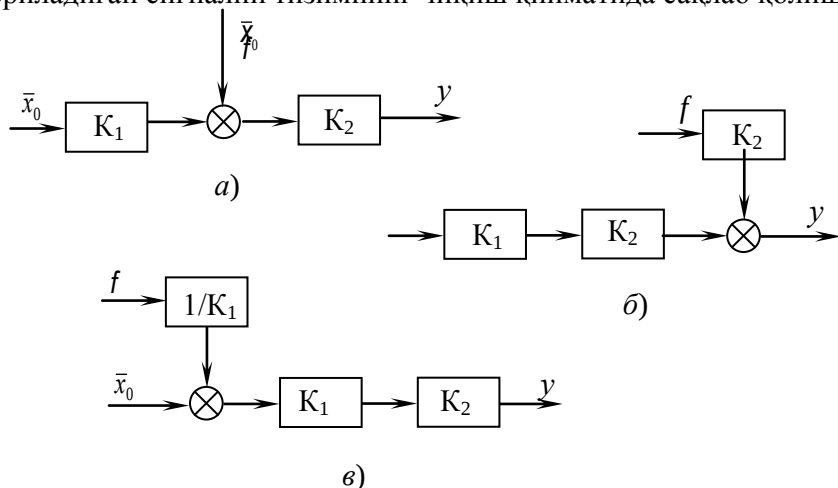
Эквивалент тизимнинг умумий занжирига бир хил, худди ϕ ша элементлар киритилади (4.7, в,г-расм)

IX. Ташқи таъсирни кўчириш

Ташқи таъсир f ни занжирнинг олди ёки орқасига шундай кўчириш керакки, занжирнинг чиқиш қийматидаги узатиш қиймати (сигнали) ўзгармасин. Агар ташқи таъсир 4.8,а-расмда кўрсатилгандек қўйилган бўлса, у холда чиқиш қиймати: $y = K_1 K_2 x_0 + f K_2$ га тенг бўлади. Агар ташқи таъсирни (4.8,б-расм) занжирнинг олди томонига ўтказиш керак бўлса, қайси звенолардан ўтказилганига қараб, шу звеноларнинг узатиш функцияларини кўчириш керак (K_2) ва унинг чиқиш қиймати: $y = K_1 K_2 x_0 + f K_2$ бўлади. Ташқи таъсирни (4.8,в-расм) занжирнинг орқа

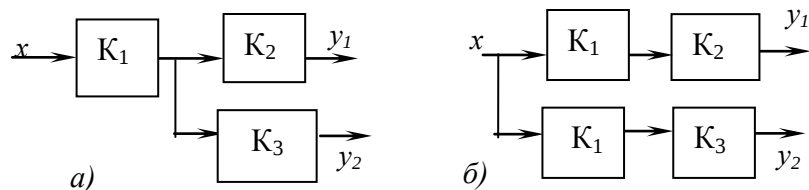
томонига ўтказишда, қайси звенолардан ўтказилган бўлса, шу звеноларнинг тескари узатиш функцияларини қўшиш керак ($1/K_1$), унинг чиқиш қиймати $y=f(1/K_1)K_1K_2+K_1K_2x_0=fK_2+K_1K_2x_0$.

Бу қоидалардан фойдаланишимиздан мақсад, ташқи таъсирдан бериладиган сигнални тизимнинг чиқиш қийматида сақлаб қолишдир.

4.8-рasm. Ташқи таъсирни қўчириш
X Параллел контурли звеноларни қўчириш

Параллел контурли звеноларни контурнинг орқа ёки олди томонига қўчиришда, ҳамма қонунлар каби, қайси звенолардан қўчирилганига қараб, контурга қўшимчалар киритилиб, баланс ҳосил қилинади. Берилган (4.9,а-рasm) параллел контурли звеноларни K_3 шахобчаланиш (тарқалиш) звеносига нисбатан занжир бўйича олдинга қўчириш керак бўлса, у ҳолда K_2 звенога тескари бўлган звенони қўшамиз 4.9,в-рasm. Агар шуни занжирнинг орқа томонига қўчириш керак бўлса, у ҳолда K_1 звенони қўшамиз 4.9,б-рasm.

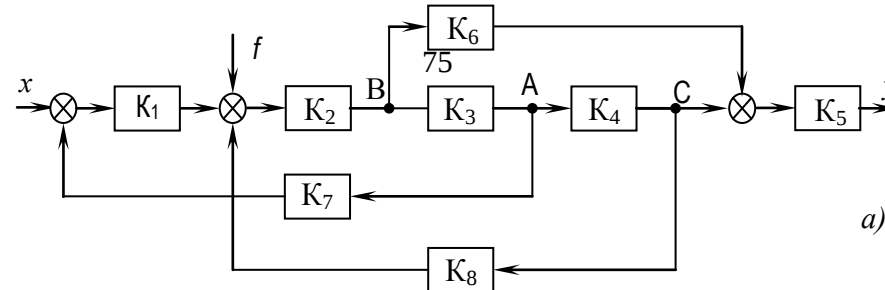
4.9-рasm. Параллел контурли звеноларни қўчириш

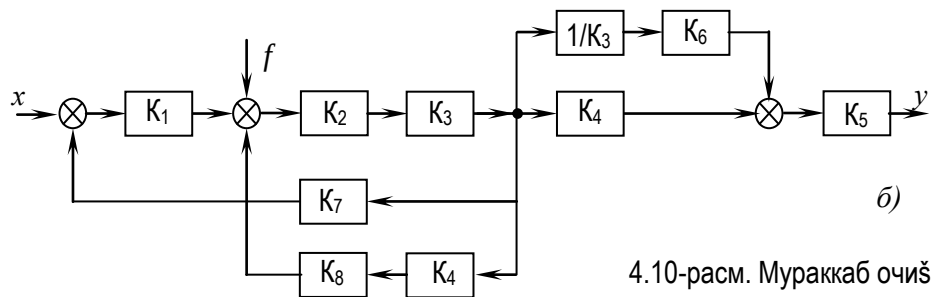
4.2 Тузилиш схемаларини келтириш қоидаларидан фойдаланиб, тизимнинг умумий узатиш функцияларини аниқлаш бўйича мисоллар

1-мисол. Берилган мураккаб очик занжир (4.10,а-рasm) учун узатиш функциясини аниқлаш керак бўлсин. Бунинг учун кадамма-кадам келтириш қоидаларидан фойдаланамиз. Биринчи кадамда, V ва X қоидалардан фойдаланиб, B ва C тарқалиш нукталарини A тарқалиш нуктасига қўчирамиз 4.10,б-рasm. Энди IX қоидадан фойдаланиб, ташқи таъсир f ни УФ ёзиш осон бўлиши учун занжирнинг қулай томонига яъни кириш ёки чиқиш қиймати яқин жойга қўчирамиз 4.11,а-рasm. VI қоидадан фойдаланиб, 2 йиғинди тугунини кириш сигналига яқин жойлашганлиги учун шу томонга қўчирамиз 4.11,б-рasm. Энди соддалаштирсак ҳам бўлади 4.11,в-рasm: I ва II қоидалардан фойдаланиб:

$$K_9=K_1 \cdot K_2 \cdot K_3; K_{10}=(K_6 \cdot 1/K_3)+K_4; K_{11}=K_4 K_8 \cdot 1/K_1$$

Яна ҳам соддароқ ҳолатга келтириш мумкин 4.12,а-рasm:

б)

4.10-расм. Мураккаб очиш занжирлар

$$K_{12}=K_{10} \cdot K_5; K_{13}=K_7 \cdot K_{11}.$$

УФни хар бир таъсир учун алохида ёзамиз: берилган таъсир x учун УФни ёзиш учун ташқи таъсир $f=0$ деб оламиз:

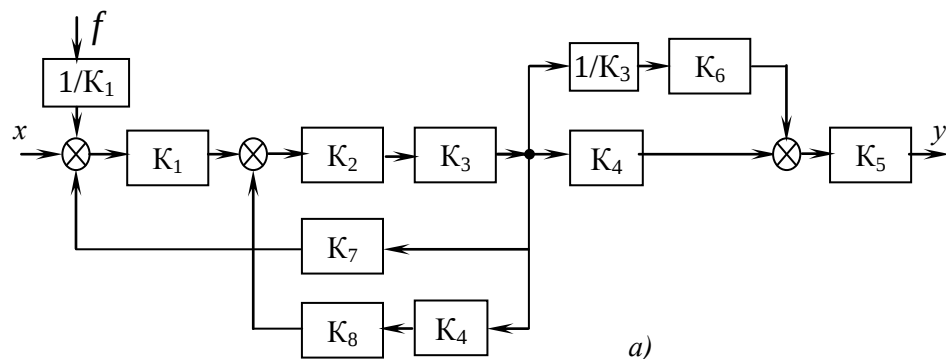
$$W(p)=\frac{y}{x}=\frac{K_9 K_{12}}{1+K_{13} K_9},$$

ёзамиз.

2-мисол. 4.13,а-расм да берилган автомат тизимнинг УФларини топиш учун, I ва V қоидалардан фойдаланиб, берилган тизимни келтирамыз, яъни C тарқалиш нуқтасини кириш қиймати томон қўчирамыз, 4.13, б-расм.

$$K_6=K_1 K_2$$

Энди IX қоидадан фойдаланиб, ташқи таъсир f ни занжирнинг чиқиш қийматига яқин жойга қўчирамыз, 4.13,в-расм. В тарқалиш

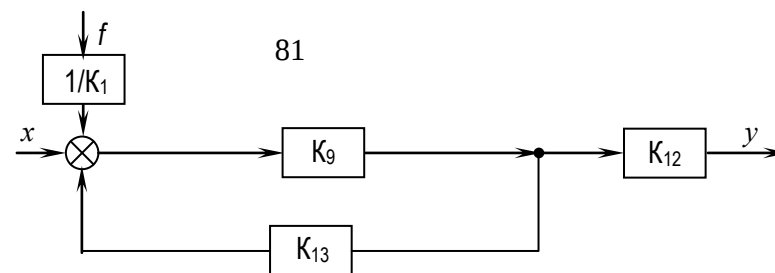

а)

41

78

4.11-расм. Келтирилган занжирлар

4.12-расм. Натижавий занжир

нуктасидаги K_5 билан K_6 параллел улангани учун II қоидадан, C тарқалиш нуктасидаги K_6 ва K_3 ларни I қоидадан фойдаланиб, берилган тизимни соддалаштирамиз, 4.14,а-рasm.

$$K_7 = K_3 K_6, K_8 = K_6 + K_5.$$

A ва C тарқалиш нукталарини II ва I қоидалар бЎйича бирлаштирамиз 4.14,б-рasm:

$$K_9 = (1 + K_7) K_4.$$

II ва I қоидалар бЎйича хосил бЎлган тизимни соддалаштириш мумкин 4.14,в-рasm.

$$K_{10} = K_8 + K_9.$$

ташқи таъсир учун УФни ёзиш учун берилган таъсир $x=0$ деб оламиз:

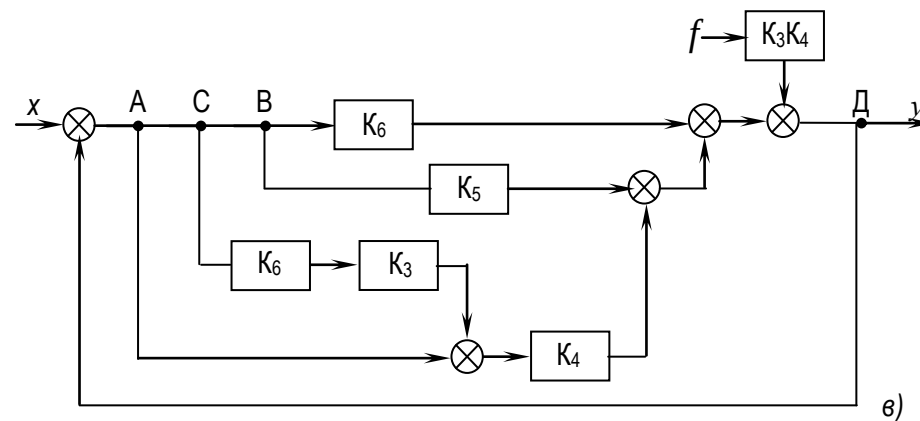
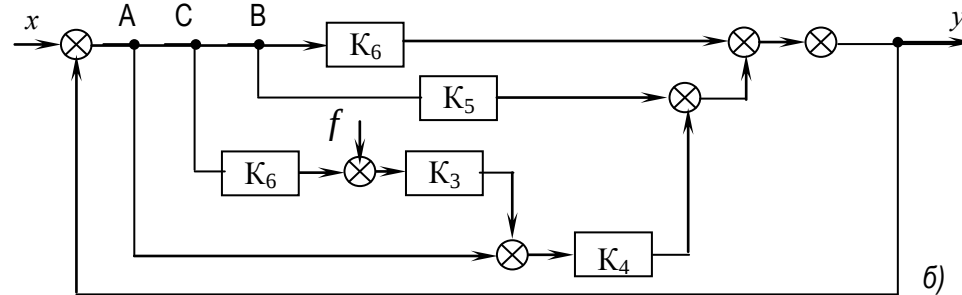
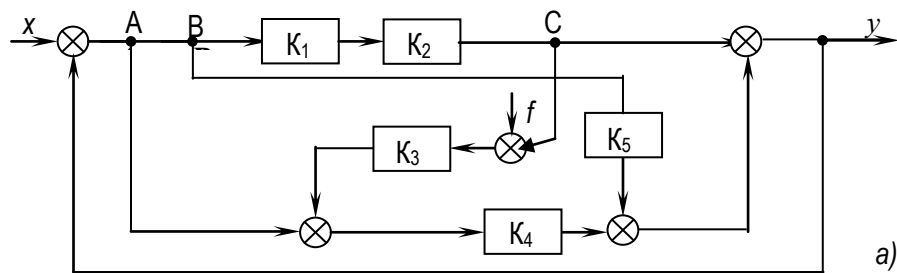
$$W(p) = \frac{y}{f} = \frac{1}{K_1} \left[\frac{K_9 K_{12}}{1 + K_{13} K_9} \right]$$

Содда холга келган тизим учун УФни хар бир таъсир учун алохида ёзамиз: берилган таъсир x учун УФни ёзишда ташқи таъсир $f=0$ деб оламиз:

$$W(p) = \frac{y}{x} = \frac{1}{1 + K_{10}} = \frac{1}{1 + K_1 K_2 + (1 + K_1 K_2 K_3) K_4 + K_5},$$

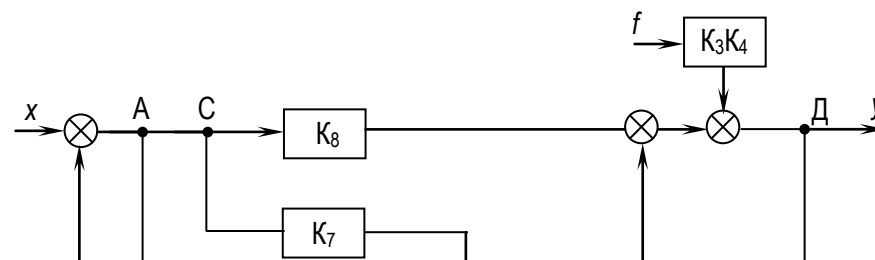
ташқи таъсир учун УФни ёзишда берилган таъсир $x=0$ деб оламиз:

$$W(p) = \frac{y}{f} = \frac{K_1 K_2}{1 + K_{10}} = \frac{K_1 K_2}{1 + K_1 K_2 + (1 + K_1 K_2 K_3) K_4 + K_5}. \quad (4.19)$$

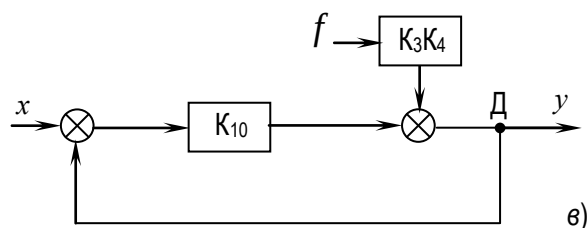
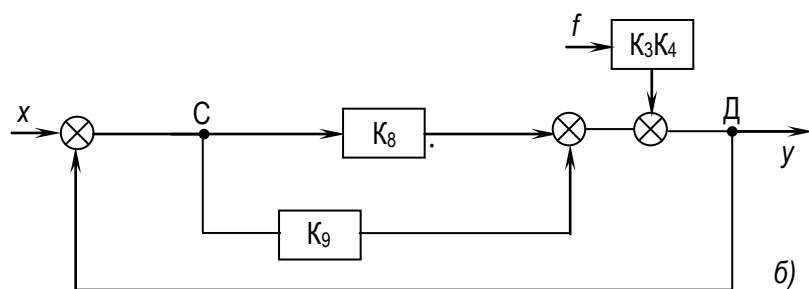
4.13-рasm. Мураккаб автомат тизим

80

Ишнинг тартиби. Автоматик бошқариш тизимининг берилган вазифавий схемасига асосан таркибий схемаларини тузишда қуйидагиларни амалга ошириш керак: 1) Бош зан-жирдаги таъсирлар ва тескари боғланиш (ТБ) занжирлари-даги оддий динамик звеноларни ажратиш ва уларнинг узатиш функцияларини (УФ) аниқлаш; 2) Тўлқинлантирувчи (ташқи) таъсирлар қўйиладиган нуқталарни аниқлаш; 3) Йиғинди тугунлари ва ТБ занжирлари учун сигнал ажратиладиган нуқталарнинг ҳолатини аниқлаш.

1-мисол. Электр машина кучайтиргичдан таъминланадиган ўзгармас ток мотор тезлигини барқарорлаштириладиган автоматик тизим

4.14-расм. Келтирилган автоматик тизим

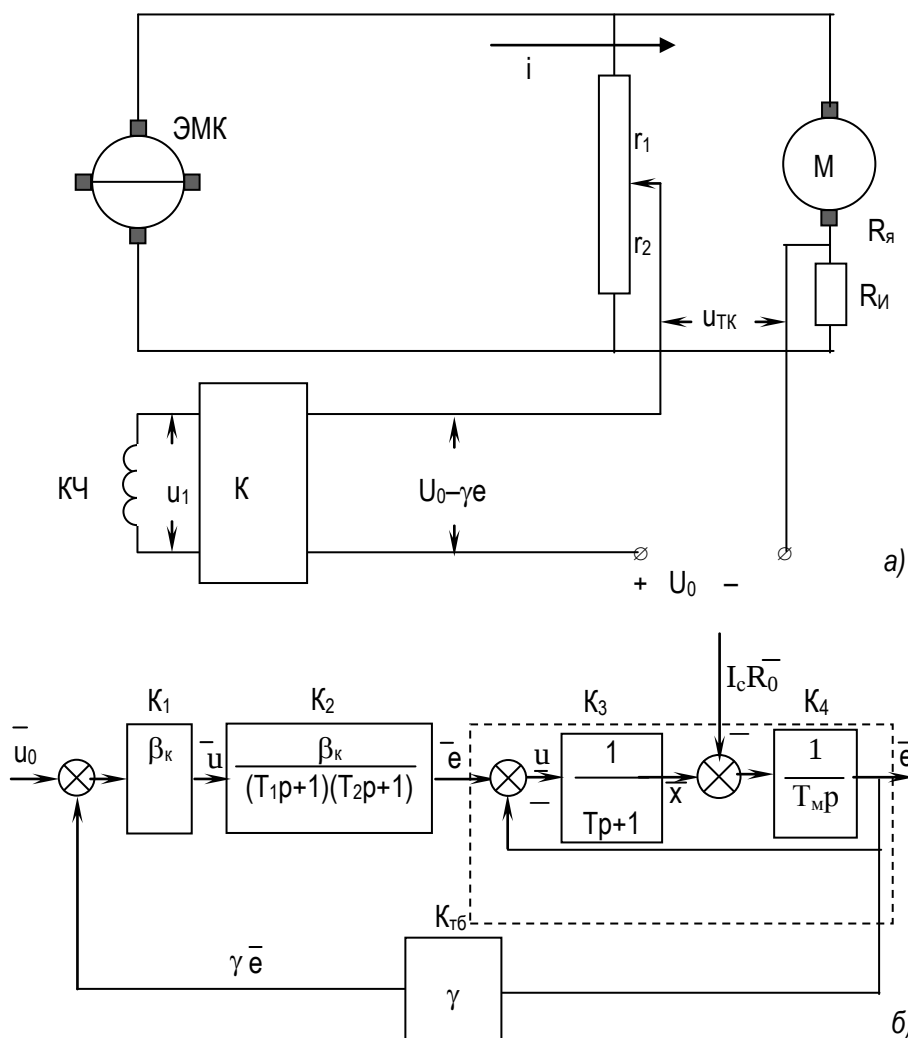
Бундай тизимнинг схемаси (4.15-расм) ўзгармас ток мотори (ЎТМ) ва уни таъминлайдиган электр машина кучайтиргич (ЭМК) ҳамда мотор тезлигини ўлчайдиган тахометрик кўприк ва тезликка пропорционал сигнални узатадиган тескари боғланиш занжиридан иборат. Бу автоматик тизим қуйидагича ишлайди: мотор валидаги юкланиш моменти кўпайса, моторнинг тезлиги пасаяди, натижада топшириқ кучланиш билан тахометрик кўприкдан олинadиган $u_{тк} = \gamma \epsilon$ кучланиш орасидаги айирма кўпаяди. Чунки тезлик пасайганда $u_{тк} = \gamma \epsilon$ кучланиш моторнинг n тезлигига боғлиқ равишда камаяди, U_0 кучланиш ЭМК да ўзгармасдан қолади. Олинган $U_0 - \gamma \epsilon$ айирма кучланиш K кучайтиргичда β_k марта кучайтирилиб, ЭМК ни бошқариш чулғамига (БЧ) узатилади. Кучайтирилган U_1 кучланиш БЧ даги токни ва натижада ЭМК дан олинadиган кучланишни кўпайтириб, мотор тезлигини орттириб, қандайдир аниқлик билан берилган топшириқ тезликни ушлаб туради. Асосий таъсир занжири бўлиб кучайтиргич, ЭМК ва мотор ҳисобланади, ТБ занжирига эса тахометрик кўприк киради. Кучайтиришларнинг ($U_0 - \gamma \epsilon$) айирмасини кучайтириш учун ТБ занжиридан ярим ўтказгичли кучайтиргич ишлатилиши мумкин. Унинг узатиш функцияси (инерциясиз звено бўлгани учун)

$$K_1 = \beta_k$$

билан ифодаланади, яъни кучланиш бўйича кучайтириш коэффициентига тенгдир.

ЭМК узатиш функцияси эса қуйидаги кўринишда бўлади:

4.3 Автоматик бошқариш тизимларининг тузилиш схемаларини тузиш учун мисоллар

4.15-расм. Тезлик бўйича тескари боғланган ЭМК—М тизимининг функционал (а) ва тузилиш схемалар (б)

$$K_2 = \frac{\bar{e}_a(p)}{\bar{u}_1(p)} = \frac{\beta}{(T_1 p + 1)(T_2 p + 1)} \quad (4.20)$$

Моторнинг ёзилган таркибий схемасини аниқлашда бош занжир учун Кирхгоф тенгламаси ва ҳаракат тенгламаларидан, яъни

$$\bar{e}_a = \bar{e} + \bar{i} R_0 + L_0 p \bar{i}, \quad (4.21)$$

$$\bar{i} = \bar{I}_c + \frac{T_m}{R_0} p \bar{e} \quad (4.22)$$

фойдаланамиз. Бунда $\bar{e}_a$, $\bar{i}$ - ЭЮК ва бош занжир токи; $\bar{e} = \omega \Phi$ - мотор якорининг ЭЮК, магнит оқими Φ ўзгармас бўлганида $\bar{e}$ фақат ω тезликка пропорционал бўлади; $R_0 = R_a + R_m + R_c$ - бош занжирнинг қаршилиги, у ЭМК ва мотор якор занжири ҳамда уловчи симларнинг (ўтказгичлар) қаршиликлари йиғиндисидан иборат; $L_0 = L_a + L_m$ - бош занжир индуктивлиги (ЭМК ва мотор якор занжир индуктивликларининг йиғиндиси); $T = L_0 / R_0$ - бош занжирнинг электромагнит вақт доимийлиги; $T_m = J R_0 / c^2$ - юритманинг электромеханик вақт доимийлиги.

(4.21) ва (4.22) тенгламаларни $\bar{e}_a$, $\bar{e}$ ва $\bar{I}_c R_0$ га нисбатан ечиб, ЭМК ЭЮК ини қуйидагича ифодалаймиз:

$$\bar{e}_a = (T_m T p^2 + T_m p + 1) \bar{e} + (T p + 1) \bar{I}_c R_0 \quad (4.23)$$

Моторнинг таркибий схемаси иккита K_3 ва K_4 звеноларидан (4.15, б-расмда узлиқли чизик билан ўралган) иборат бўлиб, мотор $\bar{e}$ ЭЮК бўйича ички манфий тескари боғланиш билан ўралгандир. Бу звеноларнинг узатиш функциялари қуйидаги кўринишга эга:

$$K_3 = \frac{1}{T p + 1}; \quad (4.24)$$

$$K_4 = \frac{1}{T_m p} \quad (4.25)$$

Тузилиш схемасида кировчи таъсир бўлиб, ЭМК нинг $\bar{e}_a$ ЭЮКи, тўлқинлантирувчи таъсир бўлиб, моторнинг вали- даги статик (юклантирувчи) моментига пропорционал бўлган $\bar{I}_c R_0$ кучланиши хизмат қилади. Кўрсатилган моторнинг таркибий схемаси билан (4.23) тенгламанинг бир-бирига мослигини кўрсатиш учун K_3 звенонинг чиқиш $\bar{x}$ сигналини қуйидаги

$$\bar{x} = (\bar{e}_a - \bar{e}) K_3 \quad (4.26)$$

кўринишда, моторнинг чиқиш коэффициентини $\bar{e}$ ни эса

$$\bar{e} = (\bar{x} - \bar{I}_c R_0) K_4 \quad (4.27)$$

ифодалаш мумкин. Бу икки тенгламани биргаликда ечиб мотор якори ЭЮК и учун қуйидаги ифодани ҳосил қиламиз

$$\bar{e} = ((\bar{e}_a - \bar{e}) K_3 - \bar{I}_c R_0) K_4 \quad (4.28)$$

Энди (4.28) га K_3 ва K_4 ларнинг (4.23), (4.25) даги ифодаларини қўйиб, ҳосил қилинган тенгликни $\bar{e}_a$ га нисбатан ечсак, яна (1.5) ифодани ҳосил қиламиз. Қўшимча, $\bar{x}$ сигнал бош занжири i токининг R_0 қаршилиққа кўпайтмаси эканлигини кўрсатиш зурур. (1.9) ифодадан $\bar{x}$ ни аниқлаб ва K_4 нинг ўрнига (1.7) даги ифодани қўямиз:

$$\bar{x} = \frac{\bar{e}}{K_4} + \bar{I}_c R_0 = T_m p \bar{e} + \bar{I}_c R_0 \quad (4.29)$$

(4.29) ва (4.22) тенгламаларни барқарор режим учун солиштирганимизда

$$x = i R_0. \quad (4.30)$$

Тахометрик кўприкнинг узатиш функцияси инерциясиз звено деб қаралади

$$K_{тб} = \frac{\bar{U}_{тк}}{\bar{e}} = \gamma, \quad (4.31)$$

бунда γ - мотор ЭЮК билан тахометрик кўприк чиқишидаги кучланиш ўртасидаги пропорционаллик коэффициентидир. Таркибий схемадаги тескари боғланиш занжирида сигнални олиш нуқтаси бўлиб моторнинг $\bar{e}$ ЭЮК ҳисобланади. Агарда моторнинг магнит оқими $\Phi = \text{const}$ бўлса, унда ЭЮК бўйича тескари боғланишни тезлик бўйича тескари боғланиш деб қаралса бўлади. Айрим ҳолларда таркибий схемадаги бош занжир йўналишидан зарур бўлган тескари боғланиш учун электр сигналинини олиш нуқтаси бўлмаслиги мумкин. Унда бундай нуқтани сунъий ҳосил қилиш керак. Бунга мисол қилиб қувватли занжирдан кучланиш бўйича тескари боғланиш сигналинини олишни кўрамиз.

Кучланиш бўйича манфий тескари боғланиш

4.16,а-расм чизмасида тескари боғланиш занжирига моторга келадиган кучланишнинг бир қисми узатилади. Мотор валида юк кўпайса, якор занжирида бу моментнинг қаршилигини енгитиш учун ток кўпаяди. Натижада ЭМК якори қаршилигида кучланиш пасайиши ортади ва ташқарига, яъни мотор якорига келтириладиган кучланиш камаёди. Демак, берилган топшириқ U_0 кучланиш билан тескари боғланиш үи кучланиш орасидаги айирма кўпаяди. Бу эса, ўз навбатида ЭМК нинг бошқариш чулғамига (БЧ) келтирилган кучланишнинг ортишига ва ЭМК чиқишидаги ЭЮК нинг кўпайишига, яъни мотор якоридаги кучланишнинг ошишига ҳамда унинг тезлигини берилган меъёрга ушлаб туришга хизмат қилади. Бу ҳолда, бош занжир звенолари ва уларнинг узатиш функциялари олдингидек қолади, фақат тескари боғланиш занжирининг элементлари таркиби ўзгаради, холос.

Таркибий схемада кучланиш олишга мос нуқта бўлмаганлиги сабабли уни сунъий ҳосил қилиш керак. Буни амалга оширишда моторнинг оператор тенгламасидан фойдаланамиз ва уни қуйидаги кўринишда ёзамиз:

$$\bar{u} = (T_{mm} T_m p^2 + T_{mm} p + 1) \bar{e} + (T_m p + 1) \bar{I}_c R_0 p_m \quad (4.32)$$

(4.32) ифода моторнинг ЭЮК ва кучланишини ўзаро боғлайди. Бундаги $\bar{e} = c\omega$; $p_m = R_m/R_0$ – мотор якорининг нисбий қаршилиги.

Кучланиш u ни олиш учун тескари боғланиш занжирининг таркибидан (4.16,б-расм) фойдаланиш мумкин. Ҳақиқатан ҳам $\bar{e}$ ни $\bar{u}$ га ўзгартирадиган дифференциал тенгламасининг кўринишидаги ифодаси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$\bar{u} = \bar{e} + (\bar{e} K_5 + \bar{I}_c R_0 p_m) K_6. \quad (4.33)$$

Агарда (4.33) тенгламадаги K_5 ва K_6 узатиш функцияларининг ўз ифодаларини қўйсак, унда (4.30) тенгламани ҳосил қиламиз.

2-мисол. Мотор тезлигини якор занжирида магнит кучайтиргич бўлган мўътадилловчи автоматик тизим

Мотор тезлиги бўйича мустахкам манфий тескари боғланиш тахогенератор ёрдамида амалга оширилган мотор тезлигини берилган меъёрда ушлаб туришнинг вазифавий схемаси 4.17,а-расмда келтирилган. Бундан ташқари ўткинчи жараёнлар вақтида пайдо бўладиган тебранишларни тинчлантириш учун мўтадилловчи

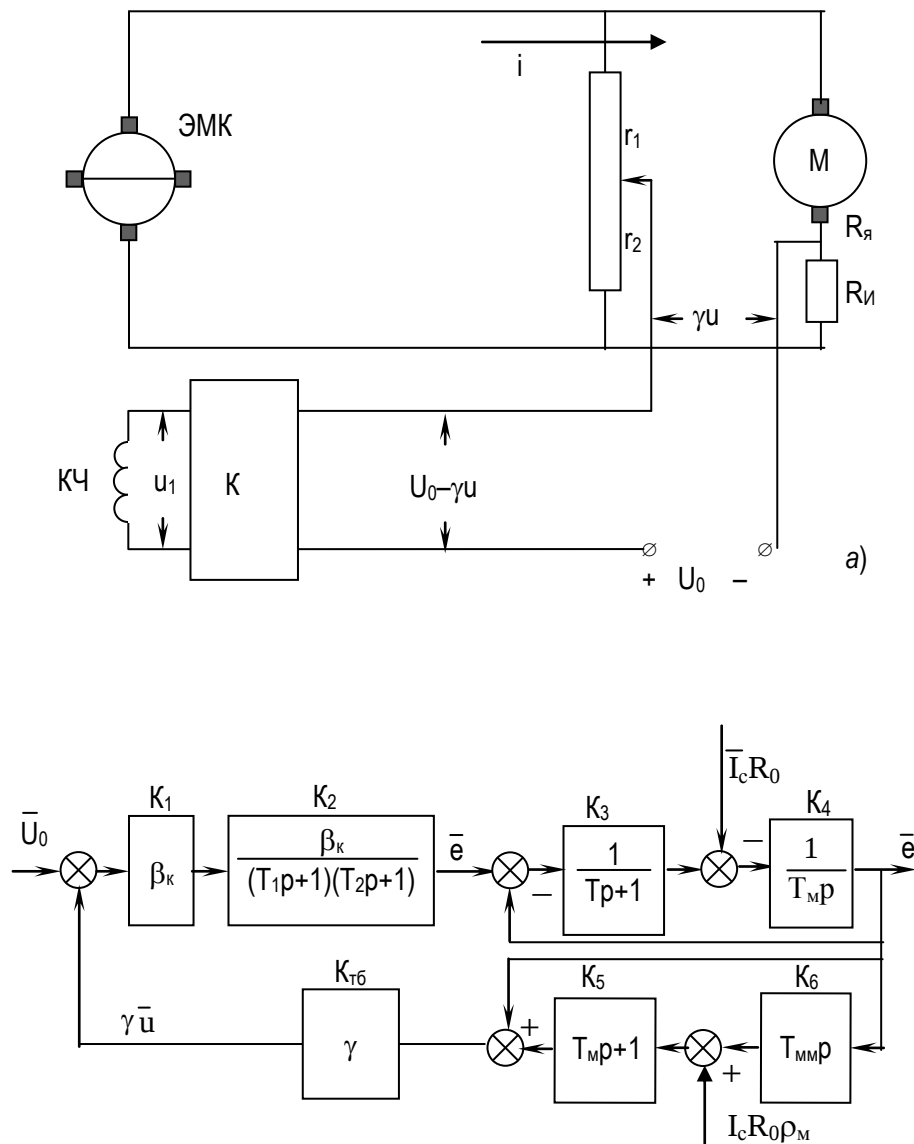
4.16-расм. Кучланиш бўйича тескари боғланган функционал (а) ва тузилиш схемалар (б)

трансформатор ТрМ ёрдамида чизмада тахогенераторни ЭЮК бўйича эластик (турланувчи)⁸⁷ манфий тескари боғланиш ҳам киргизилган. Эластик тескари боғланишни мўтадилловчи таъсир мотор тезлигини вақт ичида берилган қонундан оғишида бу тескари боғланиш келиб чиққан оғишнинг (ўзгаришнинг) ўрнини тўлдиришга интилади. Мустахкам тескари боғланишнинг таъсири эса қуйидагича кечади. Мотор валида (қаршилик) юк моменти кўпайиши билан унинг тезлиги камаяди, натижада валга мустахкам уланган тахогенераторнинг тезлиги ва ЭЮК ҳам пасаяди. Бунда берилган топшириқ U_0 кучланиш билан тахогенераторни $e_{гг} = \gamma e$ ЭЮК орасидаги айирма ортади. Бу эса магнит кучайтиргичнинг (МК) магнитланиш даражасини кўпайтиради ва унинг ишчи чулғамларининг индуктивлигини камайтиради. Натижада МК чиқишида кучланиш ортади ва моторнинг тезлиги маълум даражадаги аниқлик билан берилган топшириқ қийматига тенглашади.

Агар маълум ораликда магнит кучайтиргични, вақт доимийсини, кучайтириш коэффициенти ҳамда ишчи занжири қаршилигини ўзгармас деб олсак, автоматик бошқариш тизимини чизиқли деб қарасак бўлади. Бу тизимнинг таркибий схемаси 4.17,б –расмда келтирилган. Магнит кучайтиргич [1] инерцион звено бўлиб, унинг узатиш функцияси қуйидагича ифодаланади:

$$K_{\text{МК}} = \frac{\beta_0}{T_1 p + 1}, \quad (4.34)$$

Бунда β_0 - бошқариш чулғами БЧ га нисбатан кучланиш бўйича магнит кучайтиргичнинг кучайтириш коэффициенти; T_1 - магнит кучайтиргичнинг ҳамма ишлатилган бошқариш чулғамлари вақт доимийларининг йиғиндисига тенг электромагнит вақт доимийлигидир.

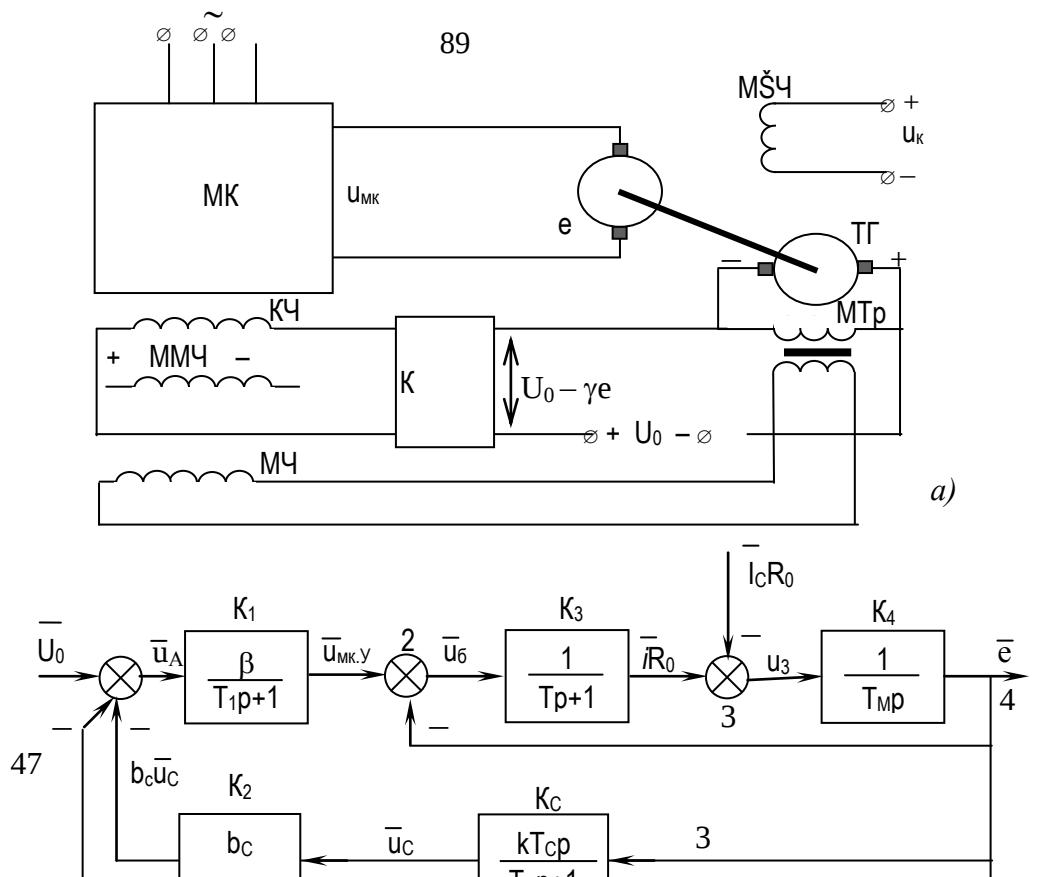

$$K_1 = \frac{\beta_k \beta_0}{T_1 p + 1} = \frac{\beta}{T_1 p + 1} \quad (4.35)$$

боғланиш ёрдамида аниқлаш мумкин, бунда $U_n(E_0)$ - МКнинг юк токи $I_{юн}$ номиналга тенг бўлганида ва МКнинг ташқи тавсифи ордината ўқи билан кесишадиган (яъни юк токи $I_{ю} = 0$ бўлганда) нуктадаги E_0 ЭЮК билан аниқланадиган МК нинг чиқишидаги кучланиш.

$$K_c = \frac{kT_c p}{T_c p + 1} \quad (4.37)$$

Таркибий схемадаги (4.17,б–расм) эластик тескари боғланиш занжирига мўътадилловчи чулғамнинг β_c - кучайтириш

$$b_c = \frac{\beta_c}{\beta} \quad (4.38)$$
$$K_{T\bar{6}} = \gamma \quad (4.39)$$

4.17-расм. Якор занжирида магнит кучайтиргич бўлган мотор тезлигини мўътадиллаш автоматик тизимининг функционал (а) ва тузилиш схемалари (б)

4.4 Тузилиш схемаларга асосан тизимнинг узатиш функцияларини ва оператор тенгламаларини тузиш

Тузилиш схемалар автоматик бошқариш тизимларининг узатиш функцияларини (УФ) ва оператор тенгламаларини тузишни осонлаштиради. Динамик тизимларнинг УФ лари нолдан чапга йўналадиган бошланғич шартларни ўз ичига олмайдиган шарт яъни ($t < 0$) асосида тузилади. Тузилиш схемаси чизмалари динамик бўғинларининг УФ лари асосида тузилган дифференциал тенгламаларнинг оператор тенгламаларида ҳам нолдан чапга камайиб боровчи бошланғич шартларга риоя қилинмайди. Баъзи ҳолларда оператор тенгламаларни тузишда, тизимнинг ўткинчи ва ўзгарувчан жараёнларини бошланғич шартини нолга тенг бўлмаган ($t < 0$) ҳол учун ҳам эътиборга олиниши керак бўлади. Бу ҳолда оператор тенгламалар ўзгарувчан эмас, балки тўла ўзгарувчан ҳолатда бўлади.

УФ берилган таъсирларнинг биттасига нисбатан тизимга $t=0$ берилган ҳол учун тузилади, иккиламчи таъсирлар 0 га тенг деб қабул қилинади. 4.17,б–расмда берилган таркибий схеманинг оператор

тенгламалари ва узатиш функцияларини мисол тариқасида кўриб чиқамиз.

Оператор тенгламалар. 1, 2, ва 3 тугунларидаги таъсирлар (4.17,б–расм), асосида қуйидаги тенгламалар тизимини ҳосил қиламиз:

$$\left. \begin{aligned} \bar{u}_1 &= \bar{U}_0 - \bar{e}K_c K_2 - eK_{т6}; \\ \bar{u}_2 &= \bar{u}_A K_1 - \bar{e}; \\ \bar{u}_3 &= \bar{u}_B K_3 - \bar{I}_c R_0. \end{aligned} \right\} \quad (4.40)$$

Тизимнинг чиқиш (ростлаш) координатаси $\bar{e}$ қуйидаги ифода билан аниқланади

$$\bar{e} = \bar{u}_3 K_4. \quad (4.41)$$

(4.40) ва (4.41) тенгламаларни биргаликда ечамиз ва $\bar{e}$ учун қуйидаги ифодани ҳосил қиламиз,

$$\bar{e} = \{[(\bar{U}_0 - \bar{e}K_c K_2 - \bar{e}K_{т6})K_1 - \bar{e}]K_1 - \bar{I}_c R_0\}K_3. \quad (4.42)$$

(4.42) тенгламадан $\bar{U}_0$ ва $\bar{I}_c R_0$ таъсирлар билан ростлаш катталиги $\bar{e}$ га боғлиқлиги таркибий схеманинг тенгламасини ҳосил қиламиз:

$$\bar{e} = \frac{g_1 \bar{U}_0 K_1 K_3 K_4 - \bar{I}_c R_0 K_4}{1 + K_c K_2 K_1 K_3 K_4 + K_{т6} K_1 K_3 K_4 + K_3 K_4}.$$

Бу тенгламага кўрсаткичларнинг мос узатиш функцияларини кўямиз

$$\bar{e} = \frac{\bar{U}_0 \beta(T_c p + 1) - \bar{I}_c R_0 (T_p + 1)(T_1 p + 1)(T_c p + 1)}{(T_1 p + 1)(T_m T_p^2 + T_m p + 1)(T_c p + 1) + (b_c k + \gamma)\beta T_c p + \gamma\beta}. \quad (4.43)$$

Узатиш функциялари (УФ). (4.43) оператор тенгламасидан берилган ёки ташқи таъсир бўйича узатиш функциясини тузиш мумкин.

Биринчи ҳолатда (4.43) тенгламадаги $\bar{I}_c R_0$ ташқи таъсирни нолга тенг деб олиб, тузилиш схемасининг берилган таъсири бўйича УФ ни топамиз:

$$W(p) = \frac{\bar{e}}{\bar{U}_0} = \frac{\beta(T_c p + 1)}{(T_1 p + 1)(T_m T_p^2 + T_m p + 1)(T_c p + 1) + (b_c k + \gamma)\beta T_c p + \gamma\beta}. \quad (4.44)$$

Агар (4.43) тенгламадаги $\bar{U}_0$ берилган таъсирни нолга тенг деб олсак, у холда тизимнинг ташқи таъсири бўйича УФ ни топамиз:

$$W(p) = \frac{\bar{e}}{-\bar{I}_c R_0} = \frac{(T_p+1)(T_1 p+1)(T_c p+1)}{(T_1 p+1)(T_m T p^2 + T_m p+1)(T_c p+1) + (b_c k + \gamma)\beta T_c p + \gamma\beta}. \quad (4.45)$$

бўлади. (4.43) оператор тенгламаси ҳамда УФ лари (4.44) ва (4.45) ларнинг махражлари бир хил кўринишга эга, яъни тузилиш схемасининг характеристик тенгламасини беради:

$$a_4 p^4 + a_3 p^3 + a_2 p^2 + a_1 p + a_0 = 0, \quad (4.46)$$

бу ерда,

$$\begin{aligned} a_4 &= T_1 T T_m T_c; \quad a_3 = (T_1 T + T_1 T_c + T T_c) T_m; \\ a_2 &= T_1 T_m + T_1 T_c + T T_m + T_c T_m; \\ a_1 &= T_1 + T_m + (1 + (b_c k + \gamma)\beta) T_c; \quad a_0 = 1 + \gamma\beta. \end{aligned}$$

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Автоматик бошқариш тизимининг тузилиш схемаларининг элементлари хақида тушунча беринг
2. Звенолар кетма-кет уланганда эквивалент узатиш функцияси қандай айқланади?
3. Звенолар параллел уланганда эквивалент узатиш функцияси қандай айқланади?
4. Мусбат ва манфий тескари боғланишлар мавжуд бўлганда тизимнинг узатиш функцияси қандай айқланади?
5. Звеноларни инверсли алмаштириш қандай амалга оширилади?
6. Сигнални олиш нуқтаси қандай кўчирилади?
7. Жамловчи элемент схеманинг бошқа жойига қандай кўчирилади?
8. Ташқи таъсир қандай кўчирилади?
9. ЭМК-М тизимининг тузилиш схемасини чизиб беринг
10. Тузилиш схемасини асосан тизимнинг оператор тенгламасини тузиб беринг.

V. АВТОМАТИК БОШҚАРИШ ТИЗИМИНИНГ БАРҚАРОРЛИГИ

93

5.1 Чизиклаштирилган тизимларнинг барқарорлик тушунчаси

Автоматик бошқариш тизими (АБТ), ҳар қандай динамик тизим каби, доимо ҳар хил таъсирлар остида бўлиб, мувозанат ҳолати бузилиб, уларда ўткинчи жараёнлар кечади. Бундай таъсирларга машина юкламаси, таъминот энергиясининг бирорта кўрсаткичи, машина қисмларидаги қаршилиқ кучлари ёки ҳаракатининг ўзгариши кабилари мисол бўлади. Натижада тизим мувозанат ҳолатидан чиқиб, ўткинчи жараён туфайли назорат қилинадиган қиймат ўзгаради, хато пайдо бўлади. Барқарор АБХ таъсир йўқолганидан кейин яна олдинги ҳолатга қайтиб келади ёки таъсир қолса тизим янги мувозанат ҳолатини эгаллайди. Бунда сифатли АБХ мувозанат ҳолатига ўтишда қиладиган хатоси ва вақти бузилган миқдорда бўлади. Агар тизим сифатсиз бўлса,

хато катта бўлиб, ишни ёки махсулотни сифатига, сонига, ишчи машина ёки технологиянинг шикастланишига ёки бузилишга олиб келади. Худди шунингдек беқарор АБХ ҳам катта зарар ёки таловатларга олиб келиши мумкин. Шу сабабли беқарор АБТ ишга яроқли бўлмайди ва у хавф туғдиради. Техникадаги, табиатдаги барча хақиқий тизимлар озми-кўпми ночизик бўлади. Тизимларнинг ночизик бўлишига хаддан ташқари омиллар кўпдир. Шу билан бирга кўпгина тизимлар чизиклиликлка яқиндир, шунинг учун уларни амалиётда чизикли деб олса ва лойихасини яратса катта хато бўлмайди.

Шу билан бирга ночизикли тизимлар ҳаёт учун муҳим ва улардан тўғри ва унумли фойдаланиш зарур.

Биз қарайдиган тизимларни чизиклаштирилган деб ҳисоблаймиз. Булар қаторига деярли чизикли ва маълум чегарада чизиклаштирилган тизимлар киришини эътиборга оламиз. Умуман олганда тизим хақиқий тизимни идеаллаштирилган модели деб қараса ҳам бўлади.

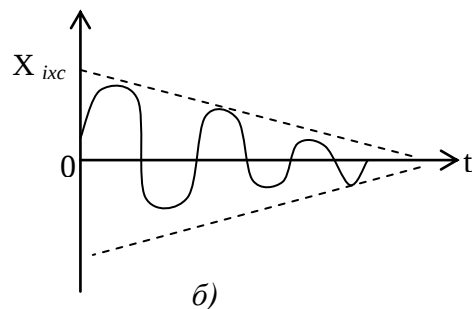
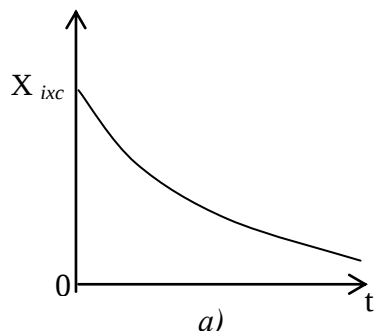
Чизикли тизимнинг барқарорлиги деб, вақт ўтиши билан ўткинчи жараённинг сўниш хусусиятига, бошқача қилиб айтганда, тизимнинг хусусий (эркин) ҳаракатини қуйидаги

$$t \rightarrow \infty \text{ бўлганда } X_{ixc} \rightarrow 0 \quad (5.1)$$

хоссасига айтилади.

Яна бу (5.1) математик асослашда, АБТ характеристик тенгламасининг барча хақиқий илдизларини (формула) манфий ишорага эгаллиги кўзда тутати. Бундай ечим тенглама илдизи фақат манфий хақиқий қисмга эга бўлса, 5.1 а-расмдаги, илдиз комплекс қийматга эга бўлиб, хақиқий қисми манфий бўлса 5.1,б-расм кўринишли сўнувчи ўткинчи жараён графигига эга бўлади.

Агарда характеристик тенгламани λ_i илдизларидан бирортаси мусбат эга бўлса, 5.2,а-расм (фақат хақиқий қисми илдиз) ёки 5.2,б-расм (комплекс илдизли) да кўрсатилган ўсиб борувчи ўткинчи жараёнга эга бўлади.

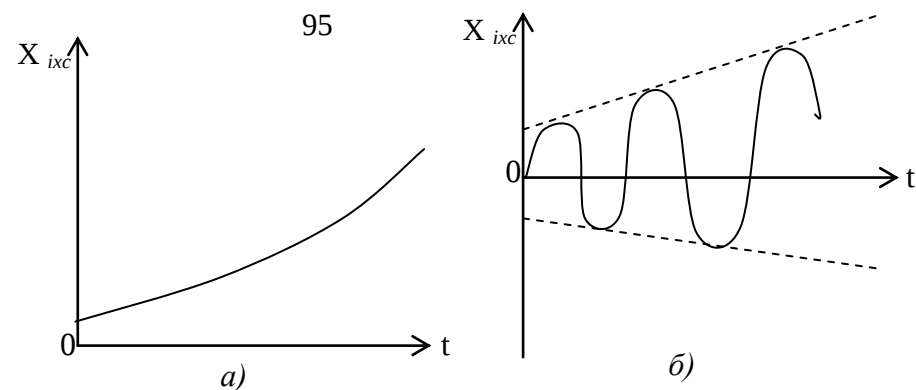

5.1-расм. Барқарор тизимнинг ўткинчи характеристикаси Агарда характеристик тенглама илдизлари ичида бирорта нолга ($\lambda_i=0$) тенг ёки соф бир жуфт мавҳум ($\lambda_{i,i+1}=\pm j\omega$) илдизга эга бўлса, қолган илдизларнинг барчасида хақиқий қисмлари манфий ишорали бўлса, унда АБТ барқарорлик чегарасида жойлашган деб, тан олинади. Чунки нолга тенг илдиз, бу мусбат ва манфийлар орасидаги чегара бўлади, соф мавҳум илдиз эса бу мусбат хақиқий қисми комплексли илдизлар ўртасидаги чегара деб қаралишидан келиб чиқади.

Ёпиқ тизимларнинг етарли барқарорлиги зарур бўлгани учун уларнинг чегара холини четда қолдирамиз.

Демак, чизикли тизимни барқарорлик шarti бўлиб, унинг характеристикаий тенгламасини барча λ_i илдизлари комплекс λ ўзгарувчининг чап ярим текислигида жойлашган (5.3-расм) бўлиши шарт. Илдизлар текисликнинг мавҳум ω ўқи барқарорлик чегараси бўлиб хизмат қилади.

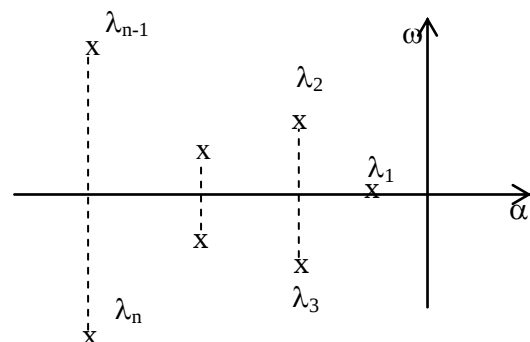
Чизикли тизимни уч турли барқарорлик чегарасини ажратиш мумкин, булар қуйидагилар билан баҳоланади:

5.2-расм. Барқарор бўлмаган тизимнинг ўткинчи характеристикаси

- а) нолга тенг илдиз $\lambda_1=0$;
 б) соф мавхум жуфт илдиз $\lambda_{1,2}=\pm j\omega$;
 в) чексиз узоклаштирилган илдиз $\lambda_1=\infty$

Комплекс текисликда чексизликни чексизликка узоклаштирилган нукта ёки нолга тескари деб қаралади. Шу сабабли уни ҳам мусбат (ўнг) ва манфий (чап) ярим текисликларнинг чегараси бўлиб ҳисобланади.

5.3-расм. Барқарор тизим илдизларининг жойлашуви

Биринчи $\lambda_1=0$ ҳолда барқарорлик чегараси нодаврий (апериодик), иккинчи $(\lambda_{1,2}=\pm j\omega)$ ҳолда тебранма деб аталади. Шунинг билан бирга илдизни мавхум қисм ω қиймати барқарорлик тизимни сўнмас тебраниш частотасига тенг бўлади, чунки чегарасидаги бўлганда

$$X_{xc} = A \sin(\omega t + \beta)$$

ечимга эга бўламиз, бунда A ва β бошланғич шартлар билан аниқланади.

5.2. Раус–Гурвиц мезони бўйича барқарорликни аниқлаш

Юқорида кўрсатилгандек, тизимнинг барқарорлиги ҳақида уни характеристиктенгламаси илдизларига қараб фикр юргизиш зарурлигини англадик. Аммо юқори даражали тенгламанинг илдизларини аниқлаш мураккаб масаладир. Шу сабабли характеристик тенгламанинг илдизларини аниқламасдан бевосита тенглама коэффициентлари асосида хулоса берадиган барқарорлик мезонлари яратилган. Бундай мезонларни ҳар хил шакллари ва уларнинг назарий асослари олий алгебра фанида батафсил ўтилади. Автомат ростлаш назариясида эса алгебраик мезонлардан энг кўп ишлатиладиганлари бу Раус ва Гурвиц мезонлари бўлиб, биз асосан Гурвиц мезонини кўриш билан чекланамиз, чунки уларнинг мазмуни бир бўлиб, баёнлаш шакли ҳар хилдир.

Раус–Гурвиц мезони тизим барқарорлигини аниқлашнинг алгебраик усулидир. Бу усулга биноан ёпиқ АРТ нинг характеристик тенгламаси

$$a_0 p + a_1 p^{n-1} + \dots + a_{n-1} p + a_n = 0 \quad (5.2)$$

$a_0 > 0$ бўлганида a_n коэффициентларидан устун ва қаторларининг сони ўзаро тенг бўлган квадрат матрица тузилади:

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & a_3 & a_5 & 0 & \dots & 0 & 0 \\ a_0 & a_2 & a_4 & 0 & \dots & 0 & 0 \\ 0 & a_1 & a_3 & a_5 & \dots & 0 & 0 \\ \dots & & & & & a_{n-1} & 0 \\ 0 & \dots & 0 & 0 & \dots & a_{n-2} & 0 \end{vmatrix}$$

Матрицанинг бош диагонали бўйича a_1 дан бошлаб a_n гача бўлган коэффициентлар ёзилади. Шу диагоналдан юқорига ўсиб борувчи коэффициентлар, пастга эса индекси камайиб борувчи коэффициентлар ёзилади. Мавжуд бўлмаган коэффициентларнинг ўрни ноллар билан тўлдирилади.

Чизиқли тизим турғунлиги учун характеристик тенглама коэффициентларидан тузилган (5.3) матрицанинг n -та детерминантлари мусбат ишорали бўлишлиги зарур ва етарлидир. Бош детерминантлар:

$$\Delta_1 = a_1 > 0; \quad \Delta_2 = \begin{vmatrix} a_1 & a_3 \\ a_0 & a_2 \end{vmatrix} > 0; \quad \Delta_3 = \begin{vmatrix} a_1 & a_3 & a_5 \\ a_0 & a_2 & a_4 \\ 0 & a_1 & a_3 \end{vmatrix} > 0; \quad (5.3)$$

Булар Гурвиц детерминантлари (аниқловчилари) деб аталади. Гурвицнинг охирги аниқловчиси, юқоридаги (5.3) матрицага биноан детерминанти:

$$\Delta_n = \Delta_{n-1} a_n \quad (5.4)$$

Шу сабабли уни мусбатлилиги $\Delta_{n-1} > 0$ бўлганида ва $a_n > 0$ бўлиш билан изоҳланади. Буларнинг ичида Гурвиц детерминантларининг охиридан олдингиси, яъни Δ_{n-1} аниқловчи энг муҳимидир.

Айрим тенгламалар учун мисол сифатида Гурвиц мисолининг ишлатилишини кўрамиз.

1. Учинчи даражали тенглама:

$$a_0 p^3 + a_1 p^2 + a_2 p + a_3 = 0$$

Бош детерминант

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & a_3 & 0 \\ a_0 & a_2 & 0 \\ 0 & a_1 & a_3 \end{vmatrix}$$

Гурвиц шarti

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & a_3 \\ a_0 & a_2 \end{vmatrix} = a_1 a_2 - a_0 a_3 > 0$$

Демак тизим барқарор бўлишлиги учун барча a_0, a_1, a_2, a_3 –коэффициентлар мубат бўлиши ва Гурвиц шarti бажарилиши зарур.

2. Тўртинчи даражали тенглама:

$$a_0 p^4 + a_1 p^3 + a_2 p^2 + a_3 p + a_4 = 0$$

Бош детерминант

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & a_3 & 0 & 0 \\ a_0 & a_2 & a_4 & 0 \\ 0 & a_1 & a_3 & 0 \\ 0 & 0 & a_0 & a_4 \end{vmatrix}$$

Гурвиц шarti

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & a_3 \\ a_0 & a_2 \end{vmatrix} = a_1 a_2 - a_0 a_3 > 0$$

$$\Delta_2 = \begin{vmatrix} a_1 & a_3 & 0 \\ a_0 & a_2 & a_4 \\ 0 & a_1 & a_3 \end{vmatrix} = a_1(a_2 a_3 - a_1 a_4) - a_0 a_3^2 > 0$$

$$\text{ёки } \Delta_2 = a_3(a_1 a_2 - a_3 a_0) - a_1^2 a_4 = a_3 \Delta_1 - a_1^2 a_4 > 0$$

Аниқловчи Δ_2 мусбат бўлиши учун албатта $\Delta_1 > 0$ бўлиши шart. Шу сабабли тўртинчи даражали тенглама учун барқарорлик шarti қуйидаги нисбатан билан ифодаланади:

$$a_3(a_1 a_2 - a_3 a_0) - a_1^2 a_4 > 0$$

3. Бешинчи даражали тенглама:

$$a_0 p^5 + a_1 p^4 + a_2 p^3 + a_3 p^2 + a_4 p + a_5 = 0$$

бундай тенглама билан ифодаланган тизимнинг барқарорлиги учун

$$\Delta_2 = a_1(a_2 a_3 - a_1 a_4) - a_0(a_3^2 - a_5 a_1) > 0;$$

$$\Delta_3 = (a_3 a_4 - a_2 a_5)(a_1 a_2 - a_0 a_3) - (a_1 a_4 - a_0 a_5)^2 > 0;$$

бўлиши шart.

Раус ва Гурвиц мезони бўйича тизим барқарорлигини аниқлашга мисол келтирамиз: 4.17,б- расмда берилган [1] тизим барқарорлигини текшириш учун қуйидаги кўрсаткичлар берилган:

$$T_1 = 0,1 \text{ с}; \quad T_m = 0,2 \text{ с}; \quad T_c = 0,1 \text{ с}; \quad T = 0,05 \text{ с}; \quad \beta = 20; \quad b_k = 0,1; \quad \gamma = 0,2.$$

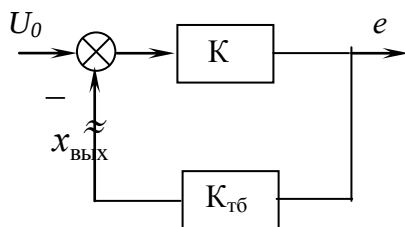
$-I_c R_0 = 0$ деб қабул қилиб, 4.17,б- расмдан бош тескари боғланишни ўз ичига оладиган (5.4-расм), бир звеноли очиқ тузилма схемасини ҳосил қиламиз:

Бунда:

$$K = \frac{K_1 K_3 K_4}{1 + K_2 K_c K_1 K_3 K_4} = \frac{\beta(T_c p + 1)}{(T_1 p + 1)(T_m T p^2 + T_m p + 1) + \beta b_c k T_c p} \quad (5.5)$$

га тенг. Тескари боғланиши узилган тизимнинг (5.4-расм), узатиш функциясини ёзамиз:

$$W(p) = K K_{тб} = \frac{\gamma \beta (T_c p + 1)}{(T_1 p + 1)(T_m T p^2 + T_m p + 1)(T_c p + 1) + \beta b_c k T_c p} \quad (5.6)$$

5.8-расм. Тескари боғланиши узилган схема

(5.6) тенгламанинг махражини алоҳида ечамиз:

$$(T_1 p + 1)(T_m T p^2 + T_m p + 1)(T_c p + 1) + \beta b_c k T_c p = T_1 T_c T_m T p^4 + T_m T_1 T p^3 + T_m T T_c p^3 + T_m T_c T_1 p^3 + T_m T p^2 + T_m T_1 p^2 + T_m T_c p^2 + T_1 T_c p^2 + T_m p + T_1 p + T_c + \beta b_c k T_c p$$

ва характеристик тенгламанинг коэффициентларини Раус–Гурвиц мезони бўйича алгебраик натижаларини аниқлаймиз:

$$W(p) = \frac{b_1 p + b_0}{a_0 p^4 + a_1 p^3 + a_2 p^2 + a_3 p + a_0} \quad (5.7)$$

Бу ерда, $a_0 = T_m T_1 T T_c = 0,2 \cdot 0,1 \cdot 0,05 \cdot 0,1 = 0,0001$;

$$a_1 = T_m T T_1 + T_m T T_c + T_1 T_c T_m = 0,2 \cdot 0,05 \cdot 0,1 + 0,2 \cdot 0,05 \cdot 0,1 + 0,1 \cdot 0,1 \cdot 0,2 = 0,004$$

$$a_2 = T_m T + T_m (T_1 + T_c) + T_1 T_c = 0,2 \cdot 0,05 + 0,2 \cdot (0,1 + 0,1) + 0,1 \cdot 0,1 = 0,06$$

$$a_3 = T_m + T_1 + T_c (1 + \beta b_c k) = 0,2 + 0,1 + 0,1 \cdot (1 + 20 \cdot 0,1) = 0,6$$

$$a_4 = 1$$

$$b_0 = \gamma \beta = 0,2 \cdot 20 = 4$$

$$b_1 = \gamma \beta T_c = 0,2 \cdot 20 \cdot 0,1 = 0,4$$

Гурвиц мезони бўйича $a_0 > 0$; $a_1 > 0$; $a_2 > 0$; $a_3 > 0$; $a_4 > 0$ бўлгани сабабли зарурий шарт бажарилган. Аммо етарли бўлишлиги учун $\Delta_{n-1} = a_3(a_1 a_2 - a_0 a_3) - a_4 a_1^2 > 0$ шарт ҳам бажарилиши керак. Фақат ўша ҳолдагина тизим барқарор дейилади, яъни

$$\Delta_1 = \begin{vmatrix} a_1 & a_3 \\ a_0 & a_2 \end{vmatrix} = a_1 a_2 - a_3 a_0 = 0,004 \cdot 0,06 - 0,6 \cdot 0,0001 = 0,00018 > 0$$

$$\Delta_2 = \begin{vmatrix} a_1 & a_3 & 0 \\ a_0 & a_2 & a_4 \\ 0 & a_1 & a_3 \end{vmatrix} = a_1(a_2 a_3 - a_1 a_4) - a_0 a_3^2 = 0,004(0,06 \cdot 0,6 - 0,004 \cdot 1) - 0,0001 \cdot 0,6^2 = 92 \cdot 10^{-6} > 0$$

Натижалар ва коэффициентлар манфий эмас, демак Гурвиц мезони бўйича тизим барқарор.

5.3 Найквист мезони бўйича барқарорликни аниқлаш

Найквист мезони частота характеристикалардан фойдаланишга асосланган бўлиб, у очиқ тизимни амплитуда–фаза характеристикаси бўйича ёпиқ АБТ барқарорлиги ҳақида ҳукм чиқаришга имкон беради. Бунинг учун мисол сифатида бир контурли (4.4–расм) тизимни оламиз. Ёпиқ тизим учун узатиш функцияси:

$$W(p) = \frac{W_0(p)}{1 + W(p)} \quad (5.8)$$

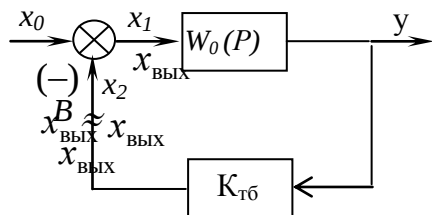
бунда $W(p) = W(p) \cdot W_{тб}(p)$

Шунингдек В нуктадан узилган очиқ тизимни $W(p)$ узатиш функциясидир. Умумий ҳолда $W_0(p)$ бир нечта кетма-кет уланган $W_1(p)_1$ $W_2(p)_1 \dots$ звенолардан иборат бўлиши мумкин. Энди Найквист мезонини талабига мувофиқ очиқ ва ёпиқ ҳолатли контурларнинг УФ орасидаги боғланишни аниқлаймиз.

$$1+W(P) = 1 + \frac{D(P)}{G(P)} = \frac{G(P) + D(P)}{G(P)} \quad (5.9)$$

функцияни кўрамиз. Бундаги ифоданинг сурати ёпиқ ҳолатдаги тизимни характеристик полиноми (кўп хади) бўлса, махражи бош тескари боғланиш занжири бўйича очиқ тизимни характеристик полиномидир.

101

5.5–расм. Бир контурли ёпиқ тизимнинг функционал схемаси.

Очиқ тизимни УФ

$$W(P) = \frac{D(P)}{G(P)} \quad (5.10)$$

(5.8) ифодадан кўриниб турибди.

Амалиётда ишлатиладиган тизимларда $D(P)$ полиноми даражаси $G(P)$ полиномидан ошмайди, унда ёпиқ тизимнинг характеристик тенгламаси

$$G(P) + D(P) = 0 \quad (5.11)$$

илдизлар сони очиқ тизим характеристик тенгламаси

$$G(P) = 0 \quad (5.12)$$

илдизлари сонига тенг бўлади.

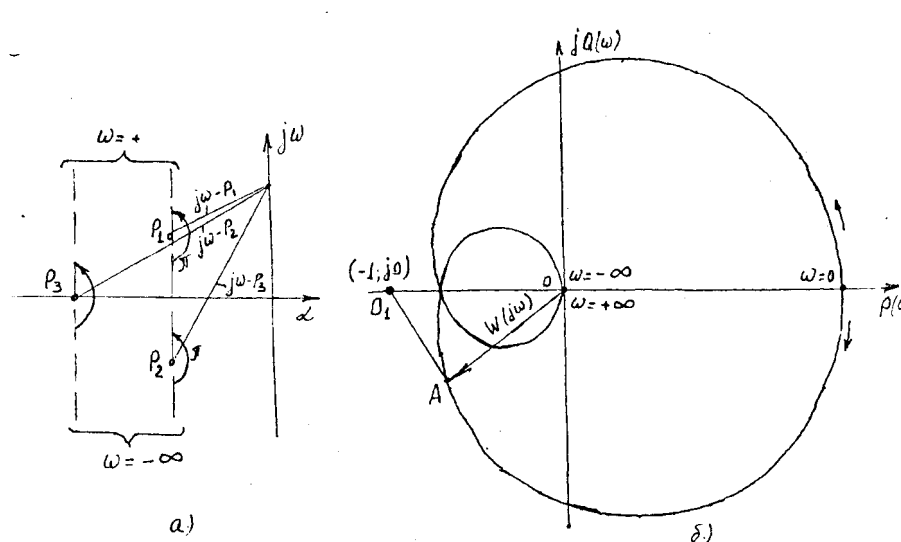
Найквист мезони бўйича ҳулоса чиқаришда тизим ёпиқ ҳолда ҳам барқарор деган фикрга асосланади, яъни (5.11) ва (5.12) тенгламаларининг илдизларини ҳақиқий қисмларини манфий ишорали деб қабул этган бўламиз.

Оператор $p = j\omega$ деб қабул этиб (5.8) тенглама сурат ва махражларини оддий кўпайтувиларга ажратиб ёпиқ тизим амплитуда-фаза характеристикавий тенгламасини оламиз:

$$1 + W(j\omega) = \frac{G(j\omega) + D(j\omega)}{G(j\omega)} = \frac{(j\omega - p_1)(j\omega - p_2) \dots (j\omega - p_n)}{(j\omega - s_1)(j\omega - s_2) \dots (j\omega - s_m)} = \frac{Ae^{j\varphi_A}}{Be^{j\varphi_B}} \quad (5.13)$$

бунда $p_1, p_2, \dots, p_n; s_1, s_2, \dots, s_m$ (5.11) ва (5.12) тенгламаларни тегишли илдизлари.

102

5.6–расм. Найквист мезонига шарҳлар: комплекс текисликда векторларнинг жойлашиши (а); очиқ тизимнинг АФХ си

Бу (5.13) ифода сурат ва махражидаги кўпайтмалар комплексли текислик мавҳум ўқининг чап томонида жойлашган векторларни ифодалашади. Хар бир вектор тенглама илдизига тенг нуқтадан бошланиб, охири эса мавҳум ўқда ётади.

Агар ω частота $-\infty$ дан $+\infty$ гача ўзгарса, хар бир вектор π бурчакка бурилади. (5.13) ифодани суратидаги векторни A модули барча векторлар модулларини кўпайтмасига, φ – аргументи эса ўша m векторлар аргументларининг йиғиндисига тенгдир. Шу сабабли ω

частота $-\infty$ то $+\infty$ ўзгарганда натижавий $D(P)+G(P)$ вектор $\varphi_a = m \cdot \pi$ бурчакка бурилади. Шарт бўйича $G(P)$ илдишлари ҳам мавхум ўқдан чапда ётганлиги учун B модулга эга натижавий векторни φ_b бурчаги ω частота $-\infty$ то $+\infty$ ўзгарганда у ҳам $m\pi$ тенг бўлади. Шунинг учун $1+W(j\omega)$ векторнинг бурилиш бурчаги ω частота $-\infty$ то $+\infty$ ўзгарса

$$\varphi_a - \varphi_b = m\pi - m\pi = 0 \quad (5.14)$$

тенг бўлади.

Очиқ тизимни амплитуда фаза характеристикаси (АФХ) $p=j\omega$ алмаштириш билан (5.10) тенгламадан олса бўлади:

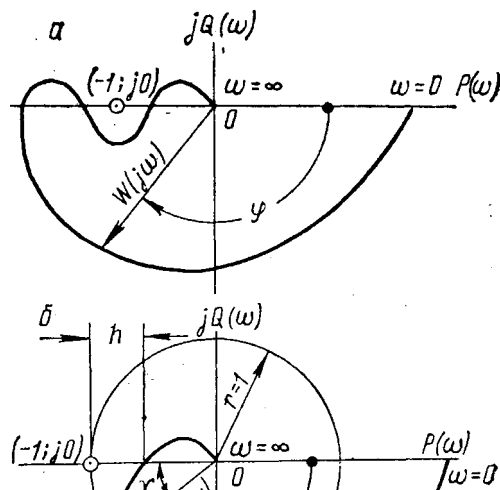
$$W(j\omega) = \frac{D(j\omega)}{G(j\omega)} = \frac{a_0(j\omega)^n + a_1(j\omega)^{n-1} + \dots + a_n}{b_0(j\omega)^m + b_1(j\omega)^{m-1} + \dots + b_m} = P(\omega) + jQ(\omega) \quad (5.15)$$

Бу вектор барқарорлик¹⁰³ ҳудуди чегарасини тавсифлайди. Агарда сурат хадининг даражаси махражникидан ($m < n$) кичик бўлса, унда $\omega \rightarrow 0$ бўлса, $W(j\omega) \rightarrow \infty$ бўлади, сурат ва махраж даражалари тенг ($m=n$) бўлса, унда $W(j\omega) \rightarrow a_0/b_0$ бўлади.

Агар ω частота $-\infty$ то $+\infty$ ўзгарса, АБХ АФХ абцисса ўқиға нисбатан (5.6-расм) симметрик жойлашган. Агарда $(-1; j0)$ координатали нукта АФХ уринма вектор ўтказсак, бу ҳолда $1+W(j\omega)$ вектор оламиз, чунки

$$O_1A = OA - (-1) = 1 + OA = 1 + W(j\omega)$$

Частота $-\infty$ то $+\infty$ ораликда ўзгарса, $1+W(j\omega)$ вектор учи АФХ бўйича силжийди, векторнинг ўзи эса натижавий қиймати нолга тенг бурчакка бурилади. Бу ҳолат $(-1; j0)$ координатали нукта АФХ ташқарисида ётган бўлсагина мумкиндир. Бу шарт (5.14) тенглик шартига мувофиқ, бу эса тизим барқарор бўлганида мумкин.

5.7-расм. АФХ бёйича барқарорликни аниқлаш: а) барқарор тизим АФХ; б) модул ва фаза бёйича турфунлик зақирани аниқлаш

Шундай қилиб, Найквист мезони¹⁰⁴ мувофиқ, очиқ тизимнинг АФХ $(-1; j0)$ координатали нуктани қамраб олмаган бўлса, унда ёпик тизим барқарор бўлади. Барқарор тизимни кўрсатадиган частота характеристикаси эгрилиги (4.5,б-расм) абцисса ўқини $(-1; j0)$ нуктанинг ўнг томонидан кесиб ўтади, уни биринчи турли амплитуда фаза характеристикаси деб айтилади.

Абцисса ўқи билан чапидан ва ўнгидан кесишадиган эгриликка иккинчи турдаги АФХ деб аталади. бу ҳолда $(-1; j0)$ нукта чапидан абцисса ўқини АФХ эгрилиги томонидан мусбат (юқоридан пастга) ва манфий (пастдан юқorigа) кесишлар айирмаси нол бўлса, тизим ёпик ҳолда барқарор бўлади.

АФХ бўйича тизимнинг барқарорлиги таҳлил қилинганда модул ва фаза бўйича захира тушунчаси киргизиш ўринли бўлади. Агар $(-1; j0)$ нуктадан (5.7,б-расм) радиуси бирга тенг айлана ўтказсак, доиранинг АФХ эгрилиги билан кесишган A нуктани оламиз. Унда модул бўйича захира микдори h кесим узунлиги билан, фаза бўйича захирани χ бурчаги билан аниқлаймиз.

Найквист мезони бўйича юқорида келтирилган тизим барқарорлигини аниқлаш учун (5.7) тенгламадаги p ни $j\omega$ га алмаштириб, белгилашлар киритамиз:

$$W(j\omega) = \frac{b_1(j\omega) + b_0}{a_0(j\omega)^4 + a_1(j\omega)^3 + a_2(j\omega)^2 + a_3(j\omega) + a_0} \quad (5.16)$$

(5.16) ни соддалаштирамиз:

$$W(j\omega) = \frac{A + jB}{C + jD} \quad (5.17)$$

Бу ерда,

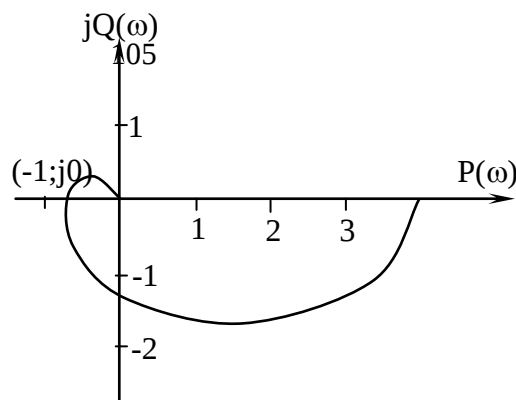
$$A = b_0 = 4; \quad C = a_4 - a_2\omega + a_0\omega^4 = 1 - 0,06\omega^2 + 0,0001\omega^4;$$

$$B = b_1\omega = 0,4; \quad D = \omega(a_3 - a_1\omega^2) = 0,6\omega - 0,004\omega^3$$

$W(j\omega)$ нинг сурат ва махражини махраж қўшма комплексга кўпайтириб, хақиқий қисмини $P(\omega)$ ва мавҳум $jQ(\omega)$ қисмларини ажратиб

$$W(j\omega) = P(\omega) + jQ(\omega), \quad (5.18)$$

ёзамиз.

5.8-расм. Найквист мезони бўйича барқарорликни аниқлаш АФХси

Бу ерда,

$$P(\omega) = \frac{AC + BD}{C^2 + D^2}; \quad Q(\omega) = \frac{BC - AD}{C^2 + D^2} \quad (5.19)$$

Давртезлик ω га 0, 1, 5, 10, 15, 20 ва бошқа қийматлар бериб, (5.19) тенгламадан $P(\omega)$ ва $Q(\omega)$ микдорларни топиб, АФХ ни курамиз

(5.8-расм). АФХ $(-1; j0)$ бўлган нуқтани ўраб олмгани учун тизим Найквист мезони бўйича барқарордир.

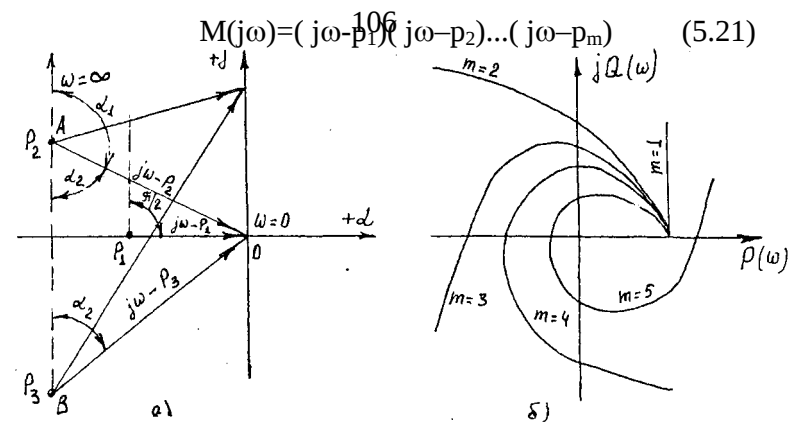
5.4 Михайлов мезони бўйича барқарорликни аниқлаш

Михайлов мезони ёпиқ тизим характеристик вектори учи чизадиган годографи (эгрилиги) бўйича тизимнинг барқарорлиги хақида хулоса қилишга имкон беради.

Агар p алмаштирилиб, унинг ўрнига $j\omega$ қўйилса ва ω эса 0 то ∞ ўзгартирилса, унда вектор ўзининг учи билан комплекс текисликда Михайлов эгрилигини чизади. Бу (5.20) ифода $p=j\omega$ деб олганда m даражадаги полином бўлиб, уни кўпайтмаларга ажратиб ёзиш мумкин:

Бу характеристик вектор (5.11) тенгламадан олинishi мумкин.

$$M(p) = D(p) + G(p) \quad (5.20)$$

5.9-расм. Михайлов мезони бўйича барқарорликни аниқлаш. а) Михайлов мезонининг исботи учун график; б) Михайлов эгрилиги

Ёзилган (5.21) тенгламани ёпиқ тизим барқарор деган фикр билан ёзилган. Унинг ўнг томони илдизлари (5.9,а-расм) текислигини мавҳум ўқининг чап томонидан жойлашган векторлар кўпайтмасидан иборатдир.

Чунки хақиқий илдизларга мос бу $(j\omega - p_n)$ векторлар абцисса ўқи билан биргаликда бўлгани учун ω нинг 0 то ∞ ўзгаришида уларнинг хар бири $\pi/2$ бурчакка бурилади. Бунда хар бир қўшма комплекс жуфт илдизлар π бурчакка бурилади. Хақиқатдан хам ω 0÷ ∞ ўзгарганда $(j\omega - p_2)$ вектор α бурчакка, вектор $(j\omega - p_3)$ эса α_2 бурчакка бурилади. $\angle ABO = \angle BAO = \alpha_2$ ($\triangle OAB$ —тенг қиррали учбурчак) бўлгани учун икки векторни натижавий бурилиш бурчаги $\alpha_1 + \alpha_2 = \pi$. Шундай қилиб, m векторлар кўпайтмасидан хосил бўлган μ $(j\omega)$ вектор бу шартларда $m \cdot (\pi/2)$ бурчакка бурилади, уларинг аргументлари эса кўпайтмада ўзаро қўшилишади.

Михайлов эгрилиги $\omega=0$ бўлганда хақиқий ўқни мусбат йўналишида характеристик тенгламани эркин хадиға тенг бўлакка ажратади. Характеристик векторнинг боши координата бошига тўғри келади. Шу сабабли агар тизим барқарор бўлса, ўз айланишида хеч бир жойда нолға айланмаслиги керак.

Михайлов мезони қуйидагича таърифланади:

Ёпиқ тизимнинг барқарор бўлиши учун частота 0÷ ∞ оралиғида ўзгарганда характеристик вектор мусбат йўналишида ўз харакатини хақиқий ярим ўқни мусбат қисмидан бошлаб комплекс текисликни m квадрaтини ўтиши ва хеч ерда нолға айланмаслиги керак.

Барқарор ёпиқ тизимлар учун Михайлов эгриликлари 5.9,б–расмда келтирилган. Улар хар хил даражали ($m=1; 2; 3; 4; 5$) тенгламаларга тегишлидир. Агарда (5.21) тенгламадан олинадиган $\mu(j\omega)$ полином мусбат ишорали хақиқий қисмли илдизларга эға бўлса, унда тизим барқарор бўлади. Бу илдизлар сонини эгриликнинг кўринишидан аниқлаб олса бўлади. Агар $(\mu j\omega)$ векторни тўлиқ бурилиш бурчаги $(M-2r)(\pi/2)$ тенг бўлса, унда илдизлар сони r га тенг бўлади. Бунда r хақиқий қисми мусбат бўлган илдизлар сони.

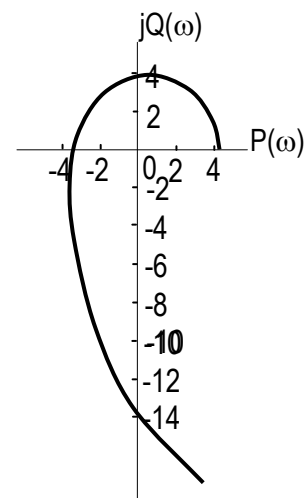
4.17,а– расмда берилган тизимнинг барқарорлигини Михайлов мезони бўйича аниқлаймиз. Ёпиқ тизимнинг вектор характеристикаси (4.46) тенглама бўйича аниқланади ва қуйидагича ёзилиши мумкин:

$$M(p) = a_0 p^4 + a_1 p^3 + a_2 p^2 + a_3 p + a_4 \quad (5.22)$$

Юқорида кўриб ётилган масалада берилган коэф-фициентларни оламиз, фақат a_3 ва a_4 ларга бошқа сонлар берамиз (тизим барқарор бўлиши учун):

$$a_0 = 10^{-4}; \quad a_1 = 4 \cdot 10^{-3}; \quad a_2 = 0,006; \quad a_3 = 0,1 + 0,2 + (1 + (0,1 + 0,2) \cdot 20) \cdot 0,1 = 1; \\ a_4 = 1 + 0,2 \cdot 20 = 5.$$

(5.22) тенгламадаги p ни $j\omega$ га алмаштириб, хақиқий $P(\omega)$ ни мавхум $jQ(\omega)$ қисмидан ажратиб ёзамиз:

5.10-расм. Михайлов мезони бўйича барқарорликни аниқлаш годографи

108

$$M(j\omega) = P(\omega) + jQ(\omega), \quad (5.23)$$

бу ерда,

$$P(\omega) = a_4 - a_2 \omega^2 + a_0 \omega^4 = 5 - 0,06 \omega^2 + 0,0001 \omega^4;$$

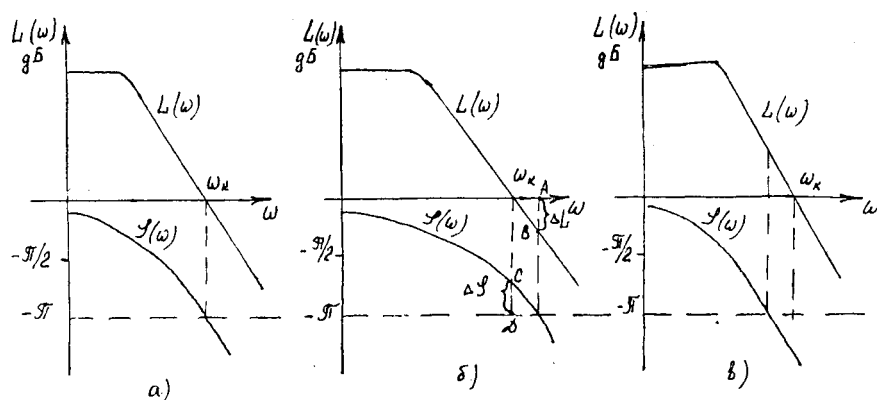
$$Q(\omega) = \omega(a_3 - a_1 \omega^2) = \omega - 0,004 \omega^3.$$

Характеристик тенгламада ω га 0÷ ∞ ча қийматлар бериб, $P(\omega)$ ва $Q(\omega)$ ни хисоблаб, годограф курамиз (5.10-расм). Годографнинг кўринишига қараб, яъни характеристик тенглама тўртинчи даражали алгебраик тенглама бўлгани учун, Михайлов годографи координаталар тизимининг тўртинчи чорагида чексизликка интилган тизимнинг барқарорлигини билдиради.

5.5 Ёпиқ тизим барқарорлигини логарифмик частота характеристикаларининг ўзаро жойлашувига қараб аниқлаш

Бу услуб тизим очик бўлгандаги амплитуда ва фазани логарифмланган частота (ЛАЧХ ва ЛФЧХ) характерис-тикаларининг ўзаро жойлашишига қараб, унинг барқарорлиги хакида фикр юргизишига асосланади.

Найквист мезонга u билан барқарор тизимда $(-1; j0)$ A векторининг аргументи $\varphi = -\pi$, ҳамда модули $|M(j\omega)| = 1$ бўлган қийматларда тизим барқарорлик чегарасида ётади. Бунда $L(\omega) = 20\text{Lg}|W(j\omega)| = 0$, яъни логарифмик амплитуда характе-

5.11-расм. Барқарорликни ЛЧХ бўйича аниқлаш

ристикаси (5.11,а-расм) абцисса ўқини кесади. Кесишиш нуқтаси кесиш частотаси ω_k билан баҳоланади бундай тизим барқарорлик чегарасида бўлади.

Агарда тизим барқарор бўлса, унда $\varphi = -\pi$ бўлиб, $|W(j\omega)| < 1$ ва $L(\omega) = 20\text{Lg}|W(j\omega)| < 0$, яъни логарифмик амплитуда характеристикасини ординатаси манфий белгига эга бўлади (5.11, б-расм).

Агарда $\varphi = -\pi$ бўлганда $|W(j\omega)| > 1$ ва $L(\omega) = 20\text{Lg}|W(j\omega)| > 0$ бўлса, у холда тизим бекарор бўлади. Бу холда логарифмик амплитуда

характеристикасини ординатаси мусбат қийматга (5.11,в-расм) эга бўлади.

Шундай қилиб, агар логарифмик частота характеристика ординатаси фаза бурчаги $\varphi = -\pi$ бўлганда манфий ишорали бўлса, унда биринчи турли амплитуда фаза характеристикали тизим барқарор бўлади. 5.11,б-расмда $AB = \Delta L$ кесимга тенг амплитуда модули бўйича ва $CD = \Delta\varphi$ кесимга тенг фаза бўйича тизимни барқарорлик захиралари кўрсатилган.

Иккинчи турли амплитуда фаза характеристикасига эга тизимни логарифмик частота характеристикасига нисбатан барқарорлик шартини қуйидагича ифодалаш мумкин.

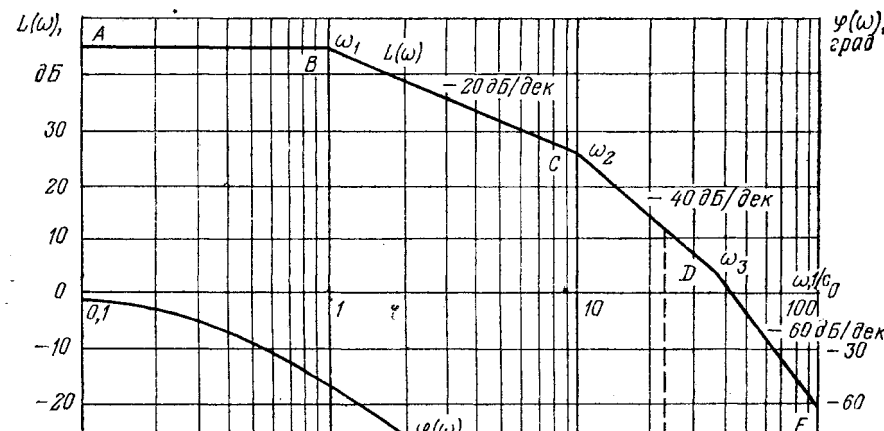
Очик ҳолатда барқарор бўлган тизим ёпиқ ҳолатда ҳам барқарор бўлишлиги учун логарифмик $L(\omega)$ амплитуда характеристикалари манфий бўлмаган ҳолдаги ω частоталарда фаза, $L(\omega)$ характеристикаси $(-\pi)$ тўғри чизиғини мусбат ва манфий кесиб ўтишлар сонини айирмаси нолга тенг бўлиши зарур ва етарлидир.

Бир контурли кетма кет уланган очик тизимли аperiodic звенодан ташкил топган динамик звенонинг логарифм частота (логарифмик амплитуда ва фаза) характеристикалари бўйича барқарорлигини текширамыз. Унинг узатиш функцияси қуйидагича берилган:

$$W(p) = \frac{k}{(T_1 p + 1)(T_2 p + 1)(T_3 p + 1)}$$

бу ерда, $T_1 = 1$ с, $T_2 = 0,1$ с, $T_3 = 0,03$ с, $k = 180$.

Узатиш функциясидаги p ни $j\omega$ га алмаштириб ҳамда логарифмлаб, логарифмик амплитуда ва фаза характеристикалари-

$\varphi(\omega)$ логарифм фаза характеристикаси (ЛФХ)ни ω га $0 \div \infty$ гача сонлар бериб нукталар бўйича қурилади (5.12–расм).

5.12–расмдан кўринадики система бекарор, чунки ЛФХ $\varphi(\omega) = -\pi$ чизиғига тўғри келадиган ЛАХ мусбат.

5.6 Барқарорликни илдиз годографи услуби билан тадқиқот қилиш

Илдиз годографи – бу автоматик бошқариш тизимининг бирорта параметри 0 дан то ∞ гача ўзгарганда характеристик тенгламаси илдизларини ҳаракат изини (траекториясини) тасвирлайди. Улар очик тизим узатиш функциясини қутблари (махраж тенгламасининг илдизлари) ва нолларини (сурат тенгламаси илдизлари) илдиз комплекс текислигида маълум услубда жойлашиши асосида қурилади. Кўп ҳолларда илдиз годографи услуби бир контурли тизимлар барқарорлигини тадқиқот қилишда самарали бўлиб, кўп контурли ва кўп боғланишли тизимлар учун қўлланилганда маълум қийинчиликларга дуч келинади.

Услуб қўлланишини бирлик тескари боғланишли АБТ барқарорлигини тадқиқот қилиш мисолида кўрамиз. Ўзгартириладиган параметр сифатида тескари боғланиши узилган тизимни кучайтириш коэффициентини қабул қиламиз.

Узилган ва ёпиқ тизимларни узатиш функциялари кўриниши қуйидагича:

$$W_y(p) = \frac{\beta D_1(p)}{G(p)} = \beta W_1(p); \quad (5.24)$$

$$W_e(p) = \frac{\beta D_1(p)}{G(p) + \beta D_1(p)} = \frac{\beta W_1(p)}{1 + \beta W_1(p)} \quad (5.25)$$

бўлади. Бунда β – узилган тизимни кучайтириш коэффициенти.

Узилган тизимнинг характеристикавий тенгламаси:

$$G(p) = 0^{112} \quad (5.26)$$

Ёпиқ тизимнинг характеристикавий тенгламаси эса

5.12–расм. Логарифмик амплитуда ва фаза характеристикаларини топамиз:

$$L(\omega) = 20 \lg k - 20 \lg \sqrt{T_1^2 \omega^2 + 1} - 20 \lg \sqrt{T_2^2 \omega^2 + 1} - 20 \lg \sqrt{T_3^2 \omega^2 + 1};$$

$$\varphi(\omega) = -\arctg T_1 \omega - \arctg T_2 \omega - \arctg T_3 \omega.$$

Кесишиш частоталари:

$$\omega_1 = \frac{1}{T_1} = 1 \text{ с}^{-1}; \quad \omega_2 = \frac{1}{T_2} = 10 \text{ с}^{-1}; \quad \omega_3 = \frac{1}{T_3} = 33,3 \text{ с}^{-1}.$$

Логарифмик амплитуда характеристикаси $L(\omega)$ қуйидагича қурилади (4.21–расм). Абсцисса ω ўқининг боши деб, $\omega = 0,1$ (кесишиш частоталаридан кичик бўлиши керак) оламиз. Ордината ўқи бўйича $20 \lg k = 20 \lg 180 = 45$ дБ да А нуктани кўямиз, абсцисса ўқиға параллел қилиб биринчи кесишиш частотаси $\omega_1 = 1$ гача АВ тўғри чизиғини ўтказамиз. Логарифм амплитуда характеристиканинг (тенгликнинг ўнг томонидаги иккинчи, учинчи ва тўртинчи) ташкил этувчилари манфий -20 дБ/дек бўйича эгилган В нуктадан иккинчи кесишиш $\omega_2 = 10$ ни С нуктагача тўғри чизик ўтказамиз. С нуктадан манфий -40 дБ/дек бўйича эгилган учинчи кесишиш $\omega_3 = 33,3$ ни Д нуктагача тўғри чизик ўтказамиз. Д нуктадан манфий -60 дБ/дек бўйича эгилган охириги ДЕ асимптота чексизликка кетади.

$$G(p) + \beta D_1(p) = 0 \quad (5.27)$$

бўлади. Одатда автомат бошқарув тизими (АБТ) намунавий динамик звенолардан ташкил топган бўлади. Шу сабабли узилган тизим узатиш функциясини кутблари ва нолларини маълум деб ҳисобласа ҳам бўлади. Ёпиқ тизимнинг ноллари узилган тизим нолларининг ўзидир.

Ёпиқ тизим узатиш функциясининг кутбларини аниқлаш учун (5.25) узатиш функциясидан келиб чиқишича,

$$\beta W_1(p) = -1 \quad (5.28)$$

тенгламани ечмоқ керак.

Бундаги (формула) комплекс p ўзгарувчини функцияси бўлгани сабабли (4.52) тенглама модул ва аргументини қуйидаги боғланишлар орқали ифодалаш мумкин:

$$|\beta W_1(p)| = 1 \quad (5.29)$$

$$\arg \beta W_1(p) = -m\pi \quad (5.30)$$

бунда m -тоқ сон.

(5.29) ва (5.30) тенгламаларни график ёрдамида ечиш мумкин. Масалан,

$$W(p) = \beta W_1(p) = \frac{\beta(\tau p - 1)}{p(T_1 p + 1)(T_2 p + 1)(T_3 p + 1)}$$

бўлсин, бунда $\tau=0,21$ с; $T_1=0,1$ с; $T_2=0,05$ с; $T_3=0,015$ с. Энди (5.34) ва (5.35) нисбатларга биноан

$$\begin{aligned} & \left| \frac{\beta(\tau p + 1)}{p(T_1 p + 1)(T_2 p + 1)(T_3 p + 1)} \right| = 1 \\ \text{ёки} \quad & \frac{c|p - p^0|}{|p||p - p_1||p - p_2||p - p_3|} \prod_{i=0}^3 |p - p_i| = 1 \end{aligned} \quad (5.31)$$

бунда $p_1 = -\frac{1}{T_1}$; $p_2 = -\frac{1}{T_2}$; $p_3 = -\frac{1}{T_3}$; $p_0=0$ – кутблар, $p_0 = -\frac{1}{\tau}$; бу

$W(p)$ узатиш функциясининг ноли; $c = \frac{\beta\tau}{T_1 T_2 T_3}$;

$$\arg \beta W_1(p) = \varphi^0 - (\varphi_0 + \varphi_1 + \varphi_2 + \varphi_3)$$

бунда φ^0 , φ_0 , φ_1 , φ_2 , φ_3 – тегишли $p-p^0$, $p-p_0$, $p-p_1$, $p-p_2$, $p-p_3$ - векторларни аргументларидир. (5.36) ифодадаги p -ёпиқ тизим узатиш функциясини изланган n -кутблардан бири, p_i -эса узилган тизимнинг кутби (n -тизим даражаси). $|p - p_i|$ қиймат векторнинг узунлигини англатади, у p ва p_i векторлар модулининг айирмасига тенг. $p-p_i$ вектор илдизлар тезлигини p_i нуктасидан p нуктасига қаратиб ўтказилади (5.13,а-расм). (5.36) ифодага очик тизим функциясини барча ноллари ва кутбларидан ёпиқ тизим узатиш функцияларини p кутбига (5.13,б-расмнинг А ва Б нукталари) қаратиб ўтказилган $p-p^0$ ва $p-p_i$ векторларнинг узунлиги киради. Шунингдек расмда ўша векторларни аргументлари ҳам кўрсатилган. Илдиз годографиини график шаклида қуришда илдизлар текисликдаги илдиз изига тегишли p кутб бир неча бор синаб кўриш билан аниқланади.

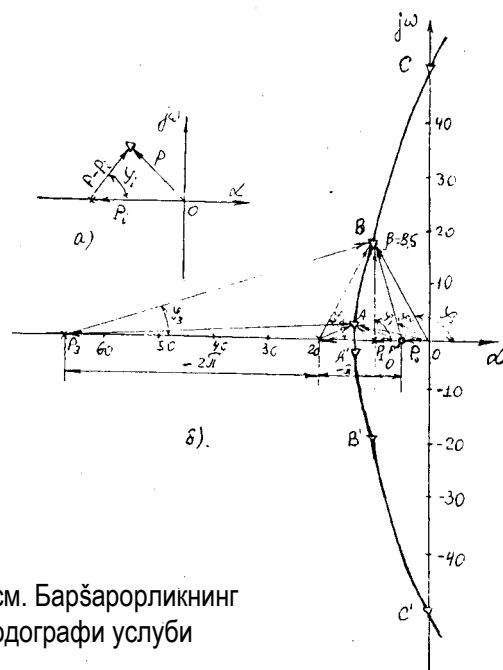
Энг олдин илдиз абцисса ўқи кесилган жойини аниқлаш керак. (5.32) тенгликдан кўринишича $\beta=0$ бўлганда ёпиқ тизимни характеристикавий тенгламасини барча илдизлари узилган тизим характеристикавий тенгламаси илдизларига қараб (бизнинг ҳолда мавҳум ўқни чап томон абцисса ўқида ётганга) интилади. Демак ёпиқ тизим характеристикавий тенгламасининг изланган илдизини аниқловчи нукта (у ҳам абцисса ўқида ётади) фаза (5.35) тенгламасини қониктириш керак ва у

$$\varphi^0 - (\varphi_0 + \varphi_1 + \varphi_2 + \varphi_3) = -\pi \quad (5.32)$$

кўринишга эга бўлади. 5.13,б-расмдан кўринишича бу нукта p_1 ва p_2 кутбларининг орасида ётади.

$j\omega$ ўзгармас қийматида иш доира чегараларида ётган бир неча нукталарни мўлжаллаб (5.37) тенглама шарти бажариладиган, $p_A = \alpha_A + j\omega_A$ илдизга мос келадиган А нуктани танлаймиз. Барча векторларнинг фаза бурчагини аниқлаш учун транспортирдан фойдаланилади. Бу илдизни

қўшма (боғлиқ) комплекс қиймати абцисса ўқиға нисбатан симметрик жойлашган A нуктага тўғри келади.

5.13-расм. Барқарорликнинг илдиз годографи услуби

A ва A' нукталарини шундай эгрилик билан улаш керакки, уни абцисса ўқи билан кесишган нуктасига уринма ўтказганда, у абцисса ўқиға перпендикуляр бўлса, илдиз изини абцисса ўқи билан кесишган нуктасини топган бўламиз.

Илдиз изини кучайтириш β коэффициентига тўғри келадиган нуктаси (5.28) тенгламадан аниқланади, у ҳолда бу тенглама қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$\beta = \frac{\prod_{i=1}^3 |p - p_i|}{|p - p^0|} \cdot \frac{T_1 \cdot T_2 \cdot T_3}{\tau} \quad (5.33)$$

(5.33) ифодага кирган $p - p_1$ ва $p - p_0$ векторларни узунлиги бевосита чизмадан ўлчанади.

Илдиз траекториясини келгуси нукталари, $\beta = 0 \div \infty$ орасида ўзгарганда худди шу усул билан топилади.

Масалан, B нукта учун

$$\varphi^0 - (\varphi_0 + \varphi_1 + \varphi_2 + \varphi_3) = 107^\circ - (120^\circ + 90^\circ + 60^\circ + 17^\circ) = -180^\circ;$$

$$\beta = \frac{20 \cdot 17,3 \cdot 20 \cdot 62}{18} \cdot \frac{0,1 \cdot 0,05 \cdot 0,015}{0,21} = 8,5.$$

Ёпиқ тизим характерисикавий тенглама илдизлари $\beta \rightarrow \infty$ бўлганида ∞ қараб ёки узилган тизим узатиш функциясини нолларига қараб интлади. Бу (5.27) тенгламадан уни β га бўлсак, ҳамда $\beta \rightarrow \infty$ қараб интилганда, кўринади. Кўрилган ҳолда β ни p_0 кутб p^0 нолга қараб интилади, p_3 кутб эса манфий ҳақиқий ярим ўқ бўйича чексизликка кетади. p_1 ва p_2 кутблар эса дастлаб ҳақиқий ўқ бўйича бир-бирини устига тушгандан кейин (каррали илдиз) қўшма комплексли бўлиб қолади. Годографни тармоқланмаган шохи ҳақиқий ўқдаги: p_0 то p^0 ва p_3 то ∞ бўлган кесимлар ҳисобланади. Тармоқланадиган шохлар ҳақиқий ўқдан юқорига ва пастга қараб p_1 ва p_2 орасидан четга чиқадиганлари бўлади. Ёйиладиган шохлар критик деб аталадиган $\beta_{кр} = 253$ тенг $\beta_{кр}$ тизимни барқарорлик чегарасига тўғри келадиган коэффициентда мавҳум ўқни кесиб ўтади.

Тизимни барқарорлик шартини қўйидагича ифодалаш мумкин: агарда ёпиқ илдиз годографи илдизлар ярим текислигини чап томонда жойлашган бўлса, ҳамда тизимни кучайтириш коэффициенти критик қийматдан ошмаса, у барқарор бўлади.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Барқарорлик тушунчаси ҳақида гапириб беринг.
2. Барқарорликнинг Раус - Гурвиц мезонини тушунтириб беринг.
3. Барқарорликнинг Найквист мезонини тушунтириб беринг.
4. Барқарорликнинг Михайлов мезонини тушунтириб беринг.
5. ЛАЧХ ва ЛФЧХ нинг ўзаро жойлашувига қараб барқарорлик қандай аниқланади?
6. Амплитуда бўйича барқарорлик захираси қандай аниқланади?

7. Фаза бўйича барқарорлик захираси қандай аниқланади?
8. Барқарорлик илдиз годографи бўйича қандай аниқланади?

VI. ТИЗИМНИНГ ЎТКИНЧИ ЖАРАЁНЛАРИ

6.1. Частота характеристикалари бўйича тизимнинг ўткинчи жараёнини қуриш

Ўткинчи жараёнларни частота усулида қуриш характеристик тенглама илдизларини аниқлашни талаб қилмайди. Бу усул тизимни ўткинчи жараёнини унинг ҳақиқий частота характеристикаси бўйича қуришга асосланган, яъни бунда ўткинчи жараён вақт бўйича тизимнинг ХЧХ билан қуйидагича боғланган

$$X(t) = \frac{2}{\pi} \int_0^{\infty} P(\omega) \frac{\sin \omega t}{\omega} d\omega \quad (6.1)$$

Ўткинчи жараёнини тахминан қуриш узлуксиз бўлган частота характеристикаси $P(\omega)$ ни синиқ чизиқлар билан алмаштиришга асосланган. Бу алмаштириш натижасида ҳақиқий частота характеристика (ХЧХ) бир неча элементар учбурчак ёки трапецияларга бўлинади.

Элементар ўтиш функцияси $h_i(t)$ билан i -трапециясимон ХЧХ $h_i(\omega)$ орасидаги боғланиш қуйидаги тенглама билан аниқланади:

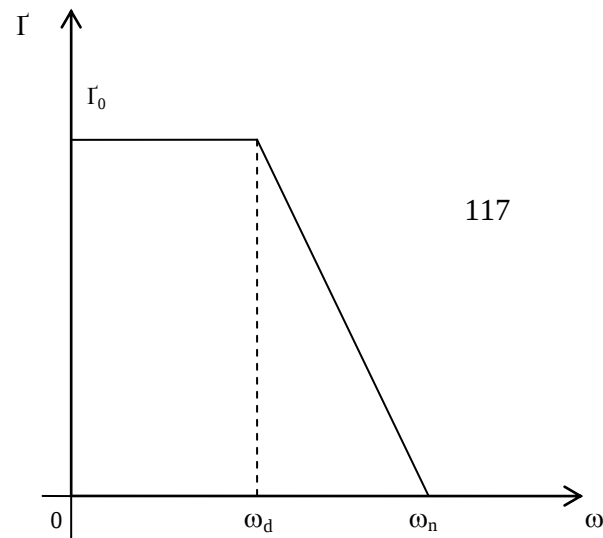
$$h_i(t) = \frac{2}{\pi} \int_0^{\infty} \frac{r_i(\omega)}{\omega} \sin \omega t d\omega \quad (6.2)$$

Агарда ХЧХ n та трапецияга бўлинган бўлса, у ҳолда чиқиш функцияси $X(t)$ элементар ўтиш функцияларнинг алгебраик йиғиндисидан иборат бўлади, яъни

$$x(t) \approx \frac{2}{\pi} \sum_{i=1}^n \int_0^{\infty} \frac{r_i(\omega)}{\omega} \sin \omega t d\omega \quad (6.3)$$

Кейинги кадамда интеграл ҳисобланади. Ўткинчи жараённи тахминан қуриш учун графо-аналитик усул қўлланилади. Бу усулни қўллаш учун $P(\omega)$ ҳамда $Q(\omega)$ берилган (қурилган) бўлиши керак. Бу мақсадда трапециодал частота характеристикаларидан фойдаланилади.

Намунавий трапециодал частота характеристикаси. Бу характеристика қуйидаги асосий кўрсаткичлар билан аниқланади (6.1-расм):

6.1. расм. Намунавий трапециодал характеристика

баландлиги Γ_0 ; частотани бир маромда ўтказиш оралиғи W_d ; частотани ўтказиш оралиғи ω_k .

Қуйидаги нисбат $X = \omega_d / \omega_k$ намунавий трапециодал частота тавсифининг қиялигини кўрсатади.

Агарда $\Gamma_0 = 1$, $W_n = 1$ бўлса, у ҳолда бирлик намунавий трапециодал частота тавсифига эга бўламиз. Бирлик тавсифнинг қиялик коэффициентини турлича бўлиши мумкин. Бирлик ХЧХ га $h_x(t)$ ўткинчи жараён мос келади. Вақт функцияси t га боғлиқ бўлган h қийматлари турли X лар учун автоматик ростлаш назарияси бўйича маълумотномада келтирилган.

Қиялик X нинг қийматига боғлиқ равишда жадваллардан h_x ва t нинг қийматларини аниқлаш мумкин. Бирлик частота характеристикасига мос келадиган h_x функцияси ўткинчи жараёнида берилганга ўтиш учун $h_x(t)$ функция қийматини Γ_0 га кўпайтирилади. Жадвалдан аниқланган аргумент t қийматини эса ω_n га бўлиш керак.

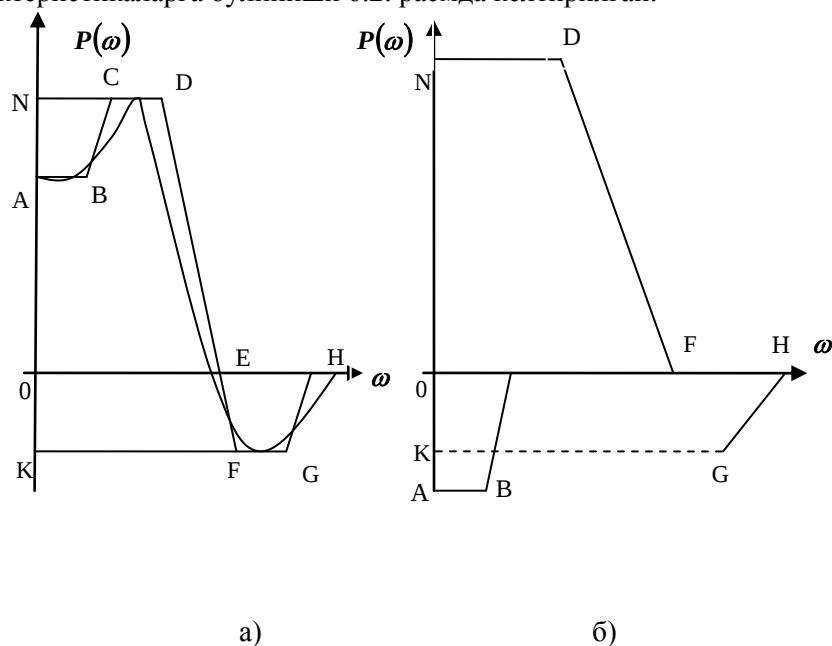
Масалан агарда $\Gamma_0=5$, $\omega_d=15$, $\omega_k=20$ бўлса у холда $X=0,75$ бўлади. Жадвалдан $X=0,75$ учун $t_{\text{жадв}}$ ва $h_x(t)$ қийматларини аниқлаб қуйидаги кўринишдаги жадвални тузамиз.

6.1. жадвал

Т/Н	$t_{\text{жадв}}$	$h_x(t)$	$t_{\text{хак}} = \frac{t_{\text{жадв}}}{\omega_k}$	$h_x(t) = h_x(t) \cdot C_0$
1	0	0	0	0
2	1,0	0,5344	0,05	2,672
3	2,0	0,9383	0,1	4,6915

Ушбу жадвал $h_x(t)$ нинг қиймати ўрналган қийматга эришгунга қадар давом эттирилади.

Хақиқий частота характеристикасини трапециоидал частота характеристикаларга бўлиниши 6.2. расмда келтирилган.

6.2. Хақиқий частота характеристикани элементар трапецияларга ажратиш. а) ХЧХ ни синиқ чизиқлар билан алмаштириш. б) ХЧХ нинг трапециоидал бўлаклари.

ХЧТ тўғри чизиқлар ABCDEFGH билан аппроксимация қилиниши мумкин ва қуйидаги учта намунавий трапециялар: ONDF(I) OKGH(II) ва OABC (III) билан алмаштириши мумкин.

Ўткинчи жараён графигини ҳисоблаш. ХЧТ трапецияларга бўлингандан сўнг ҳар бир трапецияга мос қўладиган $X_{\text{чи}}(t)$ ўткинчи жараённи аниқлаш керак. Бунинг учун h_x функциялардан фойдаланилади. Шундан сўнг олинган графикларнинг ординаталарини алгебраик жамлаб тизимнинг $X_{\text{чи}}(t)$ ўткинчи жараёни аниқланади.

6.2. Ўткинчи жараённинг сифат кўрсаткичлари

Кўпгина ҳолларда тизимнинг нормал ишлаши учун АБТ нинг барқарорлиги зарур, лекин етарли шарт бўлмайди. Бу ерда тизимнинг ўткинчи жараёнининг сифати, яъни ўткинчи жараённинг кечиши катта аҳамиятга эгадир. Ўткинчи жараённинг кечиши жараён вақти, ундан максимал оғиш ва тебраниш сони каби сифат кўрсаткичларига боғлиқ ва бу кўрсаткичларга технологик жараён томонидан талаблар қўйилади.

Ўткинчи жараён қуйидаги сифат кўрсаткичлари билан характерланади:

1. Ўткинчи жараён вақти, яъни ростлаш вақти t_p . Ўткинчи жараён вақти t_p - тизимнинг тезкорлигини характерлайди. Бу ўткинчи жараён бошлангандан то оғиш етарли кичик қийматга эришгунга қадар бўлган вақт оралиғидир. Етарли кичик оғиш сифатида максимал оғишнинг $\pm 5\%$ олинади, бу эса жоизлик қувурчаси (трубка допуски) дейилади (6.3-расм)

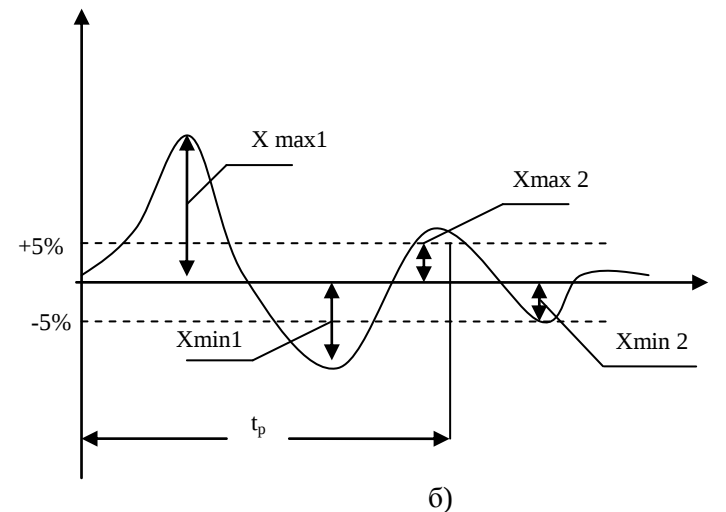
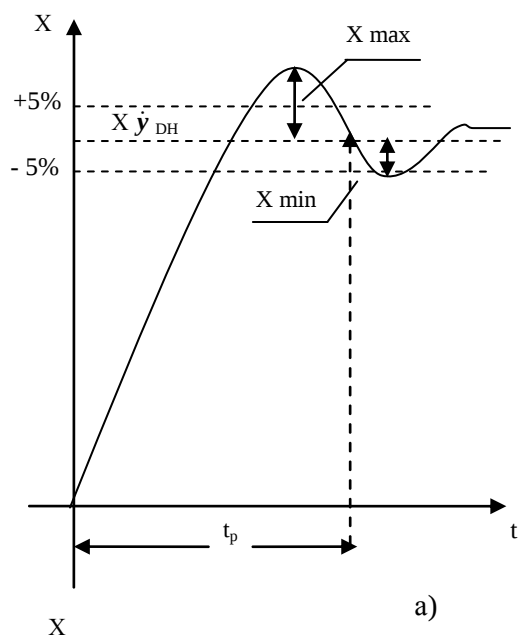
2. Ўткинчи жараён даврида максимал оғиш (ўта ростлаш). Ташқи таъсир учун 0 дан, биринчи максимал қийматгача, бошқариш таъсири учун $X_{\text{ўрн}}$ -ўрналган қийматда биринчи максимал оғишга % ларда.

$$\delta = \frac{X_{\text{макс}} - X_{\text{ўрн}}}{X_{\text{ўрн}}} \cdot 100\% \quad (6.4)$$

3. Ўткинчи жараён тебранувчанлиги ўткинчи жараён вақтидаги минимумлар сони (ташқи таъсири учун) ёки ўта ростланишлар билан характерланади. Тебранишлар сони 1-2 га тенг бўлса, бу етарли ҳисобланади, лекин технологик жараёнлар талабларидан келиб чиққан ҳолда шундай тизимлар бўладикки, уларда тебранишлар сони 2 дан ортиқ

бўлишига рухсат берилади. Бу ерда жараённинг сифат кўрсаткичлари ўткинчи жараёни қургандан сўнг аниқланади.

Лекин тизимни синтез қилишда ўткинчи жараённинг асосий сифат кўрсаткичлари тўғрисида жараён графигини қурмасдан туриб унинг билвосита белгилари бўйича аниқлаш талаб этилади. Бундай билвосита белгилар ишлаб чиқилган ва улар ўткинчи жараён сифатининг мезонлари деб юритилади. Шулардан бири частотавий сифат мезонидир.

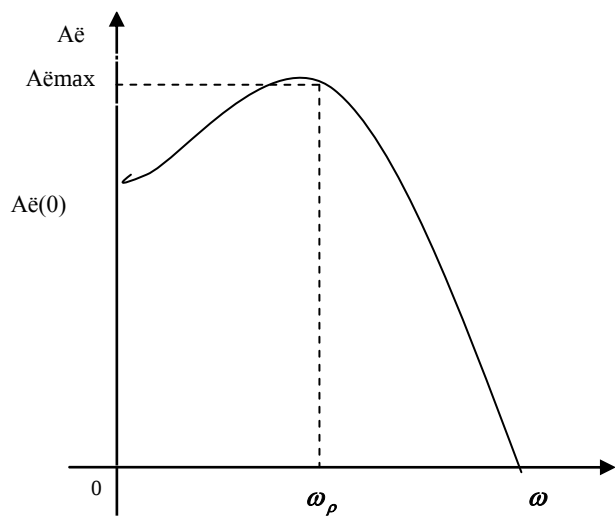

6.3.расм. Ўткинчи жараён графиклари: а) бирлик бошқарув таъсирида; б) бирлик ташқи таъсирида.

6.3. Частотавий сифат мезонлари

121

Частотавий сифат мезонлари частота характеристикаси бўйича тизимда кечадиган ўткинчи жараёнларнинг сифати тўғрисида фикр юритиш имконини беради. Амплитуда частота характеристикаси (АЧХ) ва фаза частота характеристикаси (ФЧХ) ўзаро бир-бири билан маълум боғлиқликка эга. Шунинг учун ёпиқ тизимнинг фақат биргина АИХХ бўйича ўткинчи жараённинг сифат кўрсаткичлари ҳақида фикр юритиш мумкин. АЧХ бўйича тизим ўткинчи жараёнининг вақти ва тебранувчанлигини баҳолаш мумкин.

6.4. расм. Ёпиқ тизимнинг амплитуда частота характеристикаси.

Тебранувчанлик тавсифнинг нисбий максимуми қиймати бўйича аниқланади, яъни

$$M = \frac{A\epsilon_{\max}}{A\epsilon(0)} = \frac{A\epsilon(\omega\rho)}{A\epsilon(0)}, \quad (6.5)$$

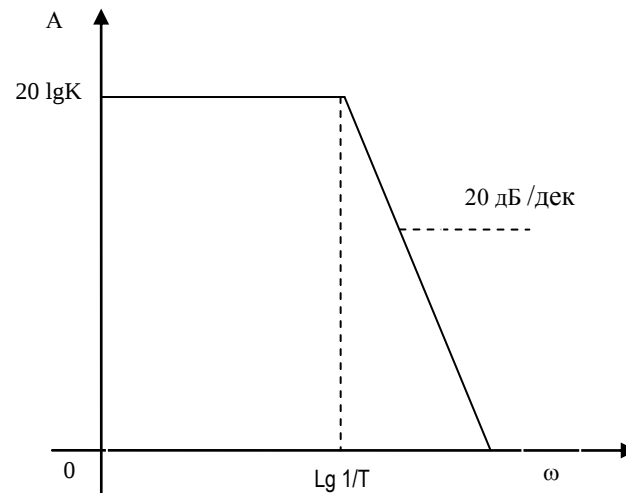
бу модулар нисбати бўлиб, одатда $M=1,1\div 1,5$ оптимал нисбат хисобланади.

Бунда ўткинчи жараён АЧХ резонанс чўққисидаги $\omega\rho$ частотасига тенг суи тебранишга эга бўлади.

Ўткинчи жараён вақтини t_p ни $A\epsilon(\omega)$ тавсифининг кенглиги билан аниқланади. Бу холда боғланиш қуйидагича бўлади: тизим частота тавсифи қанчалик кенг бўлса, ўткинчи жараён шунчалик қисқа яъни t_p шунчалик хам бўлади. Бундай тескари боғланиш билан намунавий элементар звенолар бўйича танишимиз.

Масалан, аperiodик звено учун $w(\rho) = \frac{K}{T\rho + 1}$. АЧХ кенглиги звено

вақт доимийлигига тескари пропорционалдир, шу билан бирга бу звено ўтиш характеристикасидаги ўтиш вақти $t_p = (3\div 4) T$ га тенг.

6.5. расм. Аperiodик звенонинг амплитуда частота характеристикаси.

Тебранувчи звенода эса частота тавсифининг кенглиги ва t_p шунга ўхшаш T_1 вақт доимийлиги орқали боғланган бўлиб, бу вақт доимийлиги звенонинг қандай инерцияга эга эканлиги белгилайди.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Намунавий трапециоидал тавсиф қандай кўринишга эга?
2. Хақиқий частота тавсифи қандай қилиб элементар трапецияларга бўлинади?
3. Элементар трапецияларнинг кўрсаткичлари қандай аниқланади?
4. Элементар трапеция асосида ўткинчи жараёнларни куришни кўрсатинг.
5. Автоматик бошқариш тизимининг ўткинчи жараёни қандай курилади?
6. Ўткинчи жараённинг сифат кўрсаткичларига нималар киради?
7. Бошқариш таъсири остидаги ўткинчи жараённинг сифат кўрсаткичлари қандай аниқланади?

8. Ташқи таъсир остидаги ўткинчи жараённинг сифат кўрсаткичлари қандай аниқланади?

9. Частотавий сифат мезонлари деганда нимани тушунаси?

10. Ўткинчи жараён вақти ва ҳақиқий частота тавсифи орасида қандай боғланиш мавжуд?

Бошқаришнинг ҳозирги замон назариясининг фундаментал тушунчаси – бу “ҳолат” тушунчасидир. Қисқача айтганда системанинг t_0 вақтидаги ҳолати шундай маълумотлар йиғиндисидан иборатки, уларнинг мавжудлиги $t_0 \leq t \leq t_1$ вақт оралиғида берилган кириш таъсири билан биргаликда шу оралиқдаги ҳар бир нуқтада тизимнинг ўзгаришини олдиндан белгилаб бериш имконини беради. Масалан, қаршилиқ ва сиғимдан иборат RC-занжири учун ҳолат сифатида сиғимдаги кучланиш U_c ни қабул қилиш мумкин. Чунки $t=t_0$ вақтидаги U_c нинг қийматини ҳамда (t_0, t_1) оралиқдаги занжирдаги таъминловчи кучланишнинг ўзгариши қонуниятини билатуриб шу оралиқда ҳар қандай вақт t учун ҳамма қолган ўзгарувчиларни ва кучланиш U_c нинг қийматларини аниқлаш мумкин.

Айтайлик, n -даражали тизим берилган бўлиб, унинг ўзини тутиши кириш таъсири $U_j(t)$ ни (бу ерда $j=1,2,3,\dots,r$) ҳисобга олиб қуйидаги тенглама бўйича,

$$X_i(t) = f_i[X_1(t), \dots, X_n(t); U_1(t), \dots, U_r(t); t]. \quad (7.1)$$

ўзгарадиган ўзгарувчи $x_i(t)$ (бу ерда $i=1,2,3,\dots,n$) билан характерланади.

Агарда танланган ўзгарувчилар x_i йиғиндиси шундай бўлсаки,, бошланғич вақт $t=t_0$ да уларнинг қийматини ва кириш ўзгарувчилари $U_i(t)$ ни (t_0, t_1) оралиқда бериб, шу оралиқнинг ҳар қандай t учун $x_i(t)$ қийматини аниқлаш мумкин бўлса, у ҳолда x_i ҳолат ўзгарувчиси деб аталади. x_i қабул қиладиган барча қийматлар тўплами фазовий ҳолат дейилади.

Айтайлик $y_k(t)$, $k=1,2,3,\dots,m$, - системанинг чиқиш ўзгарувчилари, яъни ўзгариши бир неча сабабларига кўра бизни қизиқтирадиган ўзгарувчи бўлсин. У ҳолда y_k ўзгарувчилар ҳар доим ҳолат ўзгарувчилари ва кириш ўзгарувчилари орқали ифодаланган ҳамда “чиқиш тенгламалари” деб аталадиган қуйидаги алгебраик тенглама билан ифодаланади, яъни:

$$y_k(t) = g_k[X_1(t), \dots, X_n(t); U_1(t), \dots, U_r(t); t], \quad k=1,2,\dots,m \quad (7.2)$$

Юқоридаги (7.1) ва (7.2) тенгламалар “ҳолат ўзгарувчилари кўринишдаги тенгламалар” дейиладиган. Бу тенгламаларга мос келадиган тузилиш схемаси 7.1а-расмда кўрсатилган.

VII АВТОМАТИК БОШҚАРИШ ТИЗИМИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ УСЛУБЛАРИ

7.1 Кўп ўлчамли нозик объектнинг муфассаллашган тузилмаси ва ҳолат тенгламалари

Оддий дифференциал ва алгебраик тенгламалар билан ифодаланадиган ҳамда мужассамлашган параметрларга эга бўлган ҳар қандай тизимни ҳолат ўзгарувчилари кўринишида ифодаласа бўлади.

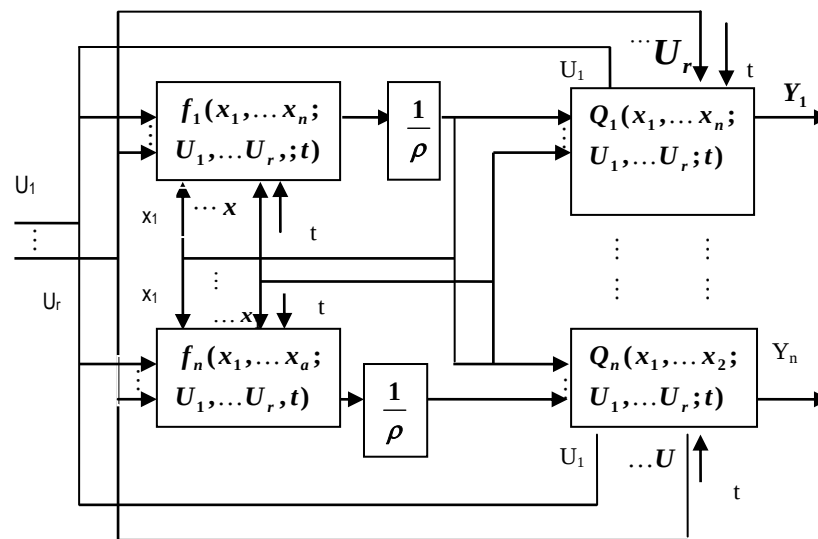
Ҳолат ўзгарувчилари кўп бўлган тизимлар учун (7.1) ва (7.2) тенгламаларни умумий кўринишда анчагина ихчам кўринишга келтириш мумкин. Бунинг учун уларни вектор-матрица кўринишга келтириш керак. Қуйидаги белгилаш ва таърифларни киритамиз:

$$\mathbf{X}(t) = \begin{bmatrix} \mathbf{X}_1(t) \\ \vdots \\ \mathbf{X}_n(t) \end{bmatrix} - n \text{ ўлчамли ҳолат вектори}$$

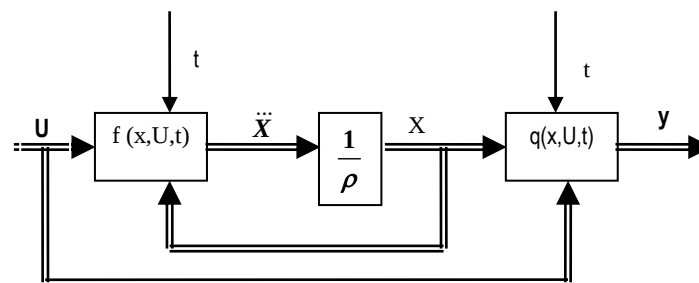
$$\mathbf{U}(t) = \begin{bmatrix} U_1(t) \\ \vdots \\ U_r(t) \end{bmatrix} - r \text{ кириш вектори}$$

$$\mathbf{y}(t) = \begin{bmatrix} y_1(t) \\ \vdots \\ y_m(t) \end{bmatrix} - m \text{ чиқиш вектори}$$

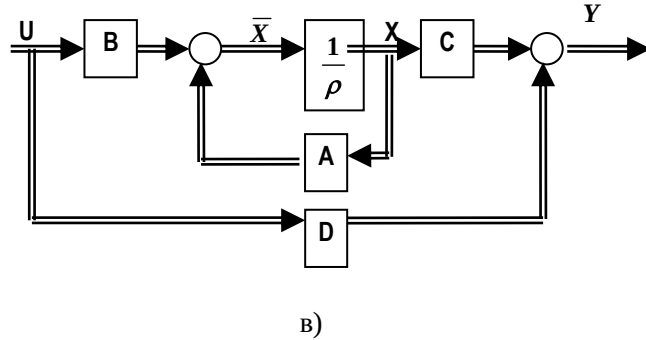
Шунга ўхшаш ҳолда нозичиқ боғланишлар тўплами учун, яъни $f(\cdot)$ ва $g(\cdot)$ вектор функциялари учун, ҳам вектор тушунчасини киритиш мумкин, яъни

а)

б)

7.1-расм. а) Кўп ўлчамли нозизиқ объектнинг муфассаллашган схемаси; б) вектор-матрица кўринишидаги тузилиш схемаси; в) кўп ўлчамли чизиклаштирилган кўринишдаги тузилиш схемаси:

$$f(t) = \begin{bmatrix} f_1(\cdot) \\ \vdots \\ f_r(\cdot) \end{bmatrix}; \quad g(t) = \begin{bmatrix} g_1(\cdot) \\ \vdots \\ g_m(\cdot) \end{bmatrix} \quad (7.3)$$

Натижада ҳолат ва чиқиш тенгламалари қуйидаги кўринишни олади:

$$\begin{cases} \dot{X} = f(X, U, t) \\ y = g(X, U, t) \end{cases} \quad (7.4)$$

Бу тенгламалар бўйича тузилган тузилиш схемаси 7.1б-расмда кўрсатилган. Бу ерда қўшалок чизиклар билан вектор қийматлар белгиланган.

7.2 Чизиклаштирилган тизимларнинг вектор-матрица моделлари

Векторли нозизиқ боғланишлар $f(\cdot)$ ва $g(\cdot)$ ларни чизиклаштириш мумкин бўлган ҳолда (масалан Тейлор қаторига ёйиб), улар ҳолат ўзгарувчилари x_j ва кириш ўзгарувчилар U_j ларнинг чизикли аралашмаси (комбинация) бўлиб қолади. Бу ҳолда нозизиқ боғланишлар қуйидаги кўринишга эга бўлади

$$f[X_1(t), \dots, X_n(t); U_1(t) \dots U_r(t); t] = \sum_{i=1}^n a_{i1}(t) X_i(t) + \sum_{q=1}^r b_{iq}(t) U_q(t); \quad (7.5)$$

$$g[X_1(t), \dots, X_n(t); U_1(t) \dots U_r(t); t] = \sum_{i=1}^n e_{ki}(t) X_i(t) + \sum_{q=1}^r d_{kq}(t) U_q(t); \quad (7.6)$$

бу ерда $l = 1, 2, 3, \dots, n$; $k = 1, 2, 3, \dots, m$; $l = 1, 2, 3, \dots, n$; $q = 1, 2, \dots, r$ ва кўп ўлчамли чизикли бошқариш объектининг n -ҳолат ўзгарувчилари сони; r киришлар сони ва m чиқишлар сони.

Бу ҳолда (7.1) ва (7.2)-тенгламалар қуйидаги кўринишга келади:

$$\begin{aligned} \dot{X}_1(t) &= a_{11}(t) x_1(t) + \dots + a_{1n}(t) x_n(t) + b_{11}(t) U_1(t) \dots + b_{1r}(t) U_r(t); \\ \dot{X}_n(t) &= a_{n1}(t) x_1(t) + \dots + a_{nn}(t) x_n(t) + b_{n1}(t) U_1(t) \dots + b_{nr}(t) U_r(t); \\ y_1(t) &= c_{11}(t) x_1(t) + \dots + c_{1n}(t) x_n(t) + d_{11}(t) U_1(t) \dots + d_{1r}(t) U_r(t); \\ y_m(t) &= c_{m1}(t) x_1(t) + \dots + c_{mn}(t) x_n(t) + d_{m1}(t) U_1(t) \dots + d_{mr}(t) U_r(t). \end{aligned} \quad (7.7)$$

ёки вектор-матрица ёзилишда

$$\begin{aligned} \dot{X}(t) &= A(t) X(t) + B(t) U(t) \\ y(t) &= C(t) X(t) + D(t) U(t) \end{aligned} \quad (7.8)$$

A, B, C ва D ҳарфлари билан белгиланган матрицалар қуйидаги ном ва маънога эга:

$$A(t) = \begin{bmatrix} a_{11}(t) & \dots & a_{1n}(t) \\ \vdots & & \vdots \\ a_{n1}(t) & \dots & a_{nn}(t) \end{bmatrix} - \text{система матрицаси деб аталадиган } n \times n \text{ ўлчамли}$$

матрица (n -даражали квадрат матрица). Бу матрица системанинг динамик хусусиятларини аниқлайди;

$$B(t) = \begin{bmatrix} b_{11}(t) & \dots & b_{1r}(t) \\ \vdots & & \vdots \\ b_{n1}(t) & \dots & b_{nr}(t) \end{bmatrix} - \text{бошқариш матрицаси деб аталадиган } n \times r \text{ тўғри}$$

бурчакли $n \times r$ матрица. U кириш ўзгарувчилари U_j ни ҳолат ўзгарувчилари x_i га таъсирини аниқлайди;

$$C(t) = \begin{bmatrix} C_{11}(t) & \dots & C_{1n}(t) \\ \vdots & & \vdots \\ C_{m1}(t) & \dots & C_{mn}(t) \end{bmatrix} - \text{ўлчаш матрицаси } m \times n. \text{ У чиқиш}$$

координатлари u_k ни (асосан бу ўзгарувчилар ўлчаш мумкин бўлган ўзгарувчилари x_i билан боғланишини аниқлайди;

$$D(t) = \begin{bmatrix} d_{11}(t) & \dots & d_{1r}(t) \\ \vdots & & \vdots \\ d_{mr}(t) & \dots & d_{mr}(t) \end{bmatrix} - m \times r\text{-матрица. У кириш ўзгарувчилари } U_j \text{ни}$$

координатлари u_k га таъсирини ифодалайди. Биз кўрадиган системаларда кўпинча $D(t)=0$ бўлади.

Агарда матрица элементлари A, B, C ва D лар вақтга боғлиқ бўлмаса, у ҳолда тизим турғун ҳолатда бўлиб, ҳолат ўзгарувчилари кўринишидаги тенгламалар қуйидагича бўлади

$$\dot{x} = Ax + BU \quad (7.9)$$

$$y = Cx + DU$$

(7.9) – тенгламаларга мос бўлган матрицали тузилиш схемаси в-расда келтирилган.

Мисол тарикасида қуйидаги тенгламалар билан ифодаланган ўзгармас ток моторини кўриб чиқамиз:

$$U_{\text{я}} = C_e \omega + R_{\text{я}} I + L_{\text{я}} \frac{dI}{dt}; \quad (7.10)$$

$$C_M I - M_c = J \frac{d\omega}{dt}.$$

Бу ерда кириш қийматлари бўлиб $U_{\text{я}}$ ва M_c , чиқиш қиймати сифатида электр юритувчи куч (э.ю.к.) $E = C \omega$ ни кўрамиз.

Ҳолат ўзгарувчилари сифатида ҳосила остидаги ўзгарувчиларни, яъни бурчак тезлик ω ва якорь токи I ни танлаймиз. У ҳолда қидирилаётган тенглама қуйидаги кўринишда бўлади:

$$\frac{d\omega}{dt} = \frac{C_M}{J} I - \frac{1}{J} M_c; \quad (7.11)$$

$$\frac{dI}{dt} = \frac{C_e}{L_{\text{я}}} \omega - \frac{R_{\text{я}}}{L_{\text{я}}} I + \frac{1}{L_{\text{я}}} U_{\text{я}};$$

$$E = C_e \omega.$$

Олинган тенгламаларнинг характерли хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Ҳолат тенгламалари. улар 2 - даражали системадаги ҳолат ўзгарувчиларининг сонига қараб иккитадир. Бу тенгламалар дифференциал тенгламалар бўлиб, уларнинг чап қисмидан ҳолат ўзгарувчиларнинг ҳосилалари турибди. Чиқиш тенгламалари битта; чунки бизни битта координата қизиқтиради. Бу тенглама алгебраик кўринишдадир. Ҳамма тенгламаларнинг ўнг қисми фақат ҳолат ўзгарувчилари ва кириш ўзгарувчиларига боғлиқ.

Юқоридаги кўрилган вектор-матрица кўринишида ёзилишни ҳисобга олсак, двигателнинг ҳолат ўзгарувчилари кўринишидаги тенгламаси қуйидагича бўлади:

$$\begin{bmatrix} \dot{\omega} \\ \dot{I} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0 & \frac{C_M}{J} \\ -\frac{C_e}{L_{\text{я}}} & -\frac{R_{\text{я}}}{L_{\text{я}}} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \omega \\ I \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} 0 & -\frac{1}{J} \\ \frac{1}{L_{\text{я}}} & 0 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} U_{\text{я}} \\ M_c \end{bmatrix} \quad (7.12)$$

$$E = [C_e \quad 0] \begin{bmatrix} \omega \\ I \end{bmatrix} + [0 \quad 0] \begin{bmatrix} U_{\text{я}} \\ M_c \end{bmatrix}$$

Бу ердан:

$$A = \begin{bmatrix} 0 & \frac{C_M}{J} \\ -\frac{C_e}{L_{\text{я}}} & -\frac{R_{\text{я}}}{L_{\text{я}}} \end{bmatrix}; B = \begin{bmatrix} 0 & -\frac{1}{J} \\ \frac{1}{L_{\text{я}}} & 0 \end{bmatrix}; \quad (7.13)$$

$$C = [C_e \quad 0]; D = [0 \quad 0].$$

Бундан буён ҳолат ўзгарувчилари кўринишидаги тенгламаларни биз қисқароқ қилиб “ҳолат тенгламалари” деб юритамиз.

7.3 Тузилиш схемаларига асосан ҳолат тенгламаларини тузиш ва тескари масала

Дифференциал кўринишда ёки тузилиш схемалари кўринишида берилган ҳар қандай тизим учун ҳолат ўзгарувчиларини танлаш йўли бир хил эмас. Мисол учун тузилиши 7.1а-расмда келтирилган тизимни кўриб чиқамиз. “Чиқиш ўзгарувчиси” деб ўзгарувчи y ни ҳисоблаймиз. Ҳолат ўзгарувчилари x_1 ва x_2 ларни қуйидагича танлаймиз:

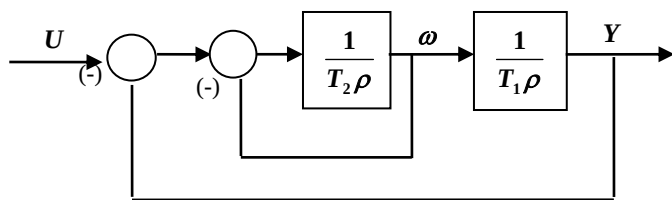
$$x_1 = y; \quad x_2 = \dot{y} \quad (7.14)$$

Кўпинча ҳолат ўзгарувчилари сифатида интегралловчи звенонинг чиқиш ўзгарувчиларини танлаш усули қўлланилади. Тузилиш схемаси бўйича қуйида-ги тенгламаларни ёзамиз (7.2.б-расм):

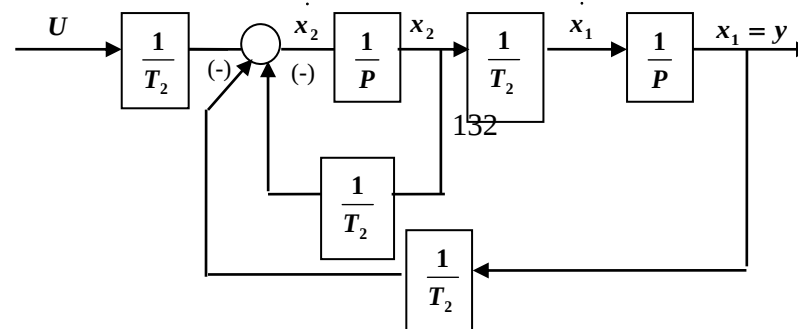
$$\dot{x}_1 = \frac{1}{T_1} x_2;$$

$$\dot{x}_2 = \frac{1}{T_2} (U - x_1 - x_2) = -\frac{1}{T_2} x_1 - \frac{1}{T_2} x_2 + \frac{1}{T_2} U \quad (7.15)$$

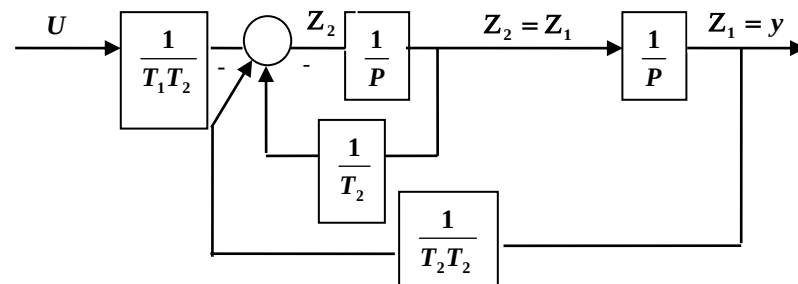
$$y = x_1$$

а)

б)

в)

7.2-расм. Ҳолат ўзгарувчи ҳар хил танланганда тизимнинг муфассаллашган тузилиш схемаси.

Бу ердан қуйидагини оламиз:

$$\begin{bmatrix} \dot{x}_1 \\ \dot{x}_2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0 & \frac{1}{T_1} \\ -\frac{1}{T_2} & -\frac{1}{T_2} \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} 0 \\ \frac{1}{T_2} \end{bmatrix} U;$$

$$y = \begin{bmatrix} 1 & 0 \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \end{bmatrix} \quad (7.16)$$

Энди бошқа ҳолат ўзгарувчилари z_1 ва z_2 ларни танлаймиз ва уларни қуйидагича аниқлаймиз;

$$z_1 = y; \quad z_2 = \dot{y} \quad (7.17)$$

Юқоридагиларни танланган ҳолат ўзгарувчилари нормал фазовий ўзгарувчилар деб аталади. Аввалгидек ҳолат ўзгарувчилари кўринишдаги тенгламаларни олиш учун $\dot{z}_1$ ва $\dot{z}_2$ ларни z_1 , z_2 ва U орқали кўрсатиш керак. Тенгламани (7.17) дан қуйидагини аниқлаймиз, яъни $\dot{z}_1 = z_2$, $\dot{z}_2 = \ddot{y}$ ни топиш учун системанинг умумий дифференциал кўринишдаги тенгламасидан фойдаланамиз. Бу тенгламанинг оператор ҳолда кўриниши кириш-чиқиш узатиш функциясидан оддийгина аниқланади, яъни;

$$\begin{pmatrix} T_1 T_2 p^2 + T_1 p + 1 \end{pmatrix} y = U \quad (7.18)$$

бу ердан

$$\ddot{y} = -\frac{1}{T_2} \dot{y} - \frac{1}{T_1 T_2} y + \frac{1}{T_1 T_2} U, \quad (7.19)$$

ёки (16) ни ҳисобга олган ҳолда

$$\dot{z}_2 = -\frac{1}{T_2} z_2 - \frac{1}{T_1 T_2} z_1 + \frac{1}{T_1 T_2} U, \quad (7.20)$$

Бу тенгламага мос келадиган тузилиш схемаси 7.2в-расмда келтирилган,

Демак, ҳолат ўзгарувчилари z_1 ва z_2 учун вектор-матрица кўринишдаги тенглама қуйидагича бўлади:

$$\begin{bmatrix} \dot{z}_1 \\ \dot{z}_2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0 & 1 \\ -\frac{1}{T_1 T_2} & -\frac{1}{T_2} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} z_1 \\ z_2 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} 0 \\ \frac{1}{T_1 T_2} \end{bmatrix} U; \quad (7.21)$$

$$y = \begin{bmatrix} 1 & 0 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} z_1 \\ z_2 \end{bmatrix} \quad (7.22)$$

Шундай қилиб, умумий ҳолда янги ҳолат ўзгарувчилари учун тенгламаларга кирадиган матрицалар бошқача бўлади. Тизимнинг динамик ҳолатини белгилайдиган ҳолат ўзгарувчиларининг бир неча тўпламлари мавжуд экан, лекин иккита бир-бирига яқин бўлган тўпламлар орасида ўзаро бир хил мослик бор, Масалан, кўриб чиққан мисол учун (7.14) ва (7.17)ларни таққослаб топамиз:

$$\dot{x}_1 = z_1; \quad x_2 = T_1 z_2 \quad (7.23)$$

бу ерда $\omega = T_1$ $\dot{y}$ белгиланишдан фойдаланилган тузилиш схемасидан кўриниб турибди, яъни:

$$\begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & T_1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} z_1 \\ z_2 \end{bmatrix} \quad (7.24)$$

Агар x вектор ҳолат учун тизим тенгламаси қуйидаги

$$\begin{aligned} \dot{x} &= Ax + BU; \\ y &= Cx, \end{aligned} \quad (7.25)$$

кўринишга эга бўлса, u ҳолда янги координата системаси z га ўтиш (бу “базисни фазовий ҳолатда алмаштириш” дейилади) “номахсус ўзгартириш натижаси” деб қаралади, яъни:

$$z = px \quad (7.26)$$

бу тизим тенгламасини қуйидаги кўринишга олиб келади:

$$\begin{cases} \dot{z} = A\tilde{z} + B\tilde{U} \\ y = Cx \end{cases} \quad (7.27)$$

бу ерда $\tilde{A}, \tilde{B}$ ва $\tilde{C}$ -янги координатлар системасидаги тизим матрицалари.

“Номасхус” термини ўзгартириш матрицаси P нинг махсус эмаслигини, яъни $\det p \neq 0$ эканлигини кўрсатади; демак P нинг тескари матрицаси P^{-1} мавжуддир, бас шундай экан, (7.26)- тенглама асосида қуйидагини ёзиш мумкин:

$$x = p^{-1} z \quad (7.28)$$

Энди $\tilde{A}, \tilde{B}$ ва $\tilde{C}$ матрицалар A, B ва C лар орқали қандай аниқланишини кўриб чиқамиз, бунинг учун (7.28)ни (7.25)га қўямиз:

$$P^{-1}\dot{z} = AP^{-1}z + BU; \quad (7.29)$$

$$y = CP^{-1}z.$$

68

Олинган тенгламани (7.27) тенгламалар билан таққослаб қуйидагини аниқлаймиз;

$$\tilde{A} = PAP^{-1}; \quad \tilde{B} = PB; \quad \tilde{C} = CP^{-1}; \quad (7.30)$$

Юқорида келтирилган тенгламаларни аниқлаш мақсадида машқ қилиш учун 2в-расмдаги мисол тариқасида кўрилган тизим учун тенгликнинг ҳаққонийлигини текшириб чиқамиз.

Қуйидагига эгамиз:

$$A = \begin{bmatrix} \frac{1}{T_1} & 0 \\ -\frac{1}{T_2} & -\frac{1}{T_2} \end{bmatrix}; \tilde{A} = \begin{bmatrix} 0 & 1 \\ -\frac{1}{T_1 T_2} & -\frac{1}{T_2} \end{bmatrix}; P^{-1} = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & T_1 \end{bmatrix} \quad (7.31)$$

Аввал қуйидагини аниқлаймиз:

$$P = (P^{-1})^{-1} = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & T_2 \end{bmatrix}^{-1} = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & \frac{1}{T_1} \end{bmatrix} \quad (7.32)$$

Бу ердан:

$$PAP^{-1} = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & \frac{1}{T_2} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 0 & \frac{1}{T_1} \\ -\frac{1}{T_2} & -\frac{1}{T_2} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & T_1 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0 & 1 \\ -\frac{1}{T_1 T_2} & -\frac{1}{T_2} \end{bmatrix} = \tilde{A} \quad (7.33)$$

33)

Табиғики, бу назарий натижалар билан мос келади.

Берилган тузилишга қараб тенгламаларни ҳолат ўзгарувчилари кўринишига қараб тенгламаларни ҳолат ўзгарувчилари кўринишида ёзиш

бир неча ечимга эга масала бўлган ҳолда, тескари масала, яъни берилган ҳолат тенгламаларига қараб тизимнинг тузилиш схемасини аниқлаш масаласи ҳар доим битта ечимга эга бўлади. Берилган тизимдаги олинган иккала вариантдаги тенглама учун тузилиш схемаси 7.2а, б, в – расмларда келтирилган. Расмлардан кўриниб турибдики, ушбу схема маълум ўзгартиришлар натижасида бир-биридан келиб чиқади.

7.4 Ҳолат тенгламаларининг каноник шакли

Ҳолат ўзгарувчиларни (базисни) тадқиқотчи томонидан танлаш муҳим аҳамиятга эга. Кўпинча бу теоремалар исботини жуда ҳам соддалаштиришга олиб келади. Бундан ташқари ҳолат ўзгарувчиларини махсус танлаш йўли билан тизим тенгламаларини ҳисоблаш, моделлаштириш ҳамда таҳлил ва тадқиқ қилиш учун қулай ҳолга келтириш мумкин.

Каноник деб одатда ҳолат тенгламаларининг шундай кўринишини айтиладики, бунда берилган матрица А учун шу матрица элементлар сонининг энг кичик қиймати тўғрисида ахборотга эга бўлиш керак. Энг кўп қўлланиладиган нормал-каноник шаклни кўриб чиқамиз. Бунинг учун тизим битта кириш ва битта чиқишга эга ҳамда узатиш функцияси берилган деб ҳисоблаймиз. Тизимнинг узатиш функцияси берилган деб ҳисоблаймиз. Тизимнинг узатиш функцияси умумий ҳолда қуйидаги кўринишга эга:

$$W(p) = \frac{Y(p)}{U(p)} = \frac{b_0 p^m + b_1 p^{m-1} + \dots + b_{m-1} p + b_m}{p^n + a_1 p^{n-1} + \dots + a_{n-1} p + a_n} \quad (7.34)$$

Бу ерда $m < n$ (амалиётда кўп тарқалган ҳоли), махраждаги кўп-хад нормаллаштирилган, яъни $a_0 = 1$, бу ҳолатга узатиш функциясининг сурат ва махражини a_0 га бўлиб юбориб келтириш мумкин. Агарда берилган узатиш функцияси (7.34)да $m=0$ бўлса, у ҳолда нормал кўринишга келтириш учун ҳолат ўзгарувчиси сифатида чиқиш координатаси ва унинг $n-1$ гача бўлган ҳосилалари қабул қилинади, яъни:

$$x_1 = y, \quad x_2 = \dot{y}, \dots, x_n = y^{(n-1)} \quad (7.35)$$

ёки умумий кўринишда

$$x_i = y^{(i-1)}, i = 1, \dots, n \quad (7.36)$$

Бу ердан келиб чиқадики,

$$x_i = x_{i+1}, i = 1, 2, \dots, n-1 \quad (7.37)$$

Аниқланаётган $\dot{x}_n$ учун тенгламани тизимнинг дифференциал тенгласидан олиш мумкин, ўз навбатида дифференциал тенглама узатиш функцияси тенгласи (7.34)дан олинади, яъни:

$$\dot{x}_n = y^{(n)} = -a_n y^{(n-1)} - \dots - a_1 y^{(1)} + b_0 U = -a_n x_1 - \dots - a_1 x_n + b_0 U \quad (7.38)$$

(7.37) ва (7.38) тенламаларга мос ҳолда нормал кўринишдаги тенглама куйидаги кўринишда бўлади:

$$\begin{bmatrix} \dot{x}_1 \\ \vdots \\ \dot{x}_{n-1} \\ \dot{x}_n \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0 & 1 & \dots & 0 \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ 0 & 0 & \dots & 1 \\ -a_n & -a_{n-1} & \dots & -a_1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} x_1 \\ \vdots \\ x_{n-1} \\ x_n \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} 0 \\ \vdots \\ 0 \\ b_0 \end{bmatrix} U; \quad (7.39)$$

$$y = [1 \ 0 \ \dots \ 0] \cdot \begin{bmatrix} x_1 \\ \vdots \\ x_n \end{bmatrix}$$

Агар (7.34) тенгламада $m \neq 0$ бўлса, у ҳолда:

$$\dot{x}_n = x_{i+1}, i = 1, \dots, n-1$$

$$y = b_0 x_{m+1} + \dots + b_m x_1 \quad (7.40)$$

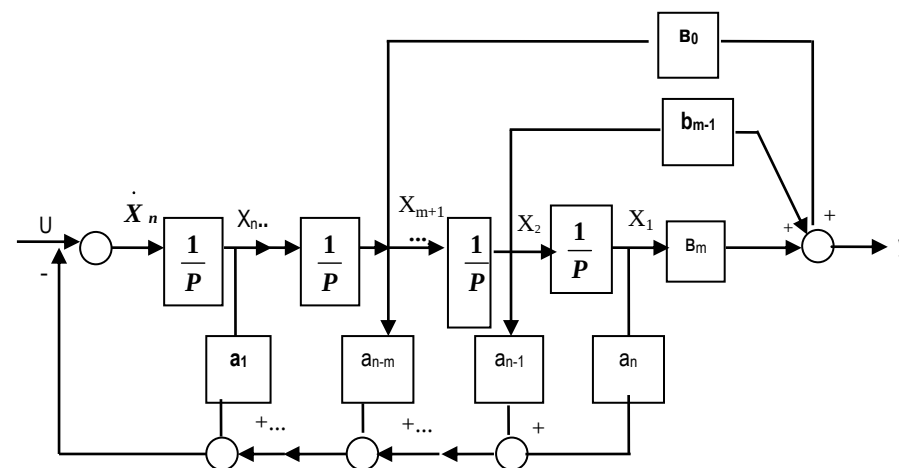
деб ҳисоблаш мумкин. Бу ҳолда

$$\dot{x}_n = -a_n x_1 - \dots - a_1 x_{n-1} + U, \quad (7.41)$$

деб кўрсатиш мумкин ва бунинг натижасида А матрица юқоридаги кўринишга эга бўлади. В ва С матрицалар эса куйидаги кўринишларга эга бўлади:

$$B = \begin{bmatrix} 0 \\ \vdots \\ 0 \\ 1 \end{bmatrix}; \quad C = [b_m \ \dots \ b_0 \ 0 \ \dots \ 0] \quad (7.42)$$

Бу ҳолда системанинг схемаси 7.3-расмдаги кўринишга эга бўлади.

7.3-расм. Қолат тенгламаларининг нормал шаклига мос келадиган тузилиш схемаси.

7.5 Тизимнинг узатиш матрицаси

Вектор-матрица тенгламаларини ҳолат ўзгарувчилари шаклида тузишни ўрганиб олиб, биз бу тенгламалар ва уларга тегишли бўлган матрицаларни бизга маълум бўлган узатиш функциялари ҳамда характеристик тенгламалар билан қандай боғланганлиги аниқлашимиз керак. Шу мақсадда нул бошланғич ҳолат учун Лаплас ўзгартиришни чизикли стационар системанинг ҳолат тенгламаларига қўллаймиз. Бунда стационар системани куйидаги шаклда ёзамиз, (7.25)га қаранг:

$$SX(S) = AX(S) + BU(S);$$

$$Y(S) = CX(S) \quad (7.43)$$

Энди вақт функциялари бўлган $x(t)$, $U(t)$ ва $y(t)$ вектор ўзгарувчилари ўрнига биз уларни комплекс ўзгарувчи S соҳасидаги тасвирлари билан иш кўрамиз. Шу билан бир вақтда А, В ва С илгаригидек ўлчовликка тўғри келадиган ўзгармас элементли матрицалардир. Биринчи тенгламадаги $AX(S)$ ни чап томонга ўтказган ҳолда $SX(S) = SIX(S)$ тенгликдан фойдаланиб (I- $p \times p$ ўлчамли бирлик матрица) тенгламани куйидаги кўринишга келтирамиз:

$$(SI - AX(S)) = BU(S) \quad (7.44)$$

Бу тенгламани чап томондан $(SI-A)^{-1}$ га кўпайтириб қуйидагини оламиз:

$$X(S) = (SI-A)^{-1} BU(S) \quad (7.45)$$

Бу ердан:

$$Y(S) = C(SI-A)^{-1} BU(S) \quad (7.46)$$

Қуйидаги белгилашни киритиб

$$C(S) = C(SI-A)^{-1} BU(S) \quad (7.47)$$

$$H(S) = CG(S) = C(SI-A)^{-1} B$$

У холда (7.47) тенгламани

$$Y(S) = H(S)U(S); \quad (7.48)$$

$$X(S) = G(S)U(S). \quad (7.49)$$

кўринишда ёзиш мумкин.

(7.48)-тенгламадан аниқланадиган $m \times r$ ўлчамли $H(S)$ матрица “тизимнинг кириш-чиқиш узатиш матрицаси” дейилади (чунки, $Y(S)$ -бу m -вектор, $U(S)$ - r -вектор, шунинг учун $m \times r$ ўлчамли дейилади). Бу матрицанинг $H_{ij}(S)$ элементи тизимнинг j - киришдан i - чиқишга узатиш функциясини кўрсатади, яъни оддий узатиш функциясидир. Агарда (7.48)-тенгламадаги 1-қаторни алоҳида ёзсак ва олдиндан $H(S)$ ни $U(S)$ га кўпайтирсак $H_{ij}(S)$ нинг узатиш функцияси эканлиги ўз-ўзидан маълум бўлади.

$$Y_i(S) = H_{i1}(S)U_1(S) + \dots + H_{ij}(S)U_j(S) + \dots + H_{ir}(S)U_r(S) \quad (7.50)$$

Агар тизим битта кириш ва битта чиқишга эга бўлса, яъни $m=r=1$ бўлса, у холда узатиш матрицаси оддий узатиш функциясига айланади. Бу холда қуйидагини ёзиш мумкин:

$$H(S) = Y(S)/U(S) \quad (7.51)$$

Кўп ўлчамли холда бундай ёзиш мумкин эмас, чунки векторга бўлиш амали ўз маъносини йўқотади.

Шунга ўхшаш $G(S) - n \times r$ ўлчамдаги, яъни (7.49)-тенглама билан аниқланадиган матрица кириш-холат матрицаси деб аталади.

Энди ўзгармас ток двигатели учун узатиш матрицасини аниқлаймиз. Олдиндан квадрат матрица Φ ни Φ^{-1} га айлантириш қуйидаги формула орқали амалга оширилишни эслатиб ўтамиз, яъни:

$$\Phi^{-1} = \frac{1}{\det \Phi} \text{Adj} \Phi, \quad (7.52)$$

бу ерда $\text{Adj} \Phi$ туташтирилган матрица бўлиб, у қуйидагича аниқланади:

$$\text{Adj} \Phi = \begin{bmatrix} \Delta_{11} & \dots & \Delta_{1n} \\ \vdots & & \vdots \\ \Delta_{n1} & \dots & \Delta_{nn} \end{bmatrix}^T \quad (7.53)$$

Бу матрица Φ матрицасининг ҳар бир элменти Φ_{ij} ни унинг алгебраик қўшимчаси Δ_{ij} билан кўшиб сўнг ҳосил бўлган матрица ўрин алмаштиришдан олинади, яъни:

$$SI - A = S \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{bmatrix} - \begin{bmatrix} 0 & \frac{C_M}{J} \\ -\frac{Ce}{L\alpha} & \frac{R\alpha}{L\alpha} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} S & -\frac{C_M}{J} \\ \frac{Ce}{L\alpha} & S + \frac{R\alpha}{L\alpha} \end{bmatrix}, \quad (7.54) \quad \text{бўлгани}$$

учун,

$$\det(SI - A) = \begin{vmatrix} S & -\frac{C_M}{J} \\ \frac{Ce}{L\alpha} & S + \frac{R\alpha}{L\alpha} \end{vmatrix} = S^2 + \frac{R\alpha}{L\alpha} S + \frac{Ce}{L\alpha} \frac{C_M}{J} \quad (7.55)$$

$$\text{Adj}(SI - A) = \begin{bmatrix} S + \frac{R\alpha}{L\alpha} & -\frac{Ce}{L\alpha} \\ \frac{C_M}{J} & S \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} S + \frac{R\alpha}{L\alpha} & \frac{C_M}{J} \\ -\frac{Ce}{L\alpha} & S \end{bmatrix} \quad (7.56)$$

$$(SI - A)^{-1} = \frac{1}{S^2 + \frac{R\alpha}{L\alpha} S + \frac{Ce}{L\alpha} \frac{C_M}{J}} \begin{bmatrix} S + \frac{R\alpha}{L\alpha} & \frac{C_M}{J} \\ -\frac{Ce}{L\alpha} & S \end{bmatrix} \quad (7.57)$$

бўлади, бу ердан:

$$\begin{aligned} C(SI - A)^{-1} &= \frac{1}{S^2 + \frac{R\alpha}{L\alpha} S + \frac{Ce}{L\alpha} \frac{C_M}{J}} [C_e \quad 0] \begin{bmatrix} S + \frac{R\alpha}{L\alpha} & \frac{C_M}{J} \\ -\frac{Ce}{L\alpha} & S \end{bmatrix} = \\ &= \frac{1}{S^2 + \frac{R\alpha}{L\alpha} S + \frac{Ce}{L\alpha} \frac{C_M}{J}} \left[Ce \left(S + \frac{R\alpha}{L\alpha} \right) \frac{Ce C_M}{J} \right] \end{aligned} \quad (7.58)$$

$$\begin{aligned}
H(S) &= C(SI - A)^{-1} B = \frac{1}{S^2 + \frac{Rя}{Lя} S + \frac{Ce C_M}{Lя J}} \left[C_e \left(S + \frac{Rя}{Lя} \right) \frac{Ce C_M}{J} \right] \begin{bmatrix} 0 & -\frac{1}{J} \\ \frac{1}{Lя} & 0 \end{bmatrix} = \\
&= \frac{1}{S^2 + \frac{Rя}{Lя} S + \frac{Ce C_M}{Lя J}} \left[\frac{Ce C_M}{Lя J} - \frac{Ce}{J} \left(S + \frac{Rя}{Lя} \right) \right] = \\
&= \left[\frac{1}{\frac{Lя}{Ce C_M} S^2 + \frac{Rя}{Ce C_M} S + 1} - \frac{\frac{Rя}{C_M} \left(\frac{Lя}{Rя} S + 1 \right)}{\frac{Lя}{Ce C_M} S^2 + \frac{Rя}{Ce C_M} S + 1} \right] \quad (7.59)
\end{aligned}$$

Олинган матрицанинг биринчи ва иккинчи элементлари кучланиш – Э.Ю.К. ва қаршилиқ моменти –Э.Ю.К. узатиш функциясини ифодалайди $H(S)$ ва $G(S)$ узатиш матрицаларига $(SI-A)^{-1}$ ифодаси киргани учун бу матрицаларнинг ҳамма элементлари, яъни тизимнинг узатиш функцияси ўз ичига $Q(S) = \det(SI-A)$ ифодасини олади. Бу ифода тизимнинг характеристик кўпхадидир. Ушбу кўпхаднинг илдизлари “А” матрицасининг сонлари дейилади.

7.6 Тизимларнинг кузатувчанлиги ва бошқарилувчанлиги

Юқоридаги бўлимларда кўриб чиқилган автоматлашган тизимларни фазовий ҳолат асосида тадқиқ этиш жуда самарали бўлиб, ҳозирги пайтда кенг тарқалмоқда. Мана шундай ёндошиш натижасида нафақат тизимни ҳисоблаш машиналаридан фойдаланиш асосида таҳлил ва тадқиқ этишнинг самарадор алгоритми ишлаб чиқилди, балки биринчи марта динамик тизимнинг энг умумий хусусиятларига тегишли назарий натижалар олинди. Бундай хусусиятларга бошқарувчанлик ва кузатувчанлик каби тизимнинг муҳим хусусиятлари киради. Бу тушунчаларнинг маъноси ва аҳамияти ростлагичларни, хусусан модал ростлагичларни яратиш ва тадбиқ этишда яққол кўринади.

Маълумки, тизимнинг динамик хусусиятлари асосан унинг қутблари, яъни характеристик тенгламанинг илдизлари ёки худди шундай маънога эга бўлган А матрицасининг сонлари билан аниқланади. Чизиқли тизимнинг асимптотик устиворлигининг керакли ва етарли шарти бўлиб

шу система комплекс сонларнинг чап ярим текисликдаги қутбларини топиш ҳисобланади. Тизимдаги ўткинчи жараёнларнинг характери шу қутбларнинг ўзаро қандай жойлашганлигига боғлиқ. Қуйидаги тенглама билан аниқланадиган чизиқли стационар

$$\dot{x} = Ax + BU \quad (7.60)$$

қутбларнинг макбул жойлашувини таъминлаш тенграмаси “ҳолат бўйича чизиқли тескари алоқа” деб аталадиган тескари алоқа киргазиш йўли билан олинади:

$$U = V - kx. \quad (7.61)$$

Бу тенгламада V-кириш (берилган) таъсирларнинг янгича белгиланиши, -k тескари алоқа матрицаси. Агар U ва V скаляр қиймат бўлса, у ҳолда k алоқа боғланишларнинг коэффициентларидан тузилган сатр матрицаси бўлади.

Биз “объект” деб атайдиган берилган тизим ҳолат бўйича чизиқли тескари алоқа билан биргаликда 7.4-расмда кўрсатилган ёпиқ тизимни ташкил этади. Бу тизим тенграмаси (7.60) ва (7.61) тенграмаларни бирлаштириш билан олинади:

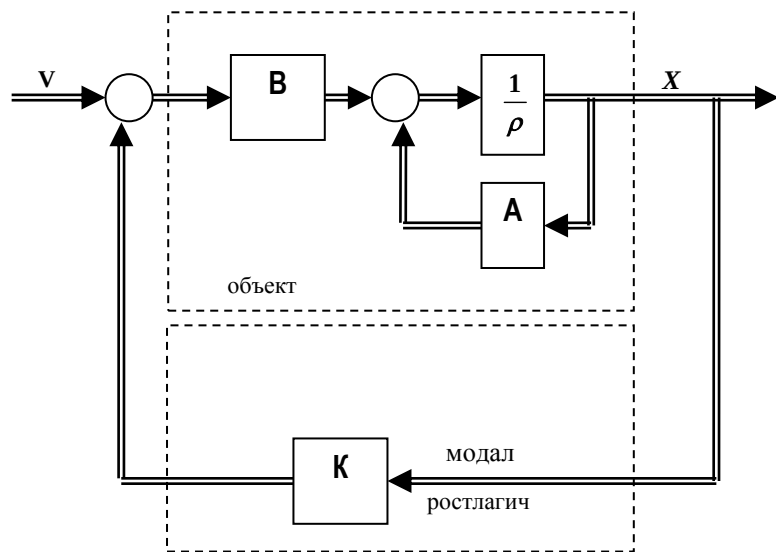
$$\dot{x} = Ax + B(V - kx) = Ax + BV - BKx,$$

ёки:

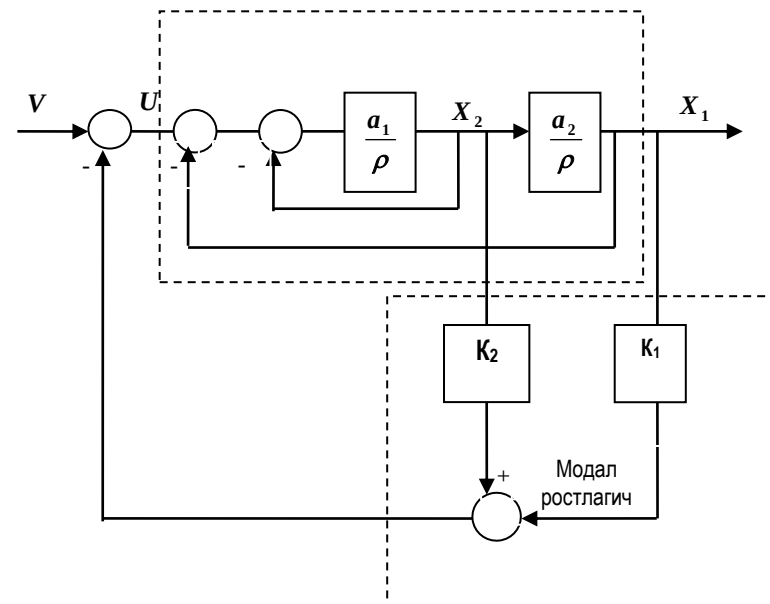
$$\dot{x} = (A - Bk)x + BV \quad (7.63)$$

Объектнинг динамик хусусиятлари (7.60) тенгламага биноан А матрицаси билан аниқланганлиги каби ҳосил бўлган ёпиқ тизимнинг динамик хусусиятлари (7.63) тенгламага асосан $\tilde{A} = A - Bk$ матрицаси билан аниқланади. Бу ерда асосий масала тескари алоқа коэффициентларидан тузилган k матрицасини топишга қаратилганки, ҳолат бўйича тескари алоқа киритиш ёрдамида тузилган ёпиқ тизим қутбларининг макбул жойлашишга эга бўлсин (бу ўринда шундай макбул жойлашув маълум деб қаралади), яъни макбул характеристик полином $D_M(S)$ аниқланиши керак:

$$\det(SI - \tilde{A}) = D_M(S) \quad (7.64)$$

7.4-расм. Холат ўзгарувчиси бўйича тескари алоқага эга бўлган тизимнинг тузилиш схемаси

7.5-расм. Модал ростлагичли тизимнинг муфассалашган тузилиш схемаси.

Биз таъриф қилган масала «модал бошқариш масаласи» номини олди. Модал бошқарув билан боғлиқ ҳолда тескари алоқа занжиридан инерциясиз (кучайтирувчи) ростлагич модал ростлагич деб аталади.

Тизимда хоҳланган динамик хусусиятларни таъминловчи тескари алоқа матрицаси k нинг мавжудлиги хусусан объектнинг тузилиши кириш (берилган) тескари U ёрдамида объекти x ни бошқариш имкониятига ҳеч қандай тўсиқлик қилмагандагина кафолатланади. Бошқача айтганда объект бутунлай бошқарилувчан бўлиши керак. Охирги терминга аниқ таъриф берамиз. Қуйидаги тенглама

$$\dot{x}(t) = A(t)x(t) + B(t)U(t) \quad (7.65)$$

билан аниқланадиган чизикли тизим, (агар у $(t_1 - t_0)$ вақт оралиғида чекланган бошқариш $U(t), t_0 \leq t \leq t_1$ ёрдамида ихтиёрий бошланғич ҳолат

$x = x_o(t_o)$ ихтиёрий охирги ҳолат $x_1 = x(t_1)$ га ўткази олинса) “бутунлай бошқарилувчан чизикли тизим” дейилади.

(7.60)-тенглама билан аниқланадиган чизикли турғун тизим учун бошқарилувчанликнинг далилини текшириш оддий равишда амалга оширилади. Бунинг учун бошқарилувчанлик матричасини тузиб чиқиш керак.

$$P = (B, AB, A^2B, \dots, A^{n-1}B) \quad (7.66)$$

Бу матрица блокли тузилишга эга: унинг элементлари B, AB, A^2B ва ҳоказо (умумий сони n та) матрицалардан иборат, шунинг учун P матричаси n қатор ва m устунга эга.

Тизимнинг (7.60) бутунлай бошқарувчанлигининг керакли ва етарли шарти P матричаси энг юқори даражасининг (“ранг”) тизим даражасига тенглигидир:

$$\text{rank} P = n \quad (7.67)$$

Матрицанинг “ранг”и деб шу матрицанинг нолдан фарқли минорларининг энг катта даражасига айтилади. Айтилганларни мисол билан тасдиқлаймиз. Айтайлик, тузилиш схемаси 7.5-расмда келтирилган битта киришга эга бўлган объект мавжуд ва унинг матрицалари A ва B қуйидаги характеристик полиномга эга бўлсин:

$$A = \begin{bmatrix} 0 & a_1 \\ -a_2 & -a_2 \end{bmatrix}; B = \begin{bmatrix} 0 \\ a_2 \end{bmatrix}, a_1 > 0, a_2 > 0 \quad (7.68)$$

Объектнинг бошқарилувчанлиги текшириш ва шундай модал ростлагич ҳисоблаш талаб этиладики, бунда тизим қуйидаги характеристик полиномга эга бўлсин:

$$D_M(S) = S^2 + 2\omega_o S + \omega_o^2, \quad (7.69)$$

бу ерда ω_o - тизимнинг тезкорлик меъёрини аниқлайдиган ўзгармас сон.

Матрицанинг бошқарилувчанлигини аниқлаймиз:

$$AB = \begin{bmatrix} a_1 a_2 \\ -a_2^2 \end{bmatrix}; P = (B, AB) = \begin{bmatrix} 0 & a_1 a_2 \\ a_2 & -a_2^2 \end{bmatrix} \quad (7.70)$$

Матрица P нинг даражаси иккига тенг, чунки иккинчи даражали аниқловчи $\det P$ нольдан фарқли. Демак, берилган объект U кириш бўйича тўла бошқарилувчан ва бу деган сўз берилган динамикани таъминлаб берувчи модал ростлагичи тузилса бўлади.

Объект иккинчи даражали ва битта киришга эга бўлганлиги учун K -тескари алоқа матричаси K_1 ва K_2 элементларидан ташкил топган сатрдан иборат (бу қуйида келтирилганидек A, B ва K матрицаларнинг ўлчамларини мослаштиришдан келиб чиқади). У ҳолда;

$$\tilde{A} = A - BK = \begin{bmatrix} 0 & a_1 \\ -a_2 & -a_2 \end{bmatrix} - \begin{bmatrix} 0 \\ a_2 \end{bmatrix} [K_1 K_2] = \begin{bmatrix} 0 & a_1 \\ -a_2(1+K_1) & -a_2(1+K_2) \end{bmatrix} \quad (7.71)$$

Шундан сўнг қуйидаги тенглик бажарилиши керак:

$$\det(SI - \tilde{A}) = \begin{vmatrix} S & -a_1 \\ a_2(1+K_1) & S + a_2(1+K_2) \end{vmatrix} = S^2 + 2\omega_o S + \omega_o^2 \quad (7.72)$$

Аниқловчини очиб, S нинг бир хил даражасидаги коэффициентларини бир-бирига таққослаб кидириладиган тескари алоқа коэффициентларини аниқлайдиган иккита алгебраик тенглама оламиз:

$$K_1 = \frac{\omega_o^2}{a_1 a_2} - 1; K_2 = \frac{2\omega_o}{a_2} - 1 \quad (7.73)$$

Объектнинг барча координаталарини, яъни ҳолат векторининг ҳамма ташкил этувчиларини ўлчаш мумкин эмаслиги туфайли (баъзи координаталарини тўғридан-тўғри ўлчаб бўлмайди) кўпинча ҳолат бўйича чизикли тескари алоқани амалга ошириш қийинлашади. Лекин кўп ҳолларда ўлчаш мумкин бўлмаган объект координаталарини баҳолайдиган, кузатувчи деб аталадиган қурилмани яратиш (қуриш) мумкин бўлади. Қуйидаги тенглама билан ифодаланадиган объект учун, яъни;

$$\dot{x} = Ax + BU, \quad y = cx \quad (7.74)$$

кузатувчининг ҳолат тенгламаси қуйидаги кўринишга эга:

$$\hat{x} = A\hat{x} + BU + G(y - \hat{y}) \quad (7.75)$$

бу ерда: $y = c\hat{x}$, G -ихтиёрий доимий матрица. Бу тенгламадан ва унга мос келадиган 7.5-расмдан кўриниб турибдики, кузатувчининг кириш қиймати бўлиб объектнинг кириш ва ўлчаниши мумкин бўлган чиқиш қийматлари хизмат қилади.

(7.74) ва (7.75)-тенгламаларни биргаликда ечиб, баҳолайдиган хатони $\hat{x} - x$ ни аниқлайдиган тенгликни оламиз:

$$\hat{x} - x = (A + Gc)(\hat{x} - x) \quad (7.76)$$

Маълумки, агар A - G матричасининг хусусий сонлари, яъни, объект-кузатувчи тизимнинг кутблари чап ярим текисликда жойлашса, у холда $t \rightarrow \infty$ бўлганда баҳолашдаги хато $\hat{x} - x \rightarrow 0$ бўлади. Бундай холда кузатувчининг холат ўзгарувчилари объект ўзгарувчиларига ўхшаш асимптотик равишда шундай туташадики, уларнинг баҳоси бўлиб қолади. Координаталар баҳосини уларнинг хақиқий қийматларига ўхшаши объект-кузатувчи тизим кутбларининг жойлашишига боғлиқ. Шунинг учун бу кутбларни ўз ихтиёримиз бўйича танлаш имкониятига эга бўлиш муҳим аҳамиятга эга. Кузатувчини унинг динамикасини (кутблар жойлашувини) ихтиёрий танлаш “кузатувчанлик” деб аталадиган тизимнинг муҳим хусусияти билан аниқланади.

Қуйидаги

$$\dot{x}(t) = A(t)x(t) + B(t)U(t)$$

$$y(t) = C(t)x(t)$$

(7.77)

тизим, агар $t_0 \leq t \leq t_1$, вақт оралиғида $U(t)$ ва $y(t)$ ўлчанган маълумотлар бўйича ҳамма t_0 учун $x(t_0)$ ни фақат бир мартагина аниқланса “бутунлай кузатиловчан” дейилади. (7.74) тенглама билан аниқланадиган чизикли турғун тизим учун бутунлай кузатиловчанликнинг керакли ва етарли шарти

$$\text{rank } Q = n \quad (7.78)$$

бўлишидир, бу ерда кузатиловчанлик матричаси

$$Q = [C^T, A^T C^T, (A^T)^2 C^T, \dots, (A^T)^{n-1} C^T] \quad (7.79)$$

Юқоригилардан кўриниб турибдики, агар биз кўриб чиққан мисолда ўлчаш мумкин бўлган координата x_1 бўлса, у холда объект бу координата бўйича тўла кузатиловчан бўлади ва бундан келиб чиқадики, кутбларни хоҳлаган равишда жойлаштириш мумкин бўлган кузатувчини кўриш мумкин. 7.6-расмда объектнинг битта (x_1) координатаси бевосита ўлчанадиган ва бошқа (x_2) координатаси кузатувчи ёрдамида тикланадиган (баҳоланадиган) хол учун модал бошқаришни амалга ошириш кўрсатилган.

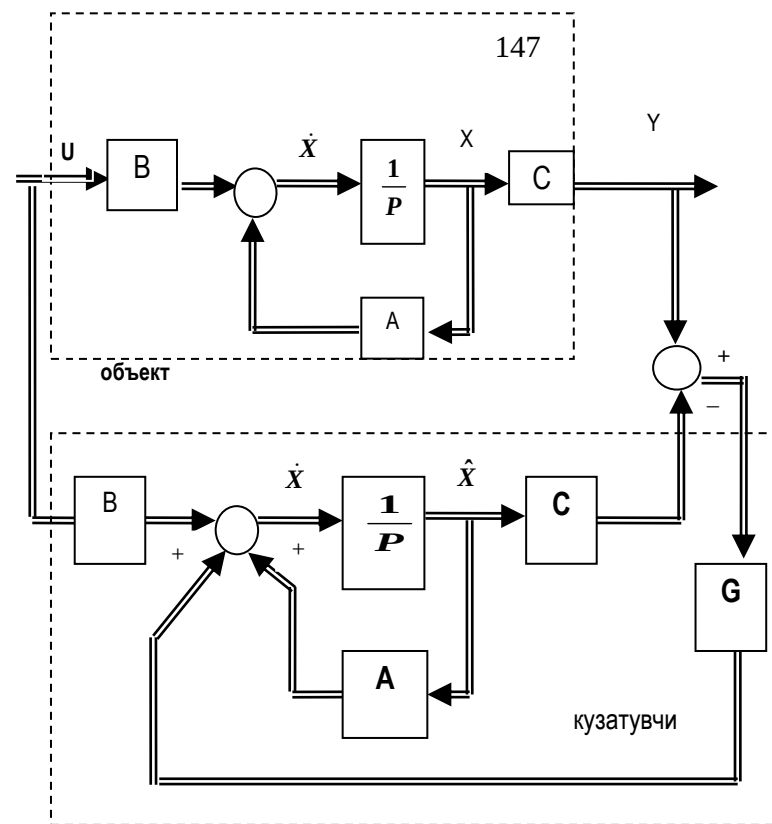
Бу ерда тенгламанинг даражаси объект даражасига тенг бўлган ва (7.75) тенглама билан аниқланадиган кузатувчидан фарқли ўлароқ даражаси пасайтирилган кузатувчи қўлланилган. У фақат бевосита ўлчанмайдиган координатанигина баҳолайди. Кузатувчининг тенгламалари қуйидаги кўринишга эга:

$$\dot{z} = -(a_2 + \lambda a_1)\hat{x}_2 - a_1 x_1 + a_2 U;$$

$$\hat{x}_2 = z + \lambda x_1 \quad (7.80)$$

Объектнинг биринчи тенгламаси $\dot{x}_1 = a_1 x_2$ ни ҳисобга олиб аниқлаймиз:

$$\dot{\hat{x}}_2 = \dot{z} + \lambda \dot{x}_1 = -a_2 \hat{x}_2 - \lambda a_1 (\hat{x}_2 - x_2) - a_2 x_1 + a_2 U; \quad (7.81)$$

7.6-расм. Кузатишнинг ёпиқ тизими

Бу тенгламадан объектнинг иккинчи тенгламасини

$$\dot{x}_z = -a_2 x_1 - a_z x_z + a_2 U \quad (7.82)$$

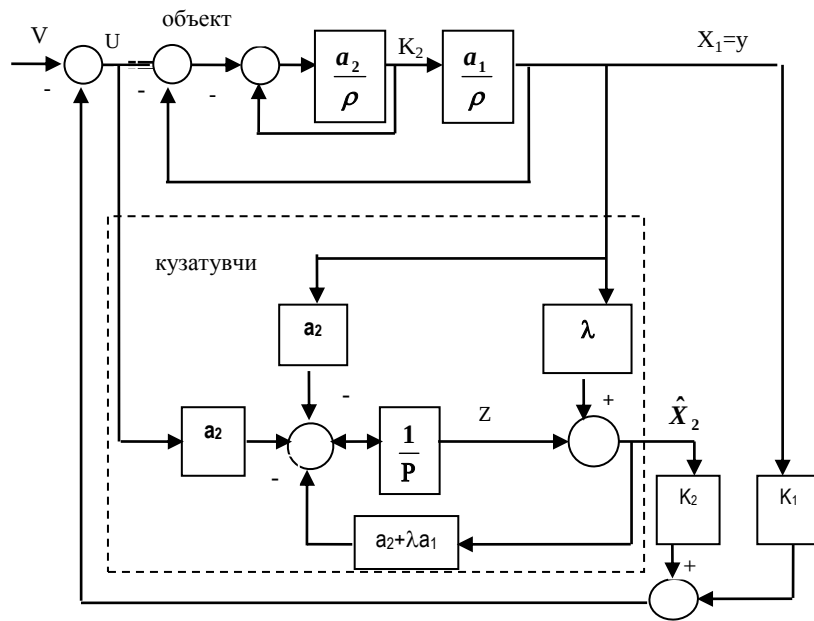
айириб олиб ташлаб, бир неча оддий ўзгаришдан сўнг қуйдагини оламиз:

$$\dot{\hat{x}}_2 - \dot{x}_2 = -(a_2 + \lambda a_1)(\hat{x}_2 - x_2) \quad (7.83)$$

бу ердан қуйдаги келиб чиқади:

$$\hat{x}_2(t) = x_2(t) + [\hat{x}_2(0) - x_2(0)]e^{-(a_2 + \lambda a_1)t} \quad (7.84)$$

Охирги ифодадан кўришиб турибдики, $t \rightarrow \infty$ бўлганда $\hat{x}_2 \rightarrow x_2$, $\hat{x}_2$ ни x_2 га тўғри келишининг керакли тезлик параметри λ нинг қийматини танлаш билан амалга оширилади.

7.7-расм. Битта кириш сигналига эга бўлган ёпик тизим (кузатувчанлик)

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Кўп ўлчамли нозик объектнинг ҳолат тенгламаларини тушунтириб беринг.

2. Чизиклаштирилган тизимнинг вектор – матрица моделини келтиринг.
3. Ўзгармас ток двигателининг вектор – матрица моделини ёзиб беринг.
4. Тизим матрицаси қандай кўринишга эга?
5. Бошқариш матрицаси қандай кўринишга эга?
6. Ўлчаш матрицаси қандай кўринишга эга?
7. Тузилиш схемаларига асосан ҳолат тенгламалари қандай тузилади?
8. Ҳолат тенгламалрига асосан тузилиш схемаси қандай тузилади?
9. Ҳолат тенгламаларининг каноник шакли қандай кўринишга эга?
10. Тизимнинг узатиш матрицаси қандай аниқланади?

АДАБИЁТЛАР

1. Анхимюк В.Л. Теория автоматического управления.-Минск: Вышшая школа, 1979.
2. Андриевский Б.Р., Гаврилов С.В., Нагибина О.Л., Томчина О.Г., Шестаков В.М. Теория цифровых и нелинейных систем автоматического управления: Методические указания / Под. ред. В.М. Шестакова: С-Пб.: ИПМаш. РАН; 2000. 52 с.
3. Андриевский Б.Р., Фредков А.Л. Элемент математического модели в программных средах MATLAB 5 и Scilab. -С-Пб.: Наука, 2001.
4. Ключев В.И. Теория электропривода.- М.: Энергоатомиздат, 1985.
5. Охоткин Г.П. Динамические модели контура тока ИППН с ПИ – регулятором. Изд-во Чували. ун-та, 2000.
6. Бесекерский В.А. - Теория систем автоматического управления : My-shop.ru
7. Саидахмедов С.С. Электр механик тизимларни автоматик бошқариш, ўқув қўлланма Тошкент, ТДТУ, 2004.
8. Саидахмедов С.С. Автоматик бошқариш назариясида замонавий услублар. Тошкет, ТДТУ, 1997.
9. Базаров Н.Х., Саидахмедов С.С. Электромеханик тизимларнинг статика ва динамикаси. Тошкент, «Истиклол», 2005
10. <http://www.my-shop.ru/shop/books/27636.html>
11. http://www.eltech.ru/kafedrs/fea_sau/plan/prog_03.htm
12. <http://www.toehelp.ru/theory/tau/contents.html>

	Мундарижа	
I. Кириш	151	
1.1. Асосий тушунчалар ва таърифлар	3	
1.2. Автоматик бошқариш тизимларининг таснифи	12	
II. АБТ тадқиқотининг математик аппарати	22	
2.1. Сигналларни математик тасвирлаш	22	
2.2. Автоматик бошқариш тизимининг статик ва динамик характеристикалари	25	
2.3. Автоматик бошқариш тизими динамикасининг тенгламалари	28	
2.4. Дифференциал тенгламаларнинг ечими ҳақида	30	
III. Автоматик бошқариш тизимининг динамик звенолари ва тузилма схемалари	33	
3.1. Намунавий динамик звенолари ҳақида умумий тушунчалар	33	
3.2. Инерциясиз ва биринчи даражали инерцияли звенолар	34	
3.3. Иккинчи даражали инерцияли звенолар	43	
3.4. Дифференциалловчи, интегралловчи ва кечикувчи звенолар	53	
3.5. Динамик звеноларнинг ЛЧХ	61	
IV Автоматик бошқариш тизимининг тузилиш схемалари	67	
4.1. Тузилиш схемалари ва уларни ўзгартириш	67	
4.2. Тузилиш схемаларини келтириш қоидаларидан фойдаланиб, тизимнинг умумий узатиш функцияларини		

аниқлаш	бўйича
мисоллар.....	76
4.3. Автоматик бошқариш тизимларининг таркибий схемаларини тузиш	бўйича мисоллар
.....	82
4.4. Тузилиш схемаларга асосан тизимнинг узатиш функцияларини ва оператор	тенгламаларини
тузиш.....	91
V. Автоматик бошқариш тизимининг барқарорлиги.....	94
5.1. Чизиклаштирилган тизимларнинг барқарорлик тушунчаси	
.....	94
5.2. Раус-Гурвиц мезони бўйича барқарорликни аниқлаш	
.....	97
5.3. Найквист мезони бўйича барқарорликни аниқлаш	
.....	101
5.4. Михайлов мезони бўйича барқарорликни аниқлаш	
.....	106
5.5. Ёпиқ тизим барқарорлигини логарифмик частота характеристикалари ўзаро жойлашувига қараб аниқлаш.....	109
5.6. Барқарорликни илдиз годографи услуби билан тадқиқот қилиш	
.....	112
VI. Тизимнинг ўткинчи жараёнлари	117
6.1. Частота характеристикалари бўйича тизимнинг ўткинчи жараёнини қуриш.....	117
6.2. Ўткинчи жараённинг сифат кўрсаткичлари.....	120
6.3. Частотавий сифат мезонлари.....	122
VII Автоматик бошқариш тизимини тадқиқ этишнинг замонавий услублари.....	125
7.1 Кўп ўлчамли нозик объектнинг муфассаллашган тузилмаси ва ҳолат тенгламалари.....	125
7.2 Чизиклаштирилган тизимларнинг вектор-матрица моделлари.....	128
7.3 Тузилиш схемаларига асосан ҳолат тенгламаларини тузиш ва тескари масала.....	131

7.4 Ҳолат тенгламаларининг каноник шакли	136
7.5 Тизимнинг узатиш матрицаси.....	138
7.6 Тизимларнинг кузатувчиланган ва бошқарувчанлиги.....	141
Адабиётлар.....	151

Мухаррир М.М. Ботирбекова

